ORSZÁGOS KÖNYV-TÁR

MAGYAR KÖNYV-SZEMLE

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

105. évfolyam

1989

1

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

105. ÉVFOLYAM 1989/1. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY
(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN
(társszerkesztő)

FÜLÖP GÉZA
NAGY LÁSZLÓ
REJTŐ ISTVÁN
TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION
1118 Budapest, Ménesi út 11—13.

Megjelenik negyedévenként — Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlap-előfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900, Budapest XIII. Lehel u. 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 192 Ft. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1954 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111-010 (pénzforgalmi jelzőszám 215—11 488), az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881), és a *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt kézirathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egy időben.

AA 1.759

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

1989
105. ÉVFOLYAM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

KÓKAY GYÖRGY (felelős szerkesztő), HAVASI ZOLTÁN (társszerkesztő), FÜLÖP GÉZA, NAGY LÁSZLÓ, REJTŐ ISTVÁN, TARNAI ANDOR

AKADÉMIAI KIADÓ

A NÉVMUTATÓT ÉS A TARTALOMJEGYZÉKET ÖSSZEÁLLÍTOTTA

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Balogh Mihály: Lappangó 1848-as kisnyomtatványok egy iskolai könyvtárban 48
Borsa Gedeon: Hess nyomtatványainak papírja és kötése 1
Borsa Gedeon: Milyen műhelye lehetett Hessnek Budán? 237
Borsa Gedeon: A hazai könyvnyomtatás megalapítása 338
Déri Balázs: Megjegyzések P. mester forrásainak néhány kérdéséhez 223
V. Ecsedy Judit: Szenci Kertész Ábrahám és ismeretlen nyomtatványai 20
V. *Ecsedy Judit*: Az Elzevierek nyomdászjegye Magyarországon 126
Enyedi Sándor: Schedius Lajos és az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság 146
Fried István: Haza, állam, nemzet a magyarországi német sajtóban a XIX. század első felében 247
Lengyel András: A Szeged története (1920—1925) 370
Papp Júlia: Képzőművészeti ismeretek és a „művészettörténeti gondolkodás" kezdetei Sándor István írásaiban 355
Petővári Ágnes: Az Exodus kiadó 166
Szelestei N. László: Magyarországi krónika- és breviárium töredékek az Országos Széchényi Könyvtár Cod. Lat. 324. jelzetű kódexének gerincéből 115
Tóth Zoltán: Szent István legrégibb életirata nyomán. (II. A Szent Istvánra vonatkozó időadatok tanúsága) 319
V. Windisch Éva: Az újkori hungarikum kézirat-kataszter (HKK) munkálatairól 61
Żbikowska-Migoń, Anna: Joachim Lelewel (1786—1861) a lengyel bibliológia klasszikusa 263

KÖZLEMÉNYEK

Batári Gyula—Le Calloc'H, Bernard: Kőrösi Csoma Sándor, a Bengáliai Ázsiai Társaság könyvtárosa 299
Enyedi Sándor: Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság történetéhez II. 86
Enyedi Sándor: Pápai István levelei Aranka Györgyhöz 405
Földesi Ferenc: Adalék a „Debreceni Biblia" történetéhez 72
Fried István: „Slavica" a magyarországi német nyelvű sajtóban a reformkorban 94
Glász Mónika—Serfőző Sándor: S. Kende bécsi antikvárius levelei és a Magyar Könyvszemlének szánt kiadatlan cikke 1893—95-ből 408
Gömöri György: Ifj. Köleséry Sámuel levelei Sir Hans Sloanehoz 283
Holl Béla: Adalékok a nagyszombati egyetem első kiadványaihoz 183
Jakó Zsigmond: Ipolyi Arnold és a Konstantinápolyba került korvinák megtalálása 200
Jankovics József: Apponyi Balázs könyvdedikációi 278
Karácsonyi Béla—Monok István—Ötvös Péter: Sylvester János saját kezű számlája 1544-ből ... 71
Károlyi Zsigmond: Korizmics László, a magyar reformkor elfeledett alakja 305
Kókay György: Bessenyei György első könyvének utóélete 400

IV

Mónus Imre: A győri MÉMOSz könyvtár állománya és olvasói 307
Murányi Lajos: Az MTA Könyvtárának két XVII. századi német nyelvű újságleveléről 287
Pogány György: A császlóci és a kaplonyi egyház 1444-es könyvjegyzékéről 277
Poór János: Egy nemesellenes könyv a 19. század elejéről 192
Riczel Etelka: Jankovich János versgyűjteménye (1788—1793) 75
Stoll Béla: Egy ismeretlen kolozsvári nyomtatvány 1601-ből 386
Szabó György: Torkos Jakab püspök kanonika-vizitációjának könyv- és eszmetörténeti tanulságai 392
Szelestei N. László: Bod Péter levele Cornides Dánielhez 294
Szelestei N. László: Passiószöveg töredéke a 16. század közepéről 384
Szőnyi György Endre: Sir Walter Raleigh könyvtára és magyar vonatkozású könyvei 177
Veszprémy László: Három 15. századi ferences kézirat Udinéből 277

FIGYELŐ

Beöthyné Kozocsa Ildikó: Két XIV. századi héber kódex restaurálása 412
Kókay György: Szabó Flóris (1926—1988) 206
Kőszegfalvi Ferenc: Hódmezővásárhelyi pótlások a Csongrád megyei sajtóbibliográfiához 207
Lisztes László: Beszámoló a 2. Országos Bibliográfiai Értekezlet előkészítéséről 411

BIBLIOGRÁFIA

Heltai János: A magyar könyv-, könyvtár, nyomda- és sajtótörténeti szakirodalom 1988-ban .. 420

SZEMLE

Adalékok a 16—20. századi magyar művelődés történetéhez. Bp. 1987. *(Varga Imre)* 106
A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája 1980—1981. Bp. 1980—1986. *(B. Hajtó Zsófia)* 220
Andrea Seidler—Wolfram Seidler: Das Zeitschriftenwesen im Donauraum zwischen 1740 und 1809. Wien—Köln—Graz. 1988. *(Kókay György)* 313
A Szüry-gyűjtemény katalógusa. Bp. 1987. *(V. Ecsedy Judit)* 101
Barlay Ö. Szabolcs: „Romon virág". Fejezetek a Mohács utáni reneszánszról. Bp. 1986. *(Balázs János)* 104
Dedinszky Gyula: A szlovák betű útja Békéscsabán. Békéscsaba, 1987. *(Kőhegyi Mihály)* 107
Gazda István: Könyvkereskedők a régi Váci utcában. Bp. 1988. *(Végh Ferenc)* 315
Griffin, Nigel: Jesuit school drama. Valencia, 1986. *(Kilián István)* 109
Magyar sajtóbibliográfia 1705—1849. Szerk. V. Busa Margit. Bp. 1986. *(Lakatos Éva)* 216
Molnár János: A Szociáldemokrata Párt művelődéspolitikája 1944—1948. Bp. 1987. *(Kőhegyi Mihály)* 314
Nevenka Bašic Palkovič—Éva Bazant—Szentgyörgyi István: Bibliográfia Mije Mandiča—Mijo Mandič bibliográfiája. Subotica-Szabadka. 1987. *(Kőhegyi Mihály)* 221
Potkowski, Edward: Le livre manuscrit — la société — la culture dans la Pologne du bas Moyen Age. Warszawa, 1987. *(Monok István)* 108
Schmitt, Annelise: Deutsche Exlibris. Leipzig, 1986. *(Pajor Enikő)* 112
Szelestei N. László: Bél Mátyás kéziratos hagyatékának katalógusa. Bp. 1984. *(Németh S. Katalin)* 101
Tótfalusi Kis Miklós. Debrecen, 1985. *(Monok István)* 103
Verzeichnis der Zeitungen im Stadtarchiv Schwelm. Schwelm, 1987. *(Fried István)* 113
Wytrzens, Günther: Die slavischen und Slavica betreffenden Drucke der Wiener Mechitaristen, Wien, 1985. *(Ojtozi Eszter)* 110

NÉVMUTATÓ

Aba Sámuel (magyar király) 325—328
Abafái András 39
Abats János 300
Abd el-Latifot 359
Abdolr (Abdola) Ali bej 290, 293
Ábel Jenő 349—351
Abrugyi György 40
Abúlgázi Bahádur 160
Aczél Géza 83, 85
Adalbert, Szent 319
Ádám Ágnes 115
Adamus a S. Victore 235
Ade, Mathilde 113
Ady Endre 167, 172, 312
Aethicus Istricus 229—231
Ágost, Poniatowski Szaniszló (lengyel király) 263—264
Ágost, Szász, III. (lengyel király) 263
Ágoston, Szent 204—205
Agrippa 181
Ahmed pasa 291, 294
Albert, Nagy, Szent 205
Áldásy Antal 64
Ali aga 290, 293
Almásy Pál 162
Amadé 81
Amasaeus, Romulus 239
Ames, William 23, 140, 394, 396, 398
Amman, Jost 112
Andaházy 162
Andersen, Hans Christian 259
András, I. (magyar király) 118, 321—323, 326—329, 335
András, II. (magyar király) 194
Andrássy Gyula 205
André, Christian Carl 254
Andreas Vyel von Worms 243
Androvius Miklós 281
Anonymus (P. mester) 223—236
Antalóczy Lajos 280
Antonius de Bitonto 278
Ányos Pál 80, 82
Apáczai Csere János 38—39, 41, 46—47, 133, 397
Apafi György 405
Apafi Mihály (erdélyi fejedelem) 25—27, 35, 72, 140, 398
Apponyi Albert 127
Apponyi Balázs 278—283
Apponyi Sándor 40, 280, 288
Apró Ferenc 378
Apuleius 179
Arácsi Gergely 395
Aranka György 86—94, 146—165, 405—407
Arany János 62, 170—171
Areyzaga (ezredes) 289—291
Arisztotelész 205
Árpád (fejedelem) 197
Aschbach, J. 71
Atanagi, Dionigi 105
Attila (hún fejedelem) 160
Audin, M. 132
Auerbach, B. 259

Babukić, V. 99
Bacsó Béla 312
Bagi Sándor, ifj. 210
Bajza József 316
Baktay Ervin 300, 303, 305
Bakunyin 265
Balajthy Vendel 53
Balásfi Tamás 281
Balassa Armin 374, 382
Balassi Bálint 37, 104—105
Balázs Éva, H. 193
Balázs János 71, 104—106
Balázs László 392, 395—397
Balázsné Veredy Katalin 411
Balbus, Johannes 14
Bálint Imre 378

Bálint István János 106—107
Balla Jenő 378, 381—382
Ballagi Aladár 102, 341—342
Balogh Ferenc 396
Balogh István l. Sélyei Balogh István
Balogh Jolán 37
Balogh József 211
Balogh Mihály 48—60
Bán Imre 38—39, 83, 85
Bancroft, Richard 178
Bandtkie, Jerzy Samuel 63, 267, 269—272, 275
Bandurius 205
Bánffy György 86—94, 147—148
Bánffy Kristóf 281
Bankós Irén 58
Bankós Károly 58
Barabás Miklós 306
Barankay Lajos 349
Barbou, Joseph-Gérard 132
Barcsay Ákos 35—37, 39, 41
Barcza József 395—397
Barczán Endre 168—169
Barkóczy Ferenc 73
Barla Szabó János 84—85
Barlay Ö. Szabolcs 104—106
Baross Gábor 306
Baróti Szabó Dávid 58
Barrow, Isaac 283
Bartakovics Béla 203
Bartal Antal 225
Bártfai Szabó László 341—342
Bartha Dénes 85—86
Barthélemy, Jean Jacques 301
Bartoniek Emma 115
Basire, Isaac 37, 39
Bassano, da Ponte 366
Basta, Giorgio 391
Batári Gyula 299—305
Batho, G. R. 182
Báthory Gábor (erdélyi fejedelem) 107
Báthory István (erdélyi fejedelem) 104—106
Báthory Zsigmond (erdélyi fejedelem) 386, 391
Batsányi János 146—147
Battha Bálint 85
Batthyány Ádám 289—291, 293—294
Batthyány Boldizsár 105, 179, 182
Batthyány Ferenc 30
Batthyány Lajos 50
Bayly, Lewis 394, 396
Bayrost, Franz von 113
Bažant, Éva 221—222
Beatrix (magyar királyné) 336
Becher, G. 133
Beck Gergely 392—394
Beham, Barthel 112
Beham, Hans Sebald 112
Beimel József 54—55
Beithe Miklós 187, 191
Bekaria Mihály 185
Békefi Sándor 214
Bél Károly András 324
Bél Mátyás 101, 298
Béla, I. (magyar király) 120
Béla, III. (magyar király) 224—225
Béla, IV. (magyar király) 364
Belitska-Scholtz Hedvig 78, 85, 355
Bellai Zoltán 393
Benda Kálmán 106, 135, 138, 140, 287, 394, 400
Benecke, Georg-Friedrich 301
Benedek Marcell 85, 315
Benedek Mihály 149, 158
Benedek Sándor 394, 396, 398—399
Beniczky Angelika 78
Beniczki Antal 210
Benke család 59
Benke István 58
Benkő Dániel 306—307
Benkő Ferenc 300
Bentinek (lord) 303
Bentkowski, Feliks 267
Beöthy Zsolt 402
Beöthyné Kozocsa Ildikó 412—419
Bérard 131
Bereczky Albert 175
Beregszászi (Nagy) Pál 158
Berg Pál 395—396, 398
Berger, H. 231
Berlász Jenő 178, 200
Bernacki, Ludwik 272
Bernolák 99
Bertók Lajos 283
Berzeviczy Gergely 192—193, 197, 199
Bessenyei György 400—405
Beszédes István 305
Besztercebányai Mihály 39
Bethlen család 27, 37
Bethlen Elek 26
Bethlen Gábor (erdélyi fejedelem) 200
Bethlen István 21—22, 27, 31, 374
Bethlen János 35—39
Bethlen Kata 44, 297
Bethlen Miklós 104
Bethlen Péter 22
Bibó István 355
Bibó Lajos 213
Bibó Lajos, ifj. 213

Biernacka, M. M. 273
Bihari Ferenc 46
Bíró Márton l. Padányi Bíró Márton
Bisterfeld, Johann Heinrich 408
Bitskey István 104
Blaeu-műhely 128, 137, 140
Blazovich László 319
Blei, Franz 62
Bleyer Jakab 251
Bocskai István (erdélyi fejedelem) 282, 391
Bod Péter 21, 44, 283, 294—299, 351—352
Bodola János 300
Bodonhelyi József 395—396, 398
Boethius, Anicius Torquatus Severinus 179
Bogácsi Pál 45
Bogáti Fazekas Miklós 107
Bogdán István 4
Bohatkiewicz, Aleksander 267
Boissard 182
Boldogréti Víg László l. Horvát István
Bone 204
Bonfini, Antonio 324, 331, 333, 335—336
Bonipert (pécsi püspök) 322
Bónis György 342—343
Bonyhai Gábor 220
Borbély Sándor 221
Borenich Péter 221
Bornemisza Péter 29
Boros István 280
Boros Lajos 166
Borovszky Samu 78, 85
Bors Károly 58
Borsa Gedeon 1—19, 237—246, 338—354, 386
Borsi László 212
Bossányi András 73
Bossányi Boldizsár 282
Bottka Sándor 382
Böszörményi István 25
Böythe Miklós 281
Brandenburgi Hildebrand 112
Brandis, Tilo 68
Braunius, Johannes 283
Bredetzky Sámuel 192, 257
Bresciano, Giovanni 243
Brewer, Johann 133, 136, 141—142
Briquet, Charles Moise 2, 4—5, 7, 11
Bródy Sándor 312
Brunetière, Ferdinánd 127, 141
Brunetti 204
Bruno, Giordano 179
Buchanan 278
Buckley, George 180—181
Bucsay Mihály 393
Buday György 173
Bunsenre, Christian 301
Bunyan, John 400
Burgen, Arnold Sir 285
Burlini, Luigi 300, 302—303
Busa Margit, V. 216—220
Buza Barna 380
Buzinkai Mihály 43

Calepinus, Ambrosius 105
Camden, William 179, 284
Campbell, Archibald 304
Campegius Vitringa 72
Canisius, Petrus 184
Carafa, Carlo 28—29
Caraffa, Domenico 243
Carte, W. E. 304
Carter, Harry 126
Cassiodorus 229
Castiglione, Baldassare 178—179
Ceglédi Szabó Pál 106
Cell és Ausländer Kiadó 214
Chalupka, Ján 95, 249
Chapman 180
Charnock, Stephen 283
Chenu, M. Jules 127
Chesneau, Nicolas 134
Cicero, Marcus Tullius 10—11, 179, 205
Coccejus (Koch), Johannes 395
Collins, A. J. 181
Collins, Martin 178
Consentius, Ernst 240—243
Cornides Dániel 294—299, 352, 359
Povázsony Testvérek 107
Corvina Könyvnyomda 107
Cranach, Lucas 112
Cranmer, Thomas 178
Csaholczi János 46
Csáki Lajos 214
Csáky család 192
Csáky Móric 313
Csanak Dóra, F. 297—298, 355
Csánki Dezső 342
Csányi Piroska 378
Csapodi Csaba 66, 108, 200
Csapodi Csabáné 65, 69
Császár Mihály 349
Csatkai Endre 355, 360
Cseh István 311
Cseh Jakab l. Csuzi Cseh Jakab
Csengeri Ferenc 213
Cserey Mihály 297
Cserey Miklós 192

Cserny György 100
Csetri Elek 300, 303
Csikesz Sándor 399
Csipkés György l. Komáromi Csipkés György
Csirke Ferenc l. Tatai Csirke Ferenc
Csizmadia 312
Csóka J. Lajos 319
Csokán Pál 207—215
Csokán Pál, ifj. 207
Csókás Péter l. Laskai Csókás Péter
Csokonai Vitéz Mihály 170—171
Csontosi János 63—65, 200
Csökmei Sándor (álnév) l. Karácsonyi Sándor
Csulyok István l. Miskolczi Csulyok István
Csuzi Cseh Jakab 397
Csuzi Cseh János 397—398
Csűrös Ferenc 135, 140
Cusanus, Nicolaus 182
Czacki, Tadeusz 264, 267
Czartoryski család 267
Czeglédi István 43
Czifka Péter 367
Czvittinger David 294

Dachs, Karl 68
Dán Róbert 71
Danecsházy Sándor 173
Daničič, Djuro (írói név) l. Popović, Djuro
Danielik József 76, 85
Dankó 234, 236
Dante, Alighieri 205, 301
Davies, D. W. 129
Deák Dezső 372
De Backer 192
Debreceni Ember Pál 396
Debreczeni István 140
Debreczeni S. János 391
Debretei Márton 45
Decsi Pál 395
Decsy Sámuel 359
Dedek Crescens Lajos 64
Dedinszky Gyula 107—108
Dee, John 178—179, 181
Dégenfeld Pál 409—410
Degré Alajos 48—50
Della Chetre, Mór 311
Della Porta, Giambattista 182
Della Torre, Marco Antonio Mamuka 290
Demeter, D. 252
Demien András 161
Denecke, Ludwig 68
Denis, Michael 268, 270
Déri Balázs 223—236
Derka 309
Descartes, René (Renatus Cartesius) 395
d'Espéray, Franchet 370
Dernschwam János 177
Dessewffy József 192
Dezsényi Béla 216, 219
Dézsi Lajos 183, 298
d'Huilliere, Pierre 134
Dickens, Charles 259
Diest, Hendrik van 42, 44—47
Dietrichstein, Franz 282
Dobronoki György 183, 185
Dobrovský 99, 256
Dobrówka, Jan 108
Dohnányi Ernő 62
Domanovszky Sándor 115, 323, 325
Doria (márki) 289
Dorn 182
Doromby Karola 147
Döbrentei Gábor 301, 303
Dörnyei Sándor 216
Drégelypalánki János 396
Dubowski György 185
Dugonits András 161
Duka, Theodore 300—301, 303
Dukkon Ágnes 104
Dumas, Alexandre 259
Dura Lajos 210, 213—214
Dura Lajos, ifj. 208, 211
Dürer, Albrecht 112, 359
Działynski család 267

Ebert, F. A. 268, 273
Eckhardt Tibor 374
Eckhelt 364
Eckmann, Otto 113
Ecsedy Judit, V. 11, 18, 20, 47, 101—103, 126—145
Ede 163
Edelmann 316
Eder Károly József 89, 158
Eder Zoltán 197
Effmurdt Jakab 137
Eichhorn, Johann Gottfried 301
Eineder, Georg 5
Elzevier család 21, 126—145
Elzevier, Abraham 126—127, 129, 131—132
Elzevier, Bonaventura 126—127, 129—132
Elzevier, Daniel 126, 132
Elzevier, Isaac 126, 129, 132
Elzevier, Johan 126, 132
Elzevier, Lodewijk (I.) 126, 128
Elzevier, Lodewijk (II.) 126, 132

Ember Pál l. Debreceni Ember Pál
Endes család 149
Endlicher, St. 223—224
Endrényi Imre 213
Engel János Keresztély 151, 162, 164, 197
Engels, Friedrich 265
Enschedé, Charles 126, 128
Enyedi Fazekas János 23
Enyedi Sándor 86—94, 146—165, 405—407
Erasmus, Desiderius Rotterdamus 105
Erbert, F. A. 270
Erdei Sándor, id. 209, 211, 213
Erdei Sándor, ifj. 212
Erdélyi János 76
Erdélyi László 225, 321
Erdélyi Pál 85, 408
Erdődy 81—82
Erdődy grófnő 252
Erdődy Gábor Antal 73—75
Erdődy János 315
Erdős István 169, 174
Erdős Mátyás 280
Erkel Ferenc 252
Erpenius, Thomas 126
Erzsébet, I. (angol királynő) 106, 179—181
Estéli József 300
Esterházy István 188—189
Esterházy János 290—291
Esterházy Miklós 29, 186—187, 189
Esterházy Pál 188
Esterházy Péter 280
Estienne család 134—135
Estienne, Charles 135
Estienne, Henri II. 134
Esze Tamás 394
Eubel, Conradus 350
Euklidész 205
Euripidész 301
Euszebiosz, Caesareai 205
Eylshemius, A. 133

Faludi Ferenc 357
Farkas András 212
Farkas Antal 311
Farkas Emőd 312
Farkas János 171
Fava, Mariano 243
Fazekas József 37, 40, 42
Fazekas János l. Enyedi Fazekas János
Fazekas Mihály 171, 174
Fazekas Miklós l. Bogáti Fazekas Miklós
Fehér Gábor 168, 171—172
Fejér György 162
Fejérpataky László 64, 100, 224
Fejérváry József 211, 213—214
Fejtő Ferenc 315
Fekete Csaba 395
Fekete János 151, 160, 164
Felsőbányai István l. Nagybányai István
Fénelon, François 301
Fenner, Wolfgang 113—114
Fényes Elek 53
Fényes István l. Nagykállói Fényes István
Fényes László 312
Fenyő István 218
Ferdinánd, I. (magyar király) 71, 292
Ferdinánd, II. (magyar király) 278
Ferdinánd, III. (magyar király) 292
Ferdinánd, V. (magyar király) 200
Ferenc, Assisi, Szent 40
Ferenc, I. (magyar király) 194, 196, 254—255, 257
Ferenc, I. (francia király) 63
Ferenc József (magyar király) 205
Ferencz, Karl (álnév) l. Korn, Philipp
Ferenczi Jakab 76, 85
Ferenczy Endréné 216, 411
Ferenczy István 367
Ferrero, Guglielmo 312
Fest Sándor 395, 398
Feyerabend, Sigismund 134
Ficino, Marsiglio 182
Fiers Tamás 171
Fischer, Johann Jacob 290
Fitos Vilmos 166
Fitz József 1—19, 237—238, 240, 242—246, 341, 344—346, 353
Flechtner, Johannes 350
Fludd, Robert 284
Fodor József 315
Fodorik Menyhért 399
Fógel József 200, 205
Fogolyán Miklós 103
Font Zsuzsa 280
Fontana, Domenico 362
Forgách Antal 202
Forhinger, Petrus 350
Fóris Mária 173
Fóti József Lajos 227
Földesi Ferenc 72—75
Földessy Gyula 172
Földi János 149, 158
Fördős Lajos 59
Fraknói Vilmos 64, 200, 205, 238, 245, 341—342, 345, 348—351
Frank József 372, 376, 378, 381—382

Frankl, Ludwig August 97
Fried István 94—100, 113—114, 147, 247—262, 355
Friedrich, Johann 292
Fullánk (álnév) l. Fehérváry József
Fülöp Géza 287

Gábor József 172
Gábriel Asztrik 350
Gaerter, Hemon 312
Gaj 98
Gál István 45
Galántai Erzsébet 319
Galgóczy 306
Gallois 312
Gálos Rezső 403
Gárdonyi Albert 341, 343—344, 348
Gaskell, Philip 240, 244
Gáti István 162
Gatterer, Johann Christoph 364
Gazda István 315—317
Gecse Dániel 149—150, 159, 161
Geleji Katona István 46, 398—400
Gellért, Szent 321—322, 327
Gellért Sándor 172
Georgevits Jenő 210
Geöcze István 214
Geréb László 341
Gergely (antikvárius) 410
Gerhardt, Claus W. 14—15
Gerhardus de Vliederhoven 115
Gerics József 116, 238, 348
Geringer 306
Géza (fejedelem) 120, 124, 319, 322, 330—333
Gibbons, William Lloyd 299
Gidófalvi Péter 39
Glász Mónika 408—410
Glatz Ede 95
Glatz Jakab 192, 257
Goethe, Johann Wolfgang 113, 172
Goldberger Rudolf 214
Goldmark Károly 63
Gomba Szabolcsné 103—104, 411
Gonda József 214
Goodwin, Thomas 284
Gosztonyi István 185, 187—189
Gömöri György 182, 283—287
Gönczi Gy. 133
Görcz 162
Görlin, Johann 288
Görög Demeter 257
Gracza György 312
Graf, Oscar 113
Gravátz Ferenc 213
Griffin, Nigel 109—110
Grillparzer, Franz 258
Groddeck, Gottfried Ernest 264
Gromo 105
Grün, Anastasius 100
Grzymala, Andrzej 108
Gubernáth Antal 162
Gubicz 307
Gueth, Francis 280
Guido de Monte Rocherii 115
Guignes, Joseph de 305
Gulyás Pál 127, 131, 177, 200, 341
Gustermann, Anton 192
Gutenberg, Johannes 8, 14—15, 339—340, 347
Gvadányi József 163
Gvalterus 186
Gyárfás István 53
Gyarmathi Sámuel 88
Györffy György 227, 232, 319
Győri János 398
Győry Erzsébet 411
Gyp 312
Gyürky Pál 403

Haan Lajos 107
Haebler, Konrad 17, 240
Haiman György 21, 27, 30, 35, 37, 40—41, 43, 103—104, 127—128, 132, 138, 141
Hajdú Lívia 411
Hajnal Mátyás 183
Hajtó Zsófia, B. 220—221
Haller, Jan 271
Halmágyi István 294, 297
Hamelin, Philbert 134
Hammer-Purgstall, Joseph 304
Hannulik János Krizosztom 162
Hari 162
Harriot, Thomas 179—180
Hárs László 315
Hartleben Konrád Adolf 316
Hartvik 321—337
Hartyányi István 166, 175
Hartz, S. L. 127—128, 131, 134
Hastings, Warren 299
Havas Adolf 58
Havasi Zoltán 66
Heckenast Gusztáv 48, 50, 316
Hegedüs István 278
Hegedüs János l. Mikolai Hegedüs János
Hegyi Imre 309, 311
Heine, Heinrich 261
Heinrich Gusztáv 257

Heitz, Paul 135
Heltai-nyomda 21, 37, 39, 40—41
Heltai Gáspár 399, 408
Heltai Gáspár, ifj. 135
Heltai János 30
Heltai Miklós 168, 171
Helvetius, Claude Adrien 401
Henderson, Philip 179—180
Henrik, II., Szent (német-római császár) 331
Henrik, III. (német-római császár) 322
Henszlmann Imre 201
Herder, Johann Gottfried 301
Herepei János 20, 23—24, 39—40, 42, 45—46, 137, 397
Herner János 104, 177
Herodotosz 301
Heron, Alexandriai 205
Hess András 1—19, 237—246, 340—341, 344—348, 351, 353
Hess János 344
Hetényi Ernő 300
Hevesi Sámuel 393
Heyne, Christian Gottlob 264
Hobbes, Thomas 284
Hochmeister Márton 405—406
Hodgson 302
Hodinka Antal 64
Hodža, Michal Miloslav 111
Hoffmann Edit 200, 349
Hoffmann, Jan Daniel 269
Hofhalter Rafael 135
Hohenstein, Jodocus 243
Holl Béla 183—192
Hollý, J. 98
Holovics Flórián 183, 192
Hóman Bálint 322—324, 327
Home, Robert 299
Homérosz 301, 358
Horányi Elek 161, 191
Horecky, Paul L. 69
Hormayr, Joseph von 256, 361
Horvát István 63, 250, 344
Horváth Ádám l. Pálóczi Horváth Ádám
Horváth Hilda, Cs. 113
Horváth Jakab 162
Horváth János 22
Horváth János 341, 348—349
Horváth János, ifj. 116, 233, 238
Horváth Mihály 64
Hottinger János Jakab 393
Hrabovszky Dániel 62
Hubay Ilona 17
Hunfalvy János 306
Hunyadi János 349
Hunyadi László 252
Hupp, Otto 113
Hurban, Jozef Miloslav 97, 99, 111, 249
Huszák Elemér 209
Huszár 305
Huszár Gál 134
Huszti József 353
Hübner János 132—133

Igler, Hans 112
Ignác, Szent (Loyolai) 109—110
Ilia Mihály 370
Illés Ferenc 310
Illés István 311
Illésy János 72
Imre, Szent (magyar herceg) 234—235, 329
Ince, III. (pápa) 278
Institoris 316
Ipolyi Arnold 29, 200—205
Irinyi Dezső 209
Irinyi Károly 135, 138, 140, 397, 400
Ironside, Ralph 180—181
Ischreyt, Heinz 94, 255
Issikutz (patikárius) 407
István, I., Szent (magyar király) 120, 193—199, 206, 235, 278, 319—337, 365
Iustinianus, M. Iunianus 227, 229, 231
Iványi Béla 177
Izabella (magyar királynő) 104
Izidór (Hispalensis) 226

Jacquemont, Victor 300, 302
Jakab, I. (angol király) 180
Jakab Elek 26, 152
Jakó Zsigmond 21, 26, 134, 138, 140, 200—205
Jakubovich Emil 223—225
James, Thomas 182
Jancsó Elemér 87, 147, 149—150, 152, 405
Janin, Jules 259
Jankovich család 77—79, 85
Jankovich Antal 78
Jankovich János 75—86
Jankovich József 77, 78
Jankovich László I. 77—78, 84—85
Jankovich Miklós 77, 85, 355
Jankovich Miklós III. 78
Jankovich Miklós IV. 78, 161
Jankovics József 104, 278—283
Janocki, Jan Daniel 269
János, Szent (Keresztelő) 191
János, Szent (evangelista) 131
János Zsigmond (erdélyi fejedelem) 104—105

Janus Pannonius 346—347, 349
Járdánházy Gábor 393
Jarkowski, Pawel 267
Jászberényi István 184—185
Jászi Oszkár 62
Jaurès, J. 312
Jayne, Sears 177—179
Jenei G. István 42
Jenei Károly 288
Jenkins, Francis 304
Jerney János 48—53, 364
Johannes Adam de Polonia 243
Jones, William, Sir 299
Jordan, J. P. 97
Jósika Miklós 95
József Attila 370, 381
Juhász Gyula 370, 372, 374—376, 378, 381—382
Juhász László 225, 384
Julius Caesar 17, 19
Julow Viktor 83, 85
Jungbert László 213

Kádár Jolán l. Pukánszkyné Kádár Jolán
Kádár László Antal 300
Kaindl, Raimund Friedrich 320—321, 324
Káldi György 31, 398
Kállay család 277
Kanizsai Pálfi János 397
Kanyaró 82
Kapr, Albert 104
Karácsonfalvi Zakariás 39
Karácsony Sándor 167—176
Karácsonyi Béla 71—72, 319, 321, 327—328
Karadžič, Vuk Stefanović 96, 100, 111
Kárai Bálint 342—343
Kárai Benedek 342
Kárai Dénes 342
Kárai György 342—343
Kárai Illés 342
Kárai Ilona 342
Kárai Kelemen 342
Kárai László 9, 238—239, 245, 341—350, 353
Kárai Lőrinc 342
Kárai Lukács 343
Kárai Mátyás 342
Kárai Mihály 343
Kárai Péter 342
Kárai Sebestyén 342
Kárai Tamás 342—343
Karakaszolovich Ida 211
Karancsi György 138
Kárász József 207—215
Karel Sabina 97
Kármán József 355—356
Károly Róbert (magyar király) 195, 331
Károly, III. (magyar király) 73
Károlyi Gáspár 21
Károlyi Mihály 380
Károlyi Zsigmond 305—307
Kassák Lajos 315
Kászoni János 46
Kathona Géza 399
Katona István 197
Katona István l. Geleji Katona István
Katona József 170—171
Kaufmann Dávid 412—419
Kazinczy Ferenc 85, 95, 146—147, 192, 198, 249, 251, 257—258, 316, 355—356, 360, 366—367, 400, 403—405
Kázmér, IV. (lengyel király) 349
Keach, W. 180
Kéki Béla 20, 22—23, 137
Kelchner, Ernest 127, 131
Kelecsényi Ákos 408
Kelemen, Szent 205
Kelemen Gergely 59, 162
Kelemen Károly 212
Kelemen Lajos 294, 297
Kelen József 378
Kemény György 216
Kemény János 104
Kemény Zsigmond 202—203
Kempelen Béla 78, 85
Kende, S. 408—410
Kenderessy Mihály 301
Kenessey István 392—393
Kenéz Sándor 210
Kenyeres Ágnes 376
Kerekes Sámuel 357
Kerényi Károly 62
Kereskényi Ádám 110
Keresztes István 186—189
Kertbeny, Carl Maria 260
Kertész Ábrahám l. Szenci Kertész Ábrahám
Kertész Gyula 411
Keserü Bálint 104, 177—182
Keszler Borbála 384, 386
Kéthly Anna 315
Keveházi Katalin 107, 178
Kézai Simon 321, 323, 325, 328, 332, 335
Kiáltosi Ádám 162
Kieniewicz, S. 275
Kildare, Fitzgerald Gerald 178
Kilián-testvérek 316
Kilián (könyvárus) 163
Kilián István 75, 84—85, 109—110

Kircher, Joachim 313
Kiriz Ferenc 73—74
Kis Imre 43
Kis István 162
Kis János l. Pap Kis János
Kisfaludy Károly 95
Kiss Áron 297
Kiss (István) János 162
Kiss János 149, 151, 158, 161
Kiss József 59, 86, 100, 261
Kiss Lajos 211
Kitaibel Pál 197
Kittoe, Markham 303
Klaniczay Tibor 66, 408
Klauzál Gábor 305
Klein Gáspár 256
Klinda Mária 101—103
Klotz, Alfred 229
Klösz Jakab 136
Knauz Nándor 351
Kner-nyomda 173
Kner Imre 32, 173—174
Kner Izidor 32
Knopf Lajos 37
Koch, Joh. l. Coccejus Johannes
Koczogh Ákos 171
Kodály Zoltán 63, 167
Kohári István 187
Kókay György 206, 313—314, 356, 400—405
Kollár, Ján 95, 98—99, 111, 249—251, 260
Koller József 364
Kollinovics 89
Komáromi Csipkés György 37, 42, 72—75, 133, 398—399
Komáromi István 392
Komáromi János 170
Komáromi Pál 392—393
Komáromi Sámuel 398
Komáromy József 392
Konc József 25—26
Koncz Antal 214
Koncz József 408—409
Kondor Imre 168
Konrad, Paul 344
Kont Ignác 402
Kopernikusz, Mikołaj 182
Kopitar, Jernej 98, 111
Koppány 331
Koppi Károly 162
Korizmics László 305—307
Kormos László 395, 398
Korn, Philipp 98—100, 249
Kornis Gáspár 104
Koroknay-nyomda 213, 382
Korvin 311
Korvin Ottó 378
Kosáry Domokos 355
Kossuth Lajos 48, 63, 172, 316
Kovách Aladár 166
Kovachich Márton György 146, 150, 158, 160—163
Kovács Mihály 211
Kovács Sándor Iván 408
Kovács Zsuzsa 280
Kovásznai Péter 24—25, 27, 42, 44
Kozocsa Ildikó l. Beöthyné Kozocsa Ildikó
Kozocsa Sándor 220
Kozterus 189
Köblös József 343, 351
Köblös Zoltán 44
Kőhegyi Mihály 107—108, 221—222, 314—315, 372
Köleséri Sámuel, id. 283
Köleséri Sámuel, ifj. 283—287
Körmöczi László 168, 171
Kőrösi Csoma Sándor 299—305
Körösi József 212
Kőszegfalvi Ferenc 207—215
Kőszeghi János 189
Krajcević, Nikola 191—192
Krasicki, Ignacy 263
Kraus, David H. 69
Kreskay 80
Kriebel, Johann 351
Kristó Gyula 232, 319
Króó László 221
Kubinyi Ágoston 200, 237
Kubinyi Ferenc 201
Kulcsár Pál 85
Kulcsár Péter 319
Kultsár István 162
Kun Béla 213
Kun János 393
Kurucz János 208, 210, 212, 214
Kuzmány, Karol 95, 251
Kvacsala János 395

Ladányi Sándor 146, 392
Ladislaus de Siri 277
Laetus, G. 133
Lajos, I., Nagy (magyar király) 365
Lakatos Éva 209, 216—220
Lám Sándor 167
Landerer 161
Landerer Lajos 316
Landerer Mihály 48, 50

Lang, Helmuth W. 313
Lányi 305
Laskai Csókás Péter 105
Laskai János 46
Laskai Osvát 324, 336
László, I., Szent (magyar király) 206, 235, 278, 322
László András 214
László Béla 115
László Gyula 364
Lauer-féle műhely 240—242, 244—245
Laurent-Vibert, R. 132
Laurentius de Krumpach 350
Le Calloc'H, Bernard 299—305
Lefrance, P. 180
Lehár Ferenc 62
Lehel (Lél) 364
Leicester 179
Lelewel, Henrik 263
Lelewel, Joachim 263—276
Lelewel, Károly 263
Lemberg, Hans 94
Lemnius Levinus 182
Lengyel András 370—383
Lesigan, Karl 98
Lesták Ambrus 58—59
Lévai Fülöp 210, 213
Lewanski, Richard C. 68
Lhorente 312
Libavius 182
Lichtmann Tamás 220—221
Lindsay, W. M. 226
Lipót, I. (magyar király) 78, 292
Lipót, II. (magyar király) 255—256
Lipót Károly (osztrák főherceg) 282
Lippay György 185—186, 280
Lipsius, Justus 46
Lipszky János 341
Lissinsky 252
Liszkay József 393
Liszt Ferenc 63
Lisztes László 411—412
Livius, Titus 109,196
Locke, John 401
London, Jack 312
Longauer, Jean 312
Lórántffy Zsuzsanna 22
Lorkin, Thomas 178
Lósy Imre 186, 188, 190—191
Lotter, Melchior 272
Lovik Károly 377
Lovik Károly, ifj. 377—378, 381—382
Lökös Zoltán 370
Luisetto, Giovanni 277
Lukács György 62
Lukács László 185—189, 192
Lukácsy András 83, 85
Lukácsy Sándor 261
Lukinich Imre 44, 64
Lumley, John, Lord 178
Lübeck, Johann Karl 253
Lükő Gábor 168—169, 171—172
Lyka Károly 315

Maár Ferenc 311
Machiavelli, Nicoló 182
Madas Edit 116
Madzsar József 328
Magassy Antal 82, 86
Magon, Leopold 261
Magyar László 376, 378, 381
Makkai László 104, 395, 397
Maleczynska, K. 274
Malý, J. 97
Mályusz Elemér 319, 346, 349, 409
Mánczikovich, Joannes 280
Mandić, Mijo 221—222
Mandl Lajos 106
Mangold Lajos 344
Mantskovit Bálint 134, 136
Marczali Henrik 64, 193, 323
Mária Terézia (magyar királynő) 394, 400—401
Markovicz Mátyás 108
Márkus Mihály 72, 395
Marmontel, Jean François 301
Marosi Sámuel 398
Martinovics Ignác 146, 148
Martinus Bylica de Ilkusz 351
Márton István 165
Marthon István 85
Marton József 402
Mártonfalvi György 23, 138
Marx, Karl 265
Mata János 171, 173
Matthew, Parker John 178
Matthew, Richard 178
Mátyás, I., (magyar király) 104, 200—205, 245, 349, 352—353, 364
Mátyás Flórián 224, 321, 324, 326, 331
Mauvissiere, Marquis de Castelnau 179
Mayer, A. 135
Mayerne, Theodor de 284
Mechitár 110
Medgyesi Pál 396
Mednyánszky Alajos 256, 361
Mednyánszky Dénes 201—202, 205

Megyesi (Medgyesi) Pál 22—23, 46
Melegh Dániel 85
Melius Juhász Péter 399
Mengs, Maria 16
Mérei Gyula 207
Mérey Lajos 162
Mérey Sándor 149—150, 158—159, 165
Mészáros Ede 231
Mészáros Ignác 161
Mészöly Miklós 220
Meternich-Winneburg, Clemens Wenzel Lothar 200
Mezey László 235
Mezősi Károly 50—53
Michelangelo, Buonarroti 105, 360, 362
Mickiewicz, Adam 264—265
Mihály (vajda) 391
Mihály Ernő 320
Mikes Kelemen 204
Miklosich, Franz 111
Miklovicz Lajos Andor 212, 214
Mikó 133
Mikolai Hegedüs János 46
Miksa, I. (magyar király) 292
Miksa Emánuel (bajor választófejedelem) 289
Mikszáth Kálmán 170
Miller, Jakab Ferdinánd 237, 351, 368
Milotai Nyilas István 398—400
Milton, John 284, 400
Mirbeau, Octave 312
Miskolczi Csulyak István 182
Misztótfalusi Kis Miklós l. Tótfalusi Kis Miklós
Mitra, Rajendra a 300
Mogyorósi Elek 39
Mojzer Miklós 355
Molnár C. Pál 173
Molnár Ferenc 62
Molnár János 306, 314—315, 357, 359
Mommsen, Theodor 229
Monath, Petrus Conrad 298
Monok István 71—72, 103—104, 106, 108—109, 177—178
Monoki István 216
Moorcroft, William 302
Montaigne, Michel de 182
Montasquieu, Charles-Louis 194, 198—199, 402
Mónus Imre 307—312
Mór (pécsi püspök) 322
Móra Ferenc 213, 371—372, 378—383
Morel, Frederic 134
Móricz Miklós 173
Móricz Zsigmond 171
Morócz István 306—307
Morrish, P. S. 127
Mosley, James 103
Mossóczi Zakariás 178, 182
Murányi Lajos 287—294
Muratori, Lodovico 402
Mügeln, Heinrich von 321
Müller, David Heinrich 412
Müller Frigyes 321
Münz Rudolf 213

Nádasi J. 186
Nádass József 315
Nádudvari P. 133
Nagy Csaba 106
Nagy Emilné 102
Nagy Ferenc 76
Nagy Géza 283
Nagy Imre 211
Nagy István 166
Nagy Iván 75—86
Nagy János l. Sárdi Nagy János
Nagy Károly 53
Nagy Pál l. Beregszászi Nagy Pál
Nagy Zoltán 241
Nagyari Benedek 23, 42
Nagybányai István 392, 397, 399—400
Nagykállói Fényes István 173
Nagylucsei Orbán 349
Naményi Lajos 20, 22—23, 27, 133, 135—136
Namur, J.P. 268
Napóleon, I. (Bonaparte) 193, 359
Natalis Comes 182
Nátly Ferenc 85
Nedeczkyné 160
Nemere 59
Nemes György 92
Németh Andor 315
Németh Attila 280
Németh Katalin, S. 101, 220—221, 280
Németh László 162—163, 169, 172
Németh Mária 66
Németh Mihály 212, 214
Némethi Jakab 184, 191—192
Némethi Mihály 396
Nepos, Cornelius 205
Newton, Isaac 284—285
Nicolaus, Benedicti 243
Nicolaus Jacobus de Luciferis 243
Nits 309
Njegoš, P. P. 100, 111
Northumberland, Henry Percy, Earl of 182
Novák Lajos 85
Nowodworski, W. 275

Nyéki Vörös Mátyás 409
Nyerges Judit 280
Nyilas István l. Milotai Nyilas István

Oakeshott, Walter 181—182
Obilić, Miloš 100
Obradovič, Dositej 111
Ocsovszky (Otsowszki) Pál 150
Odescalchi Artúr, báró 407
Ojtozi Eszter 110—112
Olesnicki. Zbigniew 109
Orczy László 162
Orlik, Emil 113
Orlovszky Géza 280
Ormos István 419
O'Shaugnessy, William B. 304
Ossoliński család 267
Ostor (álnév) l. Ringler Bernát
Ottovay Károly 374
Owen, John 284
Ötvös L. l. Szathmári Ötvös L.
Ötvös Péter 71—72, 106
Őz Pál 150

P. mester l. Anonymus
Padányi Bíró Márton 393—394
Paget, J. 306
Pais Dezső 223—225
Pajor Enikő 112—113
Paku Imre 372
Pál, II. (pápa) 349, 351
Palacký, Frantisek 99
Paleocapa 306
Pálffy Ferdinánd 187
Pálffy Móric 201
Pálfi János l. Kanizsai Pálfi János
Palingenius 182
Palkovič, J. 98—99, 248
Palković, Nevenka Bašic 221—222
Palkovich Márton 186, 188, 191
Palkovics, Georg 98
Pállye István 161
Palma Károly 364
Pálóczi Horváth Ádám 76, 82, 86
Pálvölgyi Endre 65
Pannartz 8
Panzer, G. W. 268
Pap János l. Száldobosi Pap János
Pap Kis János 160
Pap Sándor l. Szathmári Pap Sándor
Pápai 85
Pápai István 405—407
Pápai Páriz Ferenc 21,137, 283, 298, 351—352
Pápai Páriz Imre 400
Pápay István 22
Papp Ivánné 409
Papp Júlia 355—369
Paracelsus, Aureolus Theophrastus 182
Páriz Ferenc l. Pápai Páriz Ferenc
Pásztor Imre 168
Pásztor József (l. még Pollák-nyomda) 372, 375—378, 381—382
Pataky László 392
Patay Mihály 173
Pátkay Imre 59
Patrizzi 182
Pauer János Mihály 316
Pauler Gyula 331
Pauszaniasz 358
Pavercsik Ilona 40
Pavlović, T. 98
Pázmány Péter 29, 183—186, 190, 200, 281—282, 357, 396
Pearson, John 283
Péczeli József 356
Peignot, G. 268, 270
Peretsényi Nagy László 361
Perkins, William 140, 394
Perry Barton, Ralph 395
Pertz, H. 233
Pesty Frigyes 64
Péter Katalin 103—104
Péter László 370, 374, 376, 381—382
Péter, Orseolo (magyar király) 320, 325—328
Pethő Jakab 161
Petik Ambrus 108
Petki János 107
Petőfi Sándor 48—60, 171, 261
Petővári Ágnes 166—176
Petrarca 182
Petrik Géza 103, 399
Petrovics Frigyes 64
Petrőczy Miklós, II. 281
Petrus Venerabilis 225
Piccard, Gerhard 2, 4—5
Piekarski, Kazimierz 272
Pichon, Jean-Jacques 299
Pico della Mirandola 182
Pieters, Charles 127
Pipiss, Laurentius 251
Piringer Mihály 192—200
Pirkheimer, Willibald 32, 112
Piski József 188
Pistorius Márk 30
Plantin 137
Platón 182

Plautus, Titus Maccius 205
Playford, J. 284
Plinius, Gaius Caecilius Secundus 129, 205, 358
Podhradczky 324
Podmaniczky Géza 409—410
Pogány György 277
Pogány Lajosné 162
Pógyor István 168
Polgár Vilmos 287
Pole, Reginald 178
Pollák-nyomda (l. még Pásztor József) 382
Polz, Anton Guido 97
Polybiosz 205
Pomponazzi 181
Pomponius Mela 230
Pontanus, Jacobus 32
Poór János 192—200
Popkov, B. S. 275
Popović, Djuro 111
Pope, Alexander 405
Pór Antal 204
Pór Tibor 372—374, 378, 381—382
Porcsalmi András 39
Pósaházi J. 133
Pósfalvi Tullok Mihály 82, 86
Pot (Póth), István 96
Potkowski, Edward 108—109
Pray György 183, 197
Prikkel Marián l. Réthei Prikkel Marián
Primaudaye 182
Prini Imre 187
Prinsep, James 303—304
Prokesch-Osten Antal 201—202, 205
Prónay Gábor 160, 162
Prónay László 160, 162
Prónay Sándor 146, 161, 165
Przybylski, Jacek 269
Ptašnik, Jan 272
Pukánszky Béla 94, 256—257
Pukánszkyné Kádár Jolán 38
Puruczki Béla 343
Puskin, Alexandr 98
Püski Sándor 166, 175

Rab Gusztáv 378
Rácz Lajos 402
Raczyński család 267
Ráday Gedeon, id. 146, 297, 403
Radéczy István 115
Raffaello, di Giovanni Santi 360, 362
Raiffperger, Stephanus 71—72
Rainolds, John 178
Rajk László 167
Rákóczi Ferenc, II. (erdélyi fejedelem) 201, 204
Rákóczi György, I. (erdélyi fejedelem) 22, 200
Rákóczy György, II. (erdélyi fejedelem) 23, 27, 35—39, 41, 137
Rakopulski, Joannes 115
Rákosi Jenő 102
Rakoviczki György 280
Raleigh, Walter Sir 177—182
Rall, G. 407
Ramus, Petrus 23
Ransanus, Petrus 319—337
Ranstrand, Gunnar 230
Rapaics Raymund 359
Rassay Károly 382
Rát Mátyás 162, 316, 355
Rathes Endre 255
Ravasz Ferenc 187
Ravits Péter 162
Rédey Ferenc 22
Regino 233
Regiomontanus, Joannes 350, 352—353
Reider Károly 312
Renius György 138
Renouard, Ph. 134—135
Resetks János 85
Ress Imre 304
Réthei Prikkel Marián 356
Rettegi Zsigmond 162
Reuchlin, Johann 182
Reusner 182
Révay Miklós 162, 357
Révész Imre 297, 392, 394—395
Révész Mária 239
Rhédey Ferenc 35—36
Ribáry Ferenc 312
Richter Sipos Teréz 419
Riczel Etelka 75—86
Rimaszombati Mihály 399
Rimay János 37
Ringler Bernát 215
Ritoók Zsigmondné 410
Rive, J. J. 270
Roder, Christian 352
Rohonyi Zoltán 152
Rosenstrauch-Königsberg, Edith 94, 255
Rosinus, Johannes 71
Rosnyai János 21, 132—142
Róth Antal 214
Róth Johanna l. Teleki Józsefné
Rousseau, Jean-Jacques 401—402
Rozsonday Marianne 18
Röer, Hans Heinrich 305
Rudolf, II. (magyar király) 282, 292

Ruehl, Fr. 227
Runy Károly György 98—100, 247—250, 256—257, 260
Ruszoly József 382—383
Rühl, Franz 224, 229

Šafárik, P. J. 98—99
Salamon (magyar király) 120
Salmasius 284
Sámbár Mátyás 43
Sámuel Aladár 294, 297
Sándor, I., (orosz cár) 264
Sándor Imre 149, 152
Sándor István 355—369
Sárdi Nagy János 26, 28
Sarló Sándor 372—378, 381—382
Sartorius, Nicolaus l. Krajcević, N.
Sashegyi Oszkár 72
Sattler, Josef 113
Savary, Claude 359
Savoyai Jenő 285
Scalon, Cesare 277
Schaffrath Lipót, báró 161
Schedius Lajos 88, 146—165, 255
Scheiber Sándor 220, 412
Scheuchzer, Johann Jacob 284
Schiller, Johann Ch. 100, 301
Schlosser, Julius von 412
Schlözer, August Ludwig 197
Schmitt, Annelise 112—113
Schoefft Ágost 305
Schomberg, Georg 351
Schönherr Gyula 408—409
Schönkopf, Katchen 113
Schönwisner István 162, 363—364
Schrand 162
Schrauf Károly 71
Schrettinger, M. 273
Schwandtner, Johann Georg 223, 324, 326, 334
Schwarcz-nyomda 59
Schwartner Márton 162—163, 197, 360
Schwenke, Paul 14—15
Schwob, Ute Monika 344
Scipio Africanus 131
Sculteti, A. 133
Sebestyén Gábor 83, 85
Sebestyén Gyula 245
Sebestyén József 288
Seel, Otto 227, 229
Segesvári Lajos 45
Seidler, Andrea 313—314
Seidler, Wolfram 313—314
Séllyei M. István 396
Sélyei Balogh István 23, 396—397
Serejski, M. S. 275
Serfőző Sándor 408—410
Severini János 298
Severinus Márk 42—43
Severyn Mathys 132
Sheringham, Robert 284
Shirley, J. W. 182
Sidney, Philip 179
Siebeneycher, Marcin 271
Siebmacher, Hans 112
Simai Ödön 357
Simon István 370
Simonyi Ernő 64
Sin István József 208
Sinai Miklós 297
Sinclair, Upton 312
Sipos 204
Sipos Lajos 221
Sixtus, V. (pápa) 362
Skerlecz Antónia 78
Skolka András 108
Slawkowsky 249
Sloane, Hans Sir 283—287
Soen, Ramcomal 302, 304
Soltész Zoltánné 2, 4—5, 11, 134, 237—240, 242—244, 341, 346—347, 349
Somogyi Béla 383
Sonnenfels, Joseph von 401
Soós Márton 146
Sorbait, Paulus de 71
Sostarics Lajos 211
Sörös Pongrác 320
Sőtér István 96
Spáczay Hedvig 67
Spatzay 74
Spenser 179, 182
Spontone, Ciro 182
Stacy, Lewis R. 304
Staphorst, Nicholas 284
Staud Géza 110, 191
Steiner, Gerhard 261
Steinitz, Wolfgang 261
Stephens, H. 306
Stielly, Carl 258
Stifter, Adalbert 259
Stoll Béla 75—86, 386—391
Strasser, Kurt 313
Strathmann, E. 181
Stratimirović, St. 98
Stuart, Arabella 180
Stummer 203
Štur, Ludwig 98—100

Suetonius, Caius Suetonius Tranquillus 205
Suhajda Jenő 214
Suhogó (álnév) l. Dura Lajos
Sutherland, James C. 304
Süpek Ottó 96
Sweynheym 8
Sydenham, Thomas 284
Sylvester János 71—72, 384—386
Szabó András 82, 107
Szabó Béla, Gy. 173
Szabó Dávid l. Baróti Szabó Dávid
Szabó Dezső 166—167, 172
Szabó Endre 310
Szabó Endre, ifj. 395
Szabó Erzsébet 169
Szabó Ferenc 207
Szabó Flóris 206
Szabó Géza 107, 391, 296, 398, 400
Szabó György 106, 392—400
Szabó Imre 155—176, 213
Szabó István 277
Szabó János l. Barla Szabó János
Szabó József, S. 395
Szabó Károly 30, 37, 40—44, 47, 183—192, 224, 396—397, 408—409
Szabó László l. Bártfai Szabó László
Szabó Pál l. Ceglédi Szabó Pál
Szabó T. Attila 86
Szabó Zoltán 414
Szabolcsi Hedvig 355, 357
Szabolcsi Miklós 261
Szádeczky Lajos 64
Szakonyi József 165
Szalárdi János 21—23, 27, 31, 41
Szalay 203
Szalay József 372
Szalay László 372, 374
Száldobosi Pap János 159, 162, 164
Szangje, Puntcog 302
Szapolyai János (magyar király) 105
Szászky János l. Tomka Szászky János
Szathmári Ötvös L. 133
Szathmári Pap Sándor 135
Szathmáry Lajos 168, 172, 211
Szathmáry Mózes 403
Szatmárnémeti Mihály 396—397, 399
Szauder József 84, 86, 403
Széchényi Ferenc 63, 192, 195, 198—200, 237
Széchenyi István 62, 170, 253, 258—259, 306—307, 395
Széchényi Pál 291
Székács József 97
Székesi Mihály 26
Szekfű Gyula 327
Székhelyi Miklós 188
Szele György 172
Szelestei N. László 101, 106, 115—125, 280, 294—299, 384—386
Széll Farkas 73—74
Szemes Imre 280
Szemző Piroska, D. 355
Szenci Kertész Ábrahám 20—47, 130—142
Szenczi Molnár Albert 133, 173, 399
Szenterzsébeti György 39
Szentgyörgyi István 221—222
Szentiványi Terézia 77—78, 85
Szentmihályi János 220
Szentpétery Imre 115, 223, 320, 325
Szentyel Mihály l. Veresegyházi Szentyel Mihály
Szerémi György 105
Szidon József 210
Szigeti Jenő 400
Szíj Rezső 175
Sziklay László 95—96
Szilágyi Dániel 202
Szilágyi Ferenc 300—301
Szilágyi Loránd 224
Szilágyi Márton 403—404
Szilágyi Sándor 25, 36, 38—39, 64
Szilassy Cäsar 372—375
Szimonidesz Lajos 72—73
Szini Károly 86
Szinyei Gerzson 392, 399
Szinnyei József 64, 76, 86, 216, 356, 396—397, 400
Szirti Franciska 77
Szlabey Györgyi 419
Szluha Imre 48, 50
Szoboszlai Miklós 44—46
Szokratesz 173
Szomory Béla 210
Szögi Ferenc 250
Szögvényi Zsigmond 76
Szőllősy István 168, 172
Szőnyi György 392
Szőnyi György Endre 177—182
Szörényi László 280
Sztripszky Hiádor 33—34, 37, 40, 183—184, 397, 399
Szubuly György 316
Szuhay Benedek 392
Szulejmán, I. (szultán) 63
Szúró (álnév) l. Bibó Lajos, ifj.
Szüry Dénes 101—103

Tabacsák Győző 214
Tacitus, Publius Cornelius 205
Taghur, Herambanath 302

Takács Béla 131, 138
Takács Ferenc 209
Tapolcsani 75
Tarnai Andor 104
Tarnóc Márton 46
Tassi Mihály 188, 190
Tasso, Torquato 301
Tatai Csirke Ferenc 399
Tekelija 111
Telegdi János 190
Telegdi Miklós 29, 31
Teleki Domokos 87
Teleki Domokos, ifj. 147—149, 152—153, 155
Teleki Ferenc 150
Teleki István 298
Teleki József 297, 303, 355
Teleki Józsefné Róth Johanna 160
Teleki László, ifj. 64
Teleki Mihály 24, 86, 93
Teleki Pál 301
Teleki Sámuel 87, 147, 150, 162
Telkibányai István 398
Tellmann György 62
Temesvári Pelbárt 182
Terescsényi György 374
Tessedik Sámuel 108, 162
Tevan-nyomda 108
Thaisz András 301
Thales 173
Thaly Kálmán 86
Theiner, Augustin 324
Theophrasztosz 205
Thim József 64
Thomas, Keith 180
Thuróczy János 182, 319, 324, 333—336, 408
Thury Etele 392
Thurzó Erzsébet 188—189
Tihanyi István 394, 398
Tihanyi Tamás 161
Timár Árpád 359
Tintoretto, Jacopo Robusti 366
Tisza István 62
Tiziano, Vecellio 366
Tobien, Wilhelm 113—114
Toldi András 344
Toldy Ferenc 146, 203, 323
Tolnay Sándor 161
Tolvay István 85
Tomka Szászky János 297—298
Tonelli Sándor 371
Tontsch, Hermann 344
Torkos Jakab 392—400
Torrens, Henry W. 305
Tótfalusi Kis Miklós 20—21, 26, 28, 30, 35, 37, 41, 43, 103—104, 128, 132—134, 137, 140—142, 175, 298
Tóth András 200
Tóth Béla 395—398
Tóth Endre 393—394, 399
Tóth Ervin 173
Tóth Ferenc 394
Tóth István 283
Tóth István György 106
Tóth László 171
Tóth Pál 361
Tóth Zoltán 319—337
Töltési István 130—133, 136, 140—142
Tönneman 74
Török Imre 214
Trebeck 302
Treichel, I. 273
Trithemius 182
Trócsányi Berta 395—396, 398
Trogus, Pompeius 224, 227, 229, 230
Tsétsi János, ifj. 297
Tullok Mihály l. Pósfalvi Tullok Mihály
Túróczi Ferenc 73
Turóczi-Trostler József 32—34
Türr István 306
Tyl, Jos. K. 97

Udvarhelyi György 42—45
Udvarhelyi Mihály 25—26, 133, 137
Udvarhelyi Péter 42, 44—47
Újlaki Sámuel 398
Unrest, Jakob 324, 336
Úr György 372
Uray Piroska 280
Urbani, Domenico 4—5
Usher, James 284
Uzoni Balázs 44—46

Váci András 45—46
Vajay Szabolcs 319
Vajda György Mihály 261
Vajda Péter 218
Valentinelli 328
Vályi András 161
Vámbéry Ármin 202
Vámbéry Rusztem 62
Van Dyck, Christoph 127—128
Van Swieten, Gerhard 401
Váradi Belényesi Ferenc 397—398
Várdai Ferenc 239
Varga 165
Varga Imre 106—107
Varga János 261

Varga Lajos 280
Varjas Béla 9, 237—239, 340—341, 346
Varjú Elemér 322, 408—409
Várnai Zseni 312
Vasadi György 162
Vásárhelyi Pál 305
Vasari, Giorgio 360
Vazul, Nagy, Szent 1—19, 341, 346—347, 353
Vay Miklós 163
Vécsey Eleonóra 78
Vedres 305
Végh Ferenc 315—317
Velich Sándorné 220—221
Vér György 378, 380—381
Veredy Katalin l. Balázsné Veredy Katalin
Veres Péter 166
Veresegyházi Szentyel Mihály 26, 133, 137
Veresmarti Mihály 28—29
Veress Endre 24, 105
Veress Márton 85
Vermes Ernő 372—377
Veronese, Paolo 366
Vértes O. András 402—403
Vértesy Miklós 200
Veszprémy László 277—278, 319—337
Vetési Albert 342
Vervliet, H. D. L. 103
Vetulani, Adam 108
Vidats 307
Vig László l. Boldogréti Víg László
Vigh Jenő 373, 375
Vigne, G. T. 304
Vincze 310
Virág Benedek 162
Vitéz János 9, 109, 244—245, 343, 346—353
Vizér Ádám János 151, 161—162
Vogl, Johann Nepomuk 98, 250—251
Vollenhofer, Josef 161
Voltaire, François Marie Arouet 402
Vörös István 172
Vörös Mátyás l. Nyéki Vörös Mátyás
Vörösmarty Mihály 218, 251
Vörösz István 211

Waesberghe-műhely 132, 135
Walasinszky Alajos 311
Waldstein 197
Wallaszky, Paulus 237
Wallich, Nathanie 299—300
Walter, Bernhard 353
Walther, Karl Klaus 136
Warner, Walter 179
Weber Arthur 400
Weingand-kiadó 150, 159, 162, 163—165
Weingand János Mihály 316
Weiss, Karl Theodor 2
Weiss Miksa 414, 416
Weiszfeiller Mór 208
Werbőczi István 112, 197
Wesselényi Miklós 187—188, 316
Weszprémi István 297
Widmann, Hans 134
Więckowska, Helene 271, 275
Wigand Ottó 316
Wilkins, Charles, Sir 299
Willems, Alphonse 126—127, 129, 132
Williams, Neville 179
Wilson, H. H. 302
Wimmer Fülöp 374—375
Winckelman, Johann Joachim 358
Winckler, Johann 313
Windisch Éva, V. 61—70
Wolfher 331
Wolfner, Wilhelm 97
Wuttke, H. 230
Wytrzens, Günther 110—112

Xenophon 10, 301

Yates, Frances A. 179—181

Zádor Anna 355, 359
Zagargibassi Osman (janicsáraga) 294
Zaghargi (pasa) 291
Zágoni Jenő 300
Załuski család 267
Załuski, Andrzej Stanislaw 267
Załuski, Joannes 115
Załuski, Józef Andrzej 267, 269
Żbikowska-Migoń, Anna 263—276
Zelienková, Eva 280
Zemplényi 86
Zenarolla, Giovanni Paolo 288—289
Zenker, Ernst Viktor 313
Zeyk Dániel 87, 93
Zichy Antal 253
Zichy István 290, 294
Zilahi (Zilai) Sámuel 89
Zilahy Károly 59
Zilahy Lajos 62
Zinner, Ernst 352
Zola, Émile 312
Zorbosia (bég) 290
Zoványi Jenő 45, 392—393, 395—398
Zrínyi 62
Zrínyi Dorica 105
Zrínyi Miklós 106, 408
Zsámboky János 177
Zsigmond (magyar király) 195

BORSA GEDEON

Hess nyomtatványainak papírja és kötése

A budai ősnyomda két kiadványa — a *Chronica Hungarorum* és a *Basilius Magnus* – papírjának Fitz József külön fejezetet szentelt Hess-ről írt alapvető monográiájában.[1] Úgy találta, hogy „A Chronica minden példányában mindig ugyanaz a két ízjel váltakozik. Az első, a csillagon függő mérleg, főleg az első három quinternióban ítszik, a másik, mely nyolcason függ, a többi négy quinternióban.[2]" E két vízjel eprodukcióját is közzétette.[3]

Előre kell bocsátani, hogy a papírívek vizsgálata a nyomtatványokban technikaig meglehetősen nehéz feladat. A vízjel, mint köztudott, a papírpép merítéséhez asznált drótszita lenyomata, ahol is a papír valamivel vékonyabb, mint az ív többi észén. A szita vízszintes, sűrű bordázatát a ritkább, függőleges merevítők erősítik. A fekvő téglalap alakú papírív egyik felének közepén helyezkedik el általában a endszerint figurális ábra, a szorosabb értelemben vett vízjel. Mindez leginkább a papírt világosság felé tartva ismerhető fel. Csak a fólió alakú nyomtatványokban látható a papír minőségét, ill. eredetét jelölni kívánó vízjel teljes épségben. Az ennél kisebb formátumú kiadványokban a hajtogatás és a vágás következtében, annak csak egy-egy része vizsgálható vagy benne a fűzésben, vagy csonkán a lapszélen. A *Chronica* — kisfólió alakja miatt — szerencsére teljes vízjeleket tartalmaz egy-egy lap közepén, de a negyedrét formátumú *Basilius*nál már nagy nehézséget jelent az a körülmény, hogy a vízjel közepe a fűzésbe került. A további problémát maga a nyomtatás okozza, mert az általában erőteljesen fedi a vízjelet, így vonalvezetésének pontos felismerését az esetek jelentős részében meglehetősen bizonytalanná teszi.

Mindez részben magyarázza Fitz megállapításainak túlságosan általános jellegét, másrészt érthetővé teszi, hogy az egészen pontos megkülönböztetés szabad szemmel alig megvalósítható. Speciális fényképezésre (sugárral vagy sugárzó anyaggal) nem volt lehetőség. A fentiekben körvonalazott korlátozások ellenére a Hess-féle kiadványok papírjában látható vízjelek kapcsán az alábbi megállapításokra lehetett jutni.

[1] FITZ József: *Hess András, a budai ősnyomdász*. Bp. 1932. 83—92. — Összefoglalóan megismételve: Fitz József: *A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története. I.* Bp. 1959. 105—108.

[2] FITZ, *Hess* 84.

[3] FITZ, *Hess* 85. — Itt jegyezhető meg, hogy a vízjeleknek Fitz által közreadott reprodukciója sem méretében, sem alakjában nem egyezik meg az eredeti papírban találhatókkal: FITZ, *A magyar* 107.

A *Chronicá*ban pontosan a Fitz által megjelölt két fővízjeltípus található: az egyiken a mérleg csillagon és nyolcason, a másikon csak nyolcason csüng. További jó megkülönböztetést nyújt e két csoport között a serpenyő alja, amely a csillagosnál vízszintes, míg a csillag nélküliben félkör alakú.[4] Mindkét fenti típuson belül még két-két altípus is felismerhető. A leglényegesebb eltérés ezeknél a csillagos vízjelűek esetében éppen a hatágú csillag méretében található: az egyik valamivel nagyobb (1. ábra),[5] mint a másik (2. ábra). A csillag nélküli csoportnál a vízjel összmagassága az egyiknél 72 mm (3. ábra), míg a másiknál csak 63 mm (4. ábra). E két-két változat egymáshoz igen közel áll, ugyanakkor mégsem azonos. A csillagos és a csillag nélküli vízjelt viselő papírok a *Chronicán* belül világosan elkülönülnek, míg a két-két alcsoport ezen belül szeszélyes eloszlásban helyezkedik el.

A fenti két vízjelpár magyarázatát a papír előállításának technológiája nyújtja.[5a] A papírpépet ugyanis a vizeskádból — a gazdaságos munkafolyamat végett — egymással párhuzamosan két szitával merítették. Ezek dróthálózatát, amely a vízjelet létrehozta, igyekeztek minél hasonlóbbá tenni, hogy az együtt elkészített papír jelölése minél közelebb álljon egymáshoz. Ennek tudható be, hogy egyrészt a figurális vízjel két oldalán található merevítők távolsága egy-egy csoporton belül lényegében azonos, másrészt pedig viszonylag csak kisebb eltérések érzékelhetők a vízjel alakja között az alcsoportok között.[6]

A *Basilius*ban — az eddigiektől eltérően — a körbe zárt mérleg és a csillag nélküli nyolcas felett még egy Y alakú forma is látható (5. ábra). Egyedül ez az egyetlen vízjel ismerhető csak fel ebben a kis Hess-féle nyomtatványban.[7]

A vízjelek alapján Fitz erőfeszítéseket tett a papírok eredetének felderítésére. Az ő idejében e feladatnak elvégzéséhez gyakorlatilag mindössze Briquet úttörő jelentőségű összeállítása állt rendelkezésre.[8] A Briquet által rajzban közölt vízjelek közül a *Chronica* csillagosát a 2450. számúval azonosította, a csillag nélkülit a 2472.-vel, míg a *Basiliusét* a 2488. számúval, ill. ezek változatának tekintette.[9] A papírtörténeti kutatások Briquet óta azonban jelentősen előrehaladtak. Az ez irányú publikációk közül kiemelkedik Gerhard Piccard összeállítása, amelyből eddig mintegy másfél tucat kötet látott már napvilágot. Szerencsés módon a mérleg már ezek között található.[10] Segítségével immár sokkal biztonságosabban lehetett

[4] Fitz (Fitz, *Hess* 84.) csillagról és nyolcasról, míg Soltész Zoltánné csillagról vagy nyolcasról írt (Basilius Magnus: *A költők olvasásáról*. Bp. 1978. 116. *Chronica Hungarorum*. Bp. 1973. XIII.), jóllehet a nyolcas minden esetben látható.

[5] Itt hívható fel a figyelem ennek a nagyobb csillagot viselő vízjelnek jellegzetes deformálódására, amely a *Chronica* példányaiban több helyen is jól megfigyelhető. Az a függőleges merevítő drót, amelyre a mérleges jelet felerősítették, a mérleget övező kör alatt kb. 3 cm-rel néhány mm-rel elgörbült az egyenestől, hogy eredeti irányát további mintegy 3 cm után ismét visszanyerje.

[5a] Weiss, Karl Theodor: *Handbuch der Wasserzeichenkunde*. Leipzig 1962. 105.

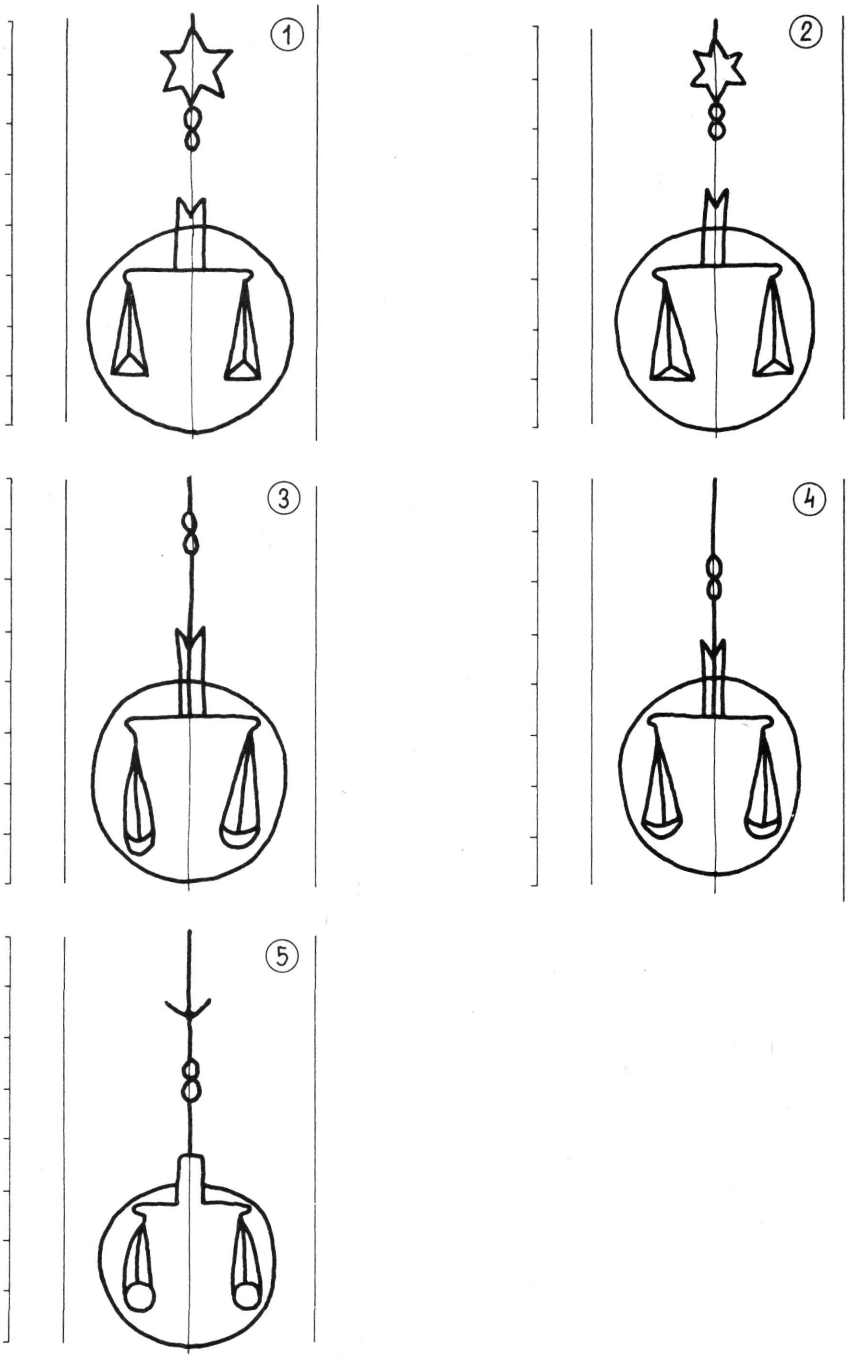
[6] Fitz (Fitz, *Hess 86.)* a csillagos és a csillag nélküli csoportot egyetlen vízjelpárnak tekintette.

[7] A Fitz által közölt (Fitz, *Hess* 85.), két egymástól eltérő vízjel a bécsi, ill. az eichstätti példányban nem található. Az őáltala vizsgált salzburgi példány viszont a második világháború következtében eltűnt.

[8] Briquet, C[harles] M[oise]: *Les filigranes. I*. Genève 1907.

[9] Fitz, *Hess*, 86, 90. Megismételve Soltésznénál: *Basilius* i.m., 116.

[10] Piccard, Gerhard: *Wasserzeichen Waage*. Stuttgart 1978.

1–5. ábra

megkísérelni a budai ősnyomtatványok papírjában található vízjelek felkutatását. A *Chronica* csillagos vízjelpárja megnyugtatóan azonosítható volt a Piccard által is összetartozó szitapárnak minősített két tétellel.[11] A vízjel minden apró részlete, a függőleges merevítődrótok távolsága (53—54 mm) pontosan azonos a Piccard által közölt rajzzal, ill. az ő leírásával. Ennek a papírnak felhasználását Piccard Dél-Németországból az 1471/1472 évekből ismeri. Nem okozott nehézséget a *Basilius*-ban szereplő és az említett Y alak révén igen jellegzetes vízjel azonosítása sem, amelyben a függőleges merevítődrótok távolsága 69 mm.[12] Ezt a papírt Velencében 1473-ban használták. Ezzel szemben nem sikerült Piccard összeállításában megtalálni, ill. elfogadható módon azonosítani a *Chronica* csillag nélküli vízjelpárját, ahol is a merevítők közötti távolság kb. 50 mm.[13] Bár e papírok ismert felhasználási idejét mindössze egy-két év választja csak el egymástól, mintha ez a körülmény is tovább erősítené azt a korábban többektől és számos érvvel alátámasztott megállapítást, hogy a *Basilius* később készült, mint a *Chronica*. Ismeretes ugyanis, hogy a korábbi századokban a papírívek felhasználási ideje általában rendkívül rövid volt.[14]

A Hess által használt papírok eredete kapcsán Fitz megállapította, hogy az ilyen jellegű vízjeleket tartalmazó papírokat — mind a hazai kódexek általa elvégzett vizsgálata, mind Briquet tanúsága szerint — a 15. század második felében Magyarországon széles körben használták. Ezért úgy vélte, hogy azokat — az ökörfejes vízjelűekkel egyetemben — Magyarországon állították elő.[15] Ezt a feltevést Bogdán István — meggyőző módon — határozottan cáfolta.[16] Soltész Zoltánné ezek után arra gondolt, hogy a papírok Dél-Németországból kerültek Budára.[17] Való igaz, hogy ilyen mérleg vízjelű papírokat igen elterjedten használtak a német nyelvterület déli részén, ahol a fogyasztás ebben az időben messze meghaladta a termelést. E tájak levéltárainak állománya világviszonylatban is a legjobban feldolgozottak közé tartoznak a vízjelkutatás szempontjából. Mindennek tudható be, hogy ilyen jellegű papírokat nagy számban elsősorban Dél-Németországból rögzített a szakirodalom.

Azonban mind a csillagos, mind a csillag nélkül nyolcason függő körbe zárt mérleg vízjelű papírokat nem Németországban készítették, hanem Itáliában. Már Domenico Urbani beszámolt arról, hogy az ilyen jellegű papírok túlnyomó részének előállítási helye az akkori velencei köztársaság területén volt. Különösen a város közvetlen közelében — Padova és Treviso vidékén — merítették ezeket.[18] Ugyanezt az álláspontot osztotta Briquet is,[19] akárcsak Piccard.[20] A délnémet nyelvterület

[11] PICCARD, *i.m.* VI. 439. = 1. ábra és VI. 424. = 2. ábra

[12] PICCARD *i.m.*, V. 551. = 5. ábra.

[13] 3–4. ábra.

[14] MKsz 1968. 344.

[15] FITZ, *Hess* 91.

[16] BOGDÁN István: *A magyarországi papíripar története*. Bp. 1963. 31, 410.

[17] *Chronica i.m.*, XIII. — Basilius *i.m.*, 116.

[18] URBANI, Domenico: *Segni di cartiere antiche*. Venezia 1870. 7.

[19] BRIQUET *i.m.*, 178.

[20] PICCARD *i.m.*, 11.

papírszükségletének jelentős részét éppen ezek a Velence környéki malmok elégítették ki exportjuk révén. Ugyanígy juthattak el Magyarországra is a körbe zárt mérlegű vízjeles papírok, amellett, hogy a velencei ősnyomtatványok nem kis része is ugyanilyen alapanyagra készült.[21]

Fitz úgy vélte,[22] hogy a *Chronica* és a *Basilius* papírja ugyanabból a malomból származik. Soltészné előbb óvatosabban fogalmazott, amikor hasonló vízjelű, tehát feltehetően azonos papírmalomból származó papírról számolt be.[23] Később azután maga is azt írta a *Basilius*ról, hogy papirosa ugyanabból a papírmalomból való, mint a *Chronica Hungarorumé*.[24] Erre azonban semmi bizonyíték sincs. Egyedül az bizonyos, hogy a *Chronica* valamennyi csillagos vízjelű papírja ugyanabban a malomban készült, és hogy ugyanez érvényes a csillag nélküliekre is. De az, hogy a két malom azonos lett volna, azt semmi sem tanúsítja. Függetlennek tűnik a fentiektől a *Basilius* papírját előállító műhely.

Piccard monumentális összeállítása nem kevesebb, mint 671 csillagos és 585 csillag nélküli itáliai vízjel rajzát közli, amelyben a körbe zárt mérleg nyolcason csüng, éspedig zömmel dél-németországi felhasználás alapján.[25] Ráadásul még ez a hatalmas gyűjtés sem közelíti meg a teljeset, hiszen a budai nyomda által használt és megkülönböztethetőnek bizonyult ötféle papírból csak három volt azonosítható. Ugyanakkor az is tudott, hogy egyedül a Velencétől északra fekvő Treviso vidékén negyven papírmalom működött szinte egyidejűleg.[26] Mindebből kiviláglik, hogy az ilyen papírt a 15. század második felében — a mai ismeretek alapján — gyakorlatilag lehetetlen pontosan egy adott malomhoz kötni. Óvatosan szükséges tehát ezzel kapcsolatban fogalmazni. Legfeljebb csak annyit lehet ma mondani, hogy Hess nagy valószínűséggel a Velence vidékén működött malmokban előállított papírra dolgozott.

A *Basilius*ban található vízjelek elhelyezkedéséből Fitz a következő következtetést vonta le: „Míg az első quinternio két teljes külön-külön összehajtott s egymásba tett ívből áll, belső levelei pedig csak egy félívhez tartoztak, addig a második quinterniót csupán öt együttesen összehajtott félívből állították össze. Mind a három példány összetétele egyforma, amint a vízjegyek fekvéséből nyilvánvaló."[27] Soltészné megismételte Fitz vázlatát a salzburgi példányról, amihez hozzáfűzte az ugyanezzel a módszerrel készített saját rekonstrukcióját a bécsi példányról, a fenti idézettel lényegében azonos megjegyzéssel.[28]

[21] URBANI *i.m.*, 19. BRIQUET *i.m.*, I. 178. Jellemző a papírtörténet feltárásában elért mérföldes léptekkel történt előrehaladásra az utolsó száz évben, hogy amíg Urbani mindössze 44 (URBANI *i.m.*, 19—23, tab. I—III.), addig Briquet már 245 (BRIQUET *i.m.*, 2364—2608. sz.), végül Piccard pedig nem kevesebb, mint 1830 (PICCARD *i.m.*, passim) különböző mérleges vízjel ábráját adta közre.

[22] FITZ, *Hess* 87.

[23] *Chronica i.m.*, XIII.

[24] BASILIUS *i.m.*, 116.

[25] PICCARD *i.m.*, 26—29, ill. 30—34. és 155—201., ill. 204—263.

[26] EINEDER, Georg: *The ancient paper-mills of the former Austro-Hungarian empire and their watermarks*. Hilversum 1960. 173.

[27] FITZ, *Hess* 134. A salzburgi példány ív- és vízjel-elosztásának vázlata a 133. lapon.

[28] *Basilius*, *i.m.*, 117—118.

Mindkettőjük következtetésére feltehetően abból kiindulva lehetett jutni, hogy az első füzet első-második, valamint harmadik-negyedik levélpárjában a bécsi, ill. a salzburgi példányban összesen csak egy-egy vízjel található. Ennek a körülménynek az eichstätti példány sem mond ellene, amelyben az első füzet második és negyedik, továbbá a második füzet második és ötödik levélpárjában áll vízjel.[29] Pontosan ugyanez a helyzet azonban mindhárom példányban a második füzet második és harmadik, valamint a negyedik és ötödik levélpárjában is: ezekben is csak egy-egy vízjel található. Nincs tehát akadálya ezek esetében is az együttnyomtatás feltételezésének.

Az a körülmény, hogy a bécsi példányban a kiadvány nyomtatásában egymást követő ötödik és hatodik — vagyis az első füzet utolsó és a második füzet első — levélpárjában vízjel áll, még nem teszi lehetetlenné azt a feltevést, hogy azokat is együtt nyomtathatták, hiszen a két különböző füzetbe történő beosztás végett az ilyen ívet ehhez természetesen szét kellett vágni. A két résznek más és más füzetbe történő beillesztése során azután nyilván felborult a papírívek korábbi összefüggési rendje. Úgy tűnik tehát, hogy a fentiekben idézett gondolatsort akár végig is lehetne vinni az egész nyomtatványon: a kiadvány egymást követő levélpárjait elvben együtt nyomtathatták, összesen öt ívre. Ugyanakkor azonban a három példány még nem tűnik elegendőnek ahhoz, hogy ne lehessen a fenti vízjelelosztást akár merő véletlennek is tekinteni. Végül, de nem utoljára — az összes eddigiekkel szemben — az a feltételezés tűnik a legvalószínűbbnek, hogy a *Basilius*t teljes egészében már előre félívekre vágott papírra állították elő, hiszen a laponként történő nyomtatás így lényegesen kényelmesebben volt elvégezhető.

A *Chronicá*ból ma is kilenc, majdnem teljes példány ismeretes.[30] Az összesen 35 ívből álló kiadványban érdemes a vízjelek megoszlását a két főcsoport között — vagyis csillagos és csillag nélküli — alaposabban is szemügyre venni.[31] Valamennyi példányban egységesen ugyanaz a vízjeltípus található a következő ívekben, vagyis — fólióméretről lévén szó — levélpárokban: a csillagos papír a 2—13. (a_{2+11}—c_{2+9}), a 15. (c_{4+7}), valamint a 22. és 23. (e_{1+10} és e_{2+9}), míg a csillag nélküli a 17—21. (d_{1+10}—d_{5+6}), a 25—35. (e_{4+7}—g_{4+5}), valamint az 1.-ben (a_{1+12}). Mindössze három helyen lelhető fel a különböző példányokban ugyanabban a levélpárban hol az egyik, hol a másik vízjel: 14. (c_{3+8}), 16. (c_{5+6}) és a 24. (e_{3+8}) levélpárban. A kilenc megvizsgált példány közül a 14. levélpárban a csillag nélküli hat, a 16.-ban három, míg a 24.-ben pedig négy esetben látható.

A fentiekből kiviláglik, hogy a vízjel két főcsoportjának megoszlása a *Chronicán* belül meglehetősen összetett. Fitz azonban másképpen látta ezt. Szerinte: „a vízjegyek fekvéséből kiszámítható, hogy [Hess a *Chronicá*ból] 400-nál több példányt jelentetett meg. Minden ív nyomtatásával ugyanis elfogyasztott egy rizsmát,

[29] Az első füzet ötödik, legbelső levélpárja Eichstättben hiányzik.

[30] MKsz 1988.

[31] Így mind a két budapesti, a bécsi, a prágai, a krakkói, a leningrádi, a lipcsei, a párizsi és a római, tehát valamennyi példány vízjelbeosztását lehetett kiértékelni. Fitz (Fitz, *Hess* 180-181.) a két budapesti köteten kívül csupán a rómait vizsgálta. Megállapításai azonban számos ponton eltérnek e jelenlegi cikk megállapításaitól.

minden új ívvel áttért egy másik rizsmára, amelyben a vízjegy másik változata látható. Miután 13 ívben a vízjegyek az általam látott példányokban szabályosan változnak, nyilvánvaló, hogy egy-egy ívet megközelítőleg annyi példányban kellett nyomtatni, ahány hibátlan ívet a rizsma tartalmaz. Briquet szerint egy-egy rizsmában rendszerint 500 ív volt, de bizonyos százalékot, mint hibásat, ki kellett belőle selejtezni. Számításunk szerint 450 példány ára már megközelítette a kiadásra költött összeget, 470 példányé pedig valamicskével már túl is haladta azt."[32] Korábban — a *Chronica* megjelentetése költségvetésének rekonstrukciója során — legvalószínűbbnek a 400 példányban történt megjelentetést tartotta.[33] Sajnos a fentiekből kiviláglik, hogy Fitz példányszám-megállapítási kísérletének kiinduló-pontja, vagyis a vízjelek levélpáronkénti szabályos váltakozása, nem bizonyult szilárd alapnak.

A nyomtatványok példányszámát valóban meg lehet kísérelni meghatározni a papír vízjelének eltérései alapján.[34] Ennél abból indulnak ki, hogy ha a (több forrásból beszerzett) papír vízjele ütemesen váltakozik, akkor ott egy-egy rizsma (esetleg bála) elfogyasztását feltételezik. Abban az időben az írópapírt nemzetközileg egységes módon csomagolták: egy bála = tíz rizsma = 4800 ív, vagy pedig egy rizsma = 480 ív. A *Chronica* példányainak összesített vízjelmegoszlása mutat ugyan bizonyos változást a kétféle vízjelcsoport (csillagos és csillag nélküli) között, de ezek igen egyenetlenek. A 14. ívben (c_{3+8}) a korábbi csillagos után a példányok 2/3-ában[35] átmenetileg feltűnik a csillag nélküli, hogy a következő ívben (c_{4+7}) újra egyeduralkodóvá váljék a csillagos, de még a 16. ív (c_{5+6}) 2/3-ában is. A 22-23. ív (e_{1+10} és e_{2+9}), valamint a 24. ív 5/9-e csillagos vízjelet mutat, az előtte és utána álló ívek csillag nélküli papírjától eltérőleg. A 17—21. ívek, vagyis a teljes „d" füzet csillag nélküli, továbbá előtte a 16. ív (c_{5+6}) 4/9-e. Előtte és utána csillagos ívek találhatók. A kép tehát teljességgel kusza: 2/3, egy és 2/3, kettő és 5/9, valamint öt és 1/3 levélpáronként változik a két vízjel. Nem mutat semmiféle egyenletes ritmust, amiből a példányszámra megnyugtatóan következtetni lehetne.

Másképpen fest azonban a helyzet, ha az ember a kiadvány vízjel összetételét „madártávlatból" vizsgálja. A kötet első fele (az „a"—„c" füzetek), amint ezt már Fitz megállapította,[36] lényegében csillagos, míg a második fele (a „d"—„g" füzetek) csillag nélküli papírra készült. Összegezve a két vízjelcsoporthoz tartozó íveket, kiderül, hogy ezek majdnem pontosan azonos mennyiségűek: 17 és fél ív csillagos és 18 és fél ív nem csillagos.[37] Miután a teljes papírmennyiséget Itáliából szállíthatták, jogos a feltételezés, hogy ezt a nagy mennyiségű papírt eredeti csomagolásban vásárolták a budai nyomda számára. Ez pedig egy-egy egymástól eltérő vízjelű, egyenként 4800 ívet tartalmazó bála lehetett. Úgy tűnik, hogy előbb a csillagos

[32] Fitz, *A magyar* I. 119.

[33] Fitz, *Hess* 121, 181.

[34] MKsz 1968. 343—350.

[35] Vagyis a megvizsgált kilenc példány közül hatban.

[36] Fitz, *Hess* 84.

[37] A 36. ív abból adódik, hogy az első levélpárt kétszer — feltehetően két különböző vízjelű papírra — nyomtatták (MKsz 1988. ... ...).

vízjelű bálát vették munkába, majd később (a 14.—24. ívek között) már hozzányúltak a csillag nélkülihez is, hogy a végén mindent ebből a második bálából származó papírra nyomjanak.

Ebben az esetben tehát 4800-4800 ív 17.5, ill. 18.5 ívnyi nyomtatvány előállításához volt elegendő. Elosztva e számokat a 275, ill. 260 példányszám jön ki eredményként. Bizonyosan akadtak az eredeti csomagokban selejtes ívek, amelyek arányát a szakirodalom általában tíz százalékra becsüli.

Az sem zárható ki, hogy a *Chronica* nyomtatásának megkezdése előtt már hozzányúltak az első, elkészültét követően pedig még maradhatott vissza valami a második bálából. (Miután Hess második kiadványa, a *Basilius* teljes egészében más papírra készült, a *Chronica* papírjának maradványa nem lehetett jelentős.) Mindezek szerint a vízjelek alapján kikövetkeztethető példányszáma a *Chronicá*nak úgy 240 lehetett.

Ez a példányszám jól beleillik a korai nyomdászat termékeinél máshol tapasztaltak sorába. A legutóbbi időben lett csak köztudott korabeli tudósítás alapján, hogy az első, Európában nyomtatott nagy kiadvány Gutenberg ún. *42 soros Bibliá*jának eredeti és pontos példányszáma 150 volt, amelyet később 180-ra emeltek.[38] Az első Itáliában tevékenykedett két német tipografus, Sweynheym és Pannartz 1472-ben kinyomtatott jegyzékben foglalták össze közel fél évtizedes működésük során elkészített római kiadványaikat, a példányszám közlésével. A 37 kiadásból 31-et 275 példányban jelentették meg.[39] Hess tehát ilyen tapasztalatok birtokában jöhetett Budára, a fenti gondolatsor végére kikövetkeztetett 240 példány ezért is megalapozottnak tűnik.

A két bála, vagyis húsz rizsma, amelyre a *Chronica* előállításához szükség lehetett, a korabeli magyarországi papírfogyasztáshoz mérve, igen jelentős, hiszen az akkori teljes hazai igény évenként alig tíz bála, vagyis száz rizsma lehetett.[40] Tehát az egész ország teljes évi papírfelhasználásának egyötöde, az említett két bála ezért bizonyosan nem állt rendelkezésre egyetlen hazai kereskedő raktárán sem. Így joggal feltételezhető, hogy ezt a viszonylag jelentős mennyiséget külföldről, minden bizonnyal Velencéből, előbb meg kellett rendelni. Mindez sok pénzbe és nem kevés időbe kellett, hogy kerüljön.

Miután Hess igencsak szerény felszerelést hozott magával Rómából, aligha képzelhető el, hogy a munkája elindításához szükséges papír is vele együtt érkezett volna. Márpedig éppen ez volt a *Chronica* előállítása költségvetésében a legnagyobb összeg.[41] Minden jel arra utal, hogy Hess nem volt tőkeerős, hiszen ebben az esetben bizonyosan több teljes betűtípussal felszerelve érkezett volna Budára, több sajtót használt volna párhuzamosan stb.

[38] *Gutenberg Jahrbuch* 1984. 133—136.

[39] FITZ, *Hess* 50.

[40] *Tanulmányok a lengyel-magyar irodalmi kapcsolatok köréből.* Bp. 1969. 87. — Gutenberg Jahrbuch 1977. 46.

[41] Fitz a kiadásoknak mintegy a felére becsülte egyedül a papírvásárlásra fordított pénz összegét (FITZ, *Hess* 118.).

Ezek után szinte bizonyos, hogy a nyomdász hazánkba érkezését követően, nyomban kapcsolatot keresett a Kárai által közvetített meghívás küldőjével, esetleg más mecénás után kutatott. Ez feltehetően Vitéz János prímás volt. Talán a *Chronica* megjelentetésének ötlete is az érsektől származott, így nem alaptalan arra gondolni, hogy a megjelentetés költségeihez rangjához méltó összeggel hozzájárulhatott.[42] A legreálisabb e vonatkozásában annak feltételezése, hogy az érsek támogatása a papír beszerzését biztosította. Ezt azonban előbb meg kellett rendelni. Amíg a nyomtatás alapanyaga meg nem érkezett, Hess képtelen volt dolgozni, akkor sem, ha műhelyét időközben már feltehetően be is rendezte. Miután a *Chronica* papírjának vízjele mindössze két merítőszitapár lenyomatát mutatja, számításba sem vehető annak feltételezése, hogy a nyomdász kapkodva a budai piacon kapható, különböző forrásokból származó, így egymástól eltérő vízjelű papírt vásárolt volna munkája megkezdéséhez. Ezek után igen jól értelmezhető a *Chronica* ajánlásában szereplő és az azt író Hess által magára vonatkoztatott „otiosus" szó, vagyis „munka nélkül való". Amíg tehát a papír meg nem érkezett, semmit sem tehetett, így valóban ez a legjobb szó ekkori állapota jellemzésére. Csak amikor azután — nyilván hosszú hónapok elteltével — a papírbálák megérkeztek Budára, láthatott hozzá Hess első kiadványa, a *Chronica* kinyomtatásához.

Varjas Béla úgy tartotta, hogy amennyiben Hess szerény kapacitású műhelyével folyamatosan dolgozott, egy évben kb. négy-öt olyan terjedelmű könyvet állíthatott volna elő, mint amilyen a *Chronica*. Megítélése szerint ehhez több papírra lett volna szüksége, mint amennyit az egész ország akkoriban ugyancsak egy esztendőben igényelt. Miután ezt külföldről kellett volna beszereznie, a budai nyomda zökkenőmentes ellátása csak külön tőke befektetésével lett volna megoldható.[42a]

Hogy Hessnek a feltételezett Vitézen kívül nem akadt más számottevő mecénása, azt egyértelműen tanúsítja Kárainak írt ajánlása: „... magamban hosszan azon töprengtem, hogy e nemben első művemet, sok-sok napon keresztül fáradozó szorgalmam gyümölcsét kinek ajánljam: tisztelendő uram, rajtad kívül senkit sem találtam."[43] Annak feltételezését azonban, hogy Kárai a nyomda kimagaslóan legnagyobb kiadását, a papírvásárlást vállalta volna magára, éppen a fenti sorok alapján kell elvetni. Hiszen ebben az esetben az ajánláson nem lett volna szabad Hessnek töprengenie, hanem azt csakis és nyomban Kárainak kellett volna intéznie. A nyomdai felszerelés alapján megállapítható volt, hogy Hess sorait a kiadvány elkészülte során utólag nyomtatta, ráadásul egy korábbi és feltételezhetően Vitéznek szóló és a prímás politikai bukását, majd hamarosan bekövetkező halálát követően, utólag megsemmisített ajánlás helyett.[44] Így Kárai támogatása aligha közelíthette meg a korábbi mecénásét, akinek segítségével tudhatta a nyomdász első kiadványa elkészítéséhez bőségesen elegendő papírt beszerezni. Az előzetesen megvásárolt, nagyobb mennyiségű papír feltételezését különben megerősítik azok a szinte papírgazdagságra utaló jelek is, amelyekre Fitz többször is felhívta a figyelmet.[45]

[42] MKsz 1988.

[42a] *Tanulmányok*... 86–87. *Gutenberg Jahrbuch* 1977. 45–46.

[43] *Chronica i.m.*, 5.

[44] MKsz 1988.

[45] Fitz, *Hess* 84–91.

A *Basilius* esetében mindössze öt ív papírra volt szükség kötetenként. A fenti kikövetkeztetett mintegy 240 példány analógiája alapján tehát összesen csak kb. 1200 kész ív kellett, amihez három, egyenként 480 ívet tartalmazó bála elegendő volt. Ez a viszonylag kisebb mennyiség, továbbá a merítőszitapár nagyfokú hasonlósága magyarázhatja az egységesnek tűnő vízjelet ezen a kiadványon belül.

Érdemesnek tűnik rövid számítást végezni, hogy vajon a fólió méretű *Chronica*, vagy pedig a negyedrét formátumú *Basilius* egy-egy papíríve tartalmaz-e több szöveget? A *Chronica* 133 lapján egyenként 120 mm hosszú 33 sor szöveg áll, amelynek elméleti összterjedelme 526.680 mm. *Basilius* és *Xenophon* 40 lapjának mindegyikére 24 sor fért rá egyenként 83 mm hosszúságban, amely összesen 76.680 mm.[46] A *Chronica* egy ívének négy lapjára összesen 15.840 mm szöveg fért rá, míg a *Basilius* mindegyik ívének nyolc-nyolc lapjára 15.936 mm. Tehát a papír kihasználtságának foka a budai nyomda mindkét kiadványában gyakorlatilag azonos volt.

Fitz a *Chronica* lipcsei példánya vízjeleinek fekvése alapján arra a következtetésre jutott, hogy Hess a könyv utolsó füzetét eredetileg — a ma ismert nyolc helyett — tíz levélből állónak tervezte. Szerinte e példányból kiszámítható, hogy ehhez az utolsó füzethez négy üres levél tartozott egy elöl és három a végén. A füzet elején álló üres levélhez előképül — megítélése szerint — a subiacói Ciceró-kiadás szolgálhatott.[47] A *Chronica* ma ismert kilenc példánya közül — a prágait leszámítva — valóban a lipcsei az egyetlen, amelyben megtalálható ennek a hetedik füzetnek a végén az üres hetedik és nyolcadik levél.[48] Az a kivételes helyzet, hogy az üres leveleket a kötet végéről az idők folyamán nem szakították ki, szinte bizonyosan annak köszönhető,[49] hogy Lipcsében a *Chronica* kolofonjának hátlapján már nyomban kezdődik is a korabeli, terjedelmes, kéziratos mutató. Ennek elejét a Hess-féle kiadvány utolsó öt, üres lapjára írták (g_6b, $g_7$ab és $g_8$ab), amit tíz további követ, amelyen a mutató szövege folytatódik. A *Chronicá*hoz hozzákötött toldalékban a vízjel azonban teljesen eltérő: mérleg helyett ugyanis ökörfej látható benne.[50]

A mintaként említett subiacói Cicero-kiadásban[51] a második könyv szövegének végét nem sikerült a füzet nyolcadik levelén befejezni, amint ezt eredetileg tervezhették, így azt egy újabb levélpár első lapjára nyomták. Ennek az új ívnek a többi három lapja üresen maradt. Az ív második, teljesen üresen maradt levelét a füzet elejére hajtva, illesztették be ezt a pótlást a kötetbe. A fennmaradt kötetek

[46] A két kiadvány terjedelmének aránya tehát 6.6:1.

[47] Fitz, *Hess* 98.

[48] A GW 6686 leírása is elsősorban erre a kötetre támaszkodhatott. Miután azonban a bécsi példány is csillagot kapott, vagyis a GW szerkesztősége ezt a példányt is megvizsgálta, és a könyvtár neve mellett csak az első levelet jelölték meg hiányként, arra lehetne gondolni, hogy e két utolsó levél Bécsben is megvan. Ott azonban mind ez a két levél hiányzik. Ugyanez a megállapítás érvényes a párizsi példányra is, jóllehet Pellechet leírása a 3505. szám alatt, amint erre Fitz is hivatkozott (Fitz, Hess 98.), tévesen erről tudósított.

[49] Prágában ezeket a leveleket az mentette meg, hogy azokkal leragasztották a hátsó kötéstábla belső felét.

[50] MKsz 1988.

[51] H 5098 GW 6742.

többségében ennek az üres levélnek ma már csak vékony csíkja található a fűzés mentén.[52] Ilyenféle csíkot látott Fitz a lipcsei példányban az utolsó és az utolsó előtti füzet között.[53] Ezzel szemben a fentiekben már ismertetett lipcsei példányban az eredeti, mérleges vízjelű papírból a kiadvány végén csak a két nyomtatott párjuk (g_1 és g_2) alapján kikövetkeztethető két üres levél található (g_7 és g_8) a füzet végén. Ilyen papírból több, ami analógiát mutathatna a hivatkozott subiacói Ciceróval, sem üresen, sem nyomtatva nem fedezhető fel. Ezek szerint semmi sem igazolja azt a feltevést, hogy a *Chronica* utolsó füzete nem a ma ismert nyolc, hanem eredetileg összesen tíz levelet tartalmazott, amelyek közül az első és a három utolsó üres lett volna. Nem is világos, hogy mi is indíthatta volna Hesst arra, hogy e kiadványa utolsó, négy levélpárból álló füzetét egy további, teljesen üres levélpárba bújtassa.

A lipcsei *Chronica* utolsó nyomtatott íve előtt található papírcsík eredetileg alighanem a kötés során a kiadvány és a táblák közé fűzött szennylevélnek a fűzésbe történő beerősítésére szolgált. Ugyanilyen kb. egy cm széles papírcsík helyezkedik el ma a prágai példány első és második füzete között is, amely feltehetően az első tábla belsejébe ragasztott borítópapír folytatása.[54] A *Chronicá*ban használt papírívek eredeti méretét nem lehet biztosan tudni, mert — eltekintve az eichstätti példány néhány lapszegélyétől — egyetlen példányban sem látható a merített papír eredeti széle, hanem a bekötésnél — szokás szerint — mindegyiket megvágták.[55] A régi nyomtatványok pontos megmérését több körülmény is nehezíti. Közülük nem egy pl. nem egészen pontos téglalap alakú: vagyis a magasság és a szélesség adata nem mindenhol azonos a köteten belül.[56] Ráadásul az ilyen értékes könyvet az ember nem kívánja feszegetni, hogy a szélesség pontos méretét megtudja. Azonban egy-két mm-nek valójában nincs is ebben a kérdésben jelentősége. Az alábbi táblázat a Hess-féle két nyomtatvány példányainak adatait tartalmazza, tehát csak hozzávetőleges pontossággal:

A fenti áttekintésből kiderül tehát, hogy a Hess által használt papírok mérete szükségszerűen meghaladta a 293 × 422 mm méretet.[57]

A *Chronica* mai példányai ennek 98.2—86, a *Basiliusé* pedig 98.5—86 százalékát alkotják. A budai kiadványokban található vízjelű papírokhoz hasonlókat Briquet 29—30 × 43—44 cm méretűként regisztrálta.[58] A *Basilius* eichstätti példányában több helyen is látható a papírívek merítéséből visszamaradt eredeti lapszéle, vagy legalábbis annak egy része.[59] Ennek alapján feltételezhető, hogy a fentiekben

[52] BMC. IV. 1. — Így az OSzK példányában is (Inc. 331.).

[53] FITZ, Hess 98.

[54] Erről a részletes és szakszerű adatközlés V. Ecsedy Juditnak köszönhető.

[55] Soltészné ugyan „körülvágatlan példányokról" írt (*Basilius i.m.*, 120.), ez azonban feltehetően inkább kevésbé megvágott példányokat kívánt jelenteni.

[56] Így pld. az eichstätti *Basilius* negyedrét alakú papírjának mindkét mérete a kiadványon belül három—öt mm-es eltérést mutat: 205—210 × 142—145 mm.

[57] A lipcsei magassága és a párizsi példány szélessége adja ezt a kikövetkeztethető legnagyobb méretet.

[58] BRIQUET *i.m.*, 2450, 2454, 2472. sz.

[59] Az 1, 2, 7, 8, 11, 12. levélen a függőleges, míg a 14—17. és a 15—16. levélpáron, továbbá a 4. levélen az alsó szegély. — Miután tehát az eredeti ívszél párosával maradt meg ebben a kötetben, ebből az egy-egy ívben együttnyomtatott két-két levélpárra lehetne következtetni. Ez pedig eligazítást nyújthatna e kis

Lelőhely	Magasság/Szélesség	Lapfelület cm²	Ívméret	Ívfelület cm²
Chronica				
Párizs	288 × 211	607,68	288 × 422	1215,36
Lipcse	293 × 205	600,65	293 × 410	1201,30
Prága	280 × 208	582,40	280 × 416	1164,80
Róma	283 × 205	580,15	283 × 410	1160,30
Bécs	288 × 200	576,00	288 × 400	1152,00
Bp. EK	273 × 208	567,84	273 × 416	1135,68
Leningrád	282 × 196	552,72	282 × 392	1105,44
Bp. OSZK	275 × 200	550,00	275 × 400	1100,00
Krakkó	280 × 190	532,00	280 × 380	1064,00
Basilius				
Eichstätt	210 × 145	304,50	290 × 420	1218,00
[Salzburg]	208 × 144	299,52	288 × 416	1198,00
Bécs	194 × 137	265,78	274 × 388	1063,12
maximális méret	293 × 211	618,23 309,12	293 × 422	1236,46

kikövetkeztetett legnagyobb meglevő méret — vagyis 293 × 422 mm — közel állhat az eredeti papírívéhez, vagyis abból már nem sokat vágtak le a könyvkötés során.

A budai nyomda papírjának vizsgálata során külön figyelmet érdemelnek azok a szabályosan elhelyezkedő, apró kis lyukak, amelyek a *Chronica* — egy kivételével — valamennyi példányának minden lapján fellelhetőek. A szedéstükör felső és alsó vonalában a nyomtatástól a lapszél irányában 36-37 mm-re találhatók ezek a tűszúrások.[60] E két kis lyuk közül a felső a kiadvány egy részében — különösen a második-negyedik („b"—„d") füzetben — sok helyen inkább csak sejthető, mert a folytonossági hiány a papíron nem érzékelhető mindig biztonságosan. A példányok és a lapok többségében azonban ez a felső lyuk is elég jól észlelhető. Az alsó lyuk viszont minden lapon teljes bizonyossággal a papír egyértelmű hiányaként tapasztalható.

kötet kinyomtatásának a fentiekben megvizsgált papírbeosztásához. A négy párhuzamosan hasonló jeleket mutató levélpár közül három (1—2, 3—4, 9—10.) esetében az eredeti lapszél megléte és a vízjelek elosztása egybevág, a negyedikben azonban nem. A 6—7. levélpár függőleges lapszélei ugyanis eredetiek ugyan, viszont a bécsi példányban ezekben két, míg a salzburgiban egyetlen vízjel sem maradt fenn. Mindez pedig lehetetlené teszi az együttnyomtatás feltételezését. Úgy tűnik, hogy azt a körülményt, hogy az eredeti ívszegély párosan maradt fenn, a véletlen merő szeszélye hozta létre.

[60] Az OSzK példányában a szedéstükörtől a fűzés irányában is felfedezhetőek hasonló kis lyukak. Az alaposabb vizsgálat és más példányokkal történt összevetés alapján azonban megállapítható volt, hogy ezeknek eredete nyilvánvalóan más, mert egyrészt csakis ennek a kötetnek egy részében találhatóak, másrészt számuk jóval több, mint kettő. Úgy tűnik, hogy ezek a tűszúrások a kötés vagy újrakötés során keletkeztek, amikor is talán a füzeteket, ill. a könyv egész testét vagy annak egy részét feltehetően ideiglenesen összeerősítették.

Ezeknek az első pillanatban rejtélyesnek tűnő tűszúrásoknak a magyarázata a korai könyvnyomtatás technológiájában kereshető, ill. található meg. A megnedvesített papírívet a sajtófedél szélébe erősített szegekre szúrták fel. A csuklópánt segítségével ezzel összefüggő keretet ezt követően ráhajtották a fedélre. Az ebből kiálló szegeknek megfelelő helyeken a keretben lyuk volt. Az említett szorosra zárás által azután a fedél és a keret együtt feszesen tartotta a papírt. Az egész így együtt került be a már befestékezett szedés és a sajtó tégelye közé, amikor azután maga a nyomtatás immár megtörténhetett. A *Chronica* lapjain észlelhető két szúrás tehát ennek a fedélbe erősített vékony szögnek vagy vastagabb tűnek a nyoma. Ezt nevezi a szakirodalom „punkturá"-nak. Fő feladata ennek tehát az volt, hogy biztonságosan tartsa az elcsúszás ellen a kerettel megerősített fedélben a papírt, amikor a sajtó tégelye rányomta azt a szedésre.

Az ívrét alakú papír nyomása mindig több munkafázisban történt. A legegyszerűbb az az eset volt, amikor a sajtó alkalmas nagyságú volt az ív egyik teljes felének egyszerre történő nyomására. Ez esetben mindössze két menetben készült el egy ív nyomtatása: előbb az egyik, majd a másik fele. Az ehhez szükséges nagyméretű sajtó azonban csak a későbbi évtizedek, sőt évszázadok technikai fejlődésének eredménye, különösen a kisebb és az európai fejlődéstől távolabbi területeken működött műhelyekben. Hess esetében csakis félív méretű tégellyel lehet számolni.[61] A papírív egyik felének nyomtatására ez esetben tehát két munkafázisra volt szükség, ami két különböző módon volt elvégezhető. Az egyik megoldás esetében az egész ívrét méretű laphoz elkészített nyomóformának előbb az egyik felét tolták az orsó által fel- és lefelé mozgatható tégely alá, és így készítették el az ív egyik lapjának előbb az egyik, majd a formát teljesen betolva, a másik felének nyomtatását. Az ilyen ívrét méretű nyomóforma elkészítéséhez azonban jelentős mennyiségű betűanyagra volt szükség, hiszen egy füzet első és utolsó lapját ebben az esetben együtt kellett előállítani. A legmunkaigényesebb, de ugyanakkor nyomdatechnikailag a legegyszerűbb megoldás az volt, hogy minden félívet, vagyis a fólió méretű kiadvány esetében minden lapot, külön-külön szedtek és nyomtak. Hess esetében erre az utolsó megoldásra lehet következtetni.[62]

A *Chronica* papírján mindössze két-két punktúra észlelhető: a 183 × 121—124 mm méretű szedéstükörtől a lapszél irányában mintegy 36—37 mm távolságban. Ebből arra lehet következtetni, hogy a tégely nagysága a szedéstükör méretét aligha haladta meg jelentősebben, hiszen a tőle 3-4 cm távolságban található lyukak a fedélből kiálló kis szögektől erednek. A tégely pedig nem érhette el a keretet. Valószínű, hogy Hess az említett méretű szedéstükröt éppen sajtója tégelyének nagyságához méretezte, így ez feltehetően csupán néhány mm-rel lehetett nagyobb a szedés felületénél. A két punktúra 180-181 mm távolságban helyezkedik el egymástól, ami majdnem pontosan azonos a szedéstükör magasságával. Az alaposabb vizsgálat során megállapítható volt, hogy a lyukak szélein a papír rostjai mindig inkább a verzón türemkednek ki, mint a rektón: Ez azt jelenti, hogy a nyomásnál a tűk mindig a tégely függőleges nyomási irányával ellentétesen szúrták

[61] Fitz, *A magyar I.* 109. — MKsz 1973. 146. — 1974. 9.
[62] Fitz, *A magyar I.* 109. — MKsz 1973. 146. — 1974. 9.

át a papírt: vagyis a rektó nyomásakor a verzó felől és fordítva. A papírt rögzítő szögek hegye tehát felfelé mutatott, azaz a lefelé mozgó tégellyel ellentétes irányba. Előfordul, nem is olyan ritkán, hogy nem egy-egy, hanem egymáshoz közel két-két, azaz laponként összesen négy lyuk látható. Ezek közül az egyiknél mindig a rektóról a verzó felé átszúrt papírt lehet tapasztalni, míg a közvetlen közelében levő másik pár esetében ennek pontosan a fordítottját. Ennél több tűnyom azonban egyetlen példány egyetlen lapján sem volt fellelhető.

A papírban észlelhető punktúrák alapján a budai műhelyben a nyomtatás munkafázisa a következő módon képzelhető el. Az előzetesen megnedvesített papír egyik felét feltűzték a fedélből felfelé mutató két tűre, majd a keretet erre rázárták, utána az egészet együtt bejuttatták a tégely alá. Ez a papírt rápréselte a nyomóformára, ami által a szedett betűkön levő festék rákerült a papírra. Az így olvashatóvá vált szöveg megjelent a papíron: a nyomás létrejött. A papírív másik fele ezalatt kilógott a félív méretű fedélből. A következő lap szedésének elkészültét követően a már kinyomtatott ívek hátlapjára rákerült azután ennek a lenyomata is. Elesik tehát az a megoldás, amire — legalábbis elméletileg — ugyancsak lehetőség nyílott volna, hogy ugyanis a papírt egyszer összehajtva tűzték volna fel a félív méretű fedélre.[63] Ebben az esetben ugyanis a *Chronica* lapjain nem két, hanem mindig négy alkalommal történt felszúrás nyomainak kellene látszódnia.

A *Chronica* ívein, azaz levélpárjain elhelyezkedő négy-négy lap nyomtatása tehát összesen négy munkafázisban történt. Valószínű, hogy a kettéhajtott ív felszúrásának lehetőségével azért nem éltek Budán, mert ebben az esetben a papírt is négyszer kellett volna megnedvesíteni, ill. kiszárítani. Márpedig a korai nyomófesték vízállóképességeinek határai voltak.[64] Feltételezhető, hogy a fentiekben kikövetkeztetett megoldás esetében, vagyis amikor a papírnak csak a tégely alá kerülő felét tűzték fel és szorították keretbe, a papír nedvesítését is csak ezen a felén végezték el.[65]

Az első pillantásra meglepőnek tűnik, hogy mindössze két helyen tűzték fel a papírt, amikor Gutenberg a *42 soros Biblia* első füzeteinél laponként még nem kevesebb, mint tíz punktúrát alkalmazott. Azonban a későbbi években ezek számát fokozatosan csökkentették,[66] továbbá a Biblia papírívének 412 × 600 mm mérete, majdnem pontosan a kétszerese[67] volt a budai műhelyben használt papírénak.

[63] GERHARDT, Claus W.: *Geschichte der Druckverfahren. II.* Stuttgart 1975. 47.

[64] SCHWENKE, Paul: *Johann Gutenbergs 42 zeilige Bibel.* Leipzig 1923. 41.

[65] A fentiekben említett és néha alig felismerhető felső punktúrának talán az lehet a magyarázata, hogy a papír rostjai a nyomtatás előtti nedvesítés során meglazultak, majd a nyomtatást követően a tűről leszedve — a száradás során nagyjából visszarendeződtek eredeti helyükre. Természetesen ez esetben óhatatlanul is felmerül a kérdés, hogy miért nem történt meg ugyanez egyszer sem az alsó punktúrák esetében?

[66] Jó példa erre a Gutenbergnek tulajdonított Balbus-féle, nagyfólió méretű *Catholicon*, amelynek első levonatát 1460-ban még hat, a másodikat 1469 táján négy, míg a harmadikat 1472 tájt már mindössze csak két punktúra igénybevételével állították elő (*Lexikon des gesamten Buchwesens. II.* 2. Ausg. Stuttgart 1988. 81.).

[67] SCHWENKE *i.m.*, 40.

Valószínű, hogy a két punktúra azért is elég volt Hessnek, mert a viszonylag kisméretű fedélre záródó keret átvehette a papír rögzítése feladatának túlnyomó részét.

A szakirodalom általában arról ír,[68] hogy a punktúra egyik fő funkciója az ún. sorregiszter biztosítása volt, vagyis hogy a papír verzójára nyomott szöveg sorai pontosan fedjék a korábban a rektóra kerültekét. A *Chronicá*ban azonban nem fedezhető fel minden esetben szoros összefüggés a punktúrák pontatlan elhelyezkedése és az említett sorfedés bizonytalansága között.[69] Úgy tűnik tehát, hogy Hess műhelyében a fedél és a hozzá tartozó keret még nem függött össze a nyomóformával, ahogy pedig ezt a későbbiekben általánosan elterjedten használták.[70] A budai nyomtatványoknál a szedéstükör nem minden lapon helyezkedik el pontosan a papírnak azonos helyén, hanem attól valamicskét jobbra-balra, vagy feljebblejjebb, néha pedig az átló irányában tér el.[71] Hess tehát még külön-külön kezelte a nyomóformát és a kerettel ellátott fedelet, akárcsak nagy elődje Gutenberg, bár ez utóbbi a sorok fedését — minden technikai nehézség ellenére — szinte csaknem mindig kifogástalanul oldotta meg.[72]

A punktúrák a *Chronica* minden példányában jól felismerhetőek, méghozzá — az egyetlen krakkói példány néhány íve kivételével — azoknak minden egyes lapján. A nagyon keskenyre vágott krakkói kötetben a szögnyomok egy része a könyvkötő ollójának áldozatául esett. Ezzel szemben a *Basilius* papírjában ezeket a kis szúrásokat az első pillanatban egyáltalában fel sem lehet fedezni. Ennek egyik oka, hogy mindössze két példány ismeretes ma ebből a kilenc példányban is fennmaradt *Chronicá*nál több mint hatszor kisebb terjedelmű kiadványból. A *Chronica* fólió formátumával szemben a *Basilius* negyedrétű, ezért a papírt a nyomtatáskor az előzőekhöz viszonyítva kilenc fokban elfordították.[73] Ugyanebből az okból kifolyólag, a punktúra ez esetben logikusan nem a szedéstükör oldalán, hanem annak tetején vagy alján kereshető. Igazán csak merő véletlennek tulajdonítható, hogy a *Basilius* bécsi példányában egy helyen, éspedig az a_{10} levél tetején a szedés záróvonalának meghosszabbításában a mai lapszegélyen felismerhető a könyvkötő által kettévágott kis lyuk.

Ez pontosan megfelel annak a helynek, ahol a tűszúrás a *Chronica* alapján kikövetkeztethető. Persze ez egyszerű szúrágás is lehetne, amely véletlenül pontosan ugyanerre a helyre került. A *Basilius* másik, Eichstättben őrzött példánya azonban — mindenekelőtt valamivel nagyobb papírméretével — lehetővé tette a kérdés

[68] Így pl. FITZ, Hess 105.

[69] Így pl. a budapesti Egyetemi Könyvtár példányában az első füzet harmadik levelén a punktúra két-két, egymás felett 2-3 mm távolságra fekvő kis lyuk formájában látható, ugyanakkor a sorregiszter kifogástalan. A következő levélen a két-két punktúra között vízszintes irányban tapasztalható 3-4 mm-es távolság. A verzón ennek pontosan megfelelően ennyivel kerültek közelebb a sorok a lapszélhez.

[70] Így pl. a könyvsajtó legkorábbi ábrázolásán: Lyon 1499/1500. Reprodukciója pl. GERHARDT *i.m.*, 151.

[71] MKsz 1973. 146.

[72] SCHWENKE *i.m.*, 40.

[73] Ez a körülmény vezetett azután a *Basilius*ban pl. a sortávolság sok gondot okozott kisebbedésével. — MKsz 1988. ... .

eldöntését.[74] Pontosan a Bécsben észlelt helyen, vagyis a 10. levél szövegtükre lapszéli oldalának vonalában fent, Eichstättben is megtalálható a lapszéli punktúra. De ebben a bécsinél valamivel nagyobb kötetben még további öt helyen is ismerhető fel ilyen tűszúrás: minden esetben a mai lapszélen a könyvkötés során többé-kevésbé átvágott formában. A bécsi példány húsz és az eichstätti 17 levelén, összesen tehát hét helyen mégis fennmaradt a tűszúrás kisebb-nagyobb része. Ezek közül egyetlen egy sem ép: mindegyikük megsérült a könyvkötés során. Így igazán csak a szerencse játszott abban közre, hogy ezek ma mégiscsak tanulmányozhatók.

Eichstättben — a már említett és a bécsivel pontosan azonos helyen levő punktúrán kívül — még öt további helyen tapasztalható azonos tűnyom. Ezek közül kettő — éspedig az a_7 és az a_8 levélen — pontosan az a_{10} levélen mindkét ma ismert példányban látható helyen ismerhető fel. Az eddigi tapasztalatoktól kissé eltérő ponton található a tűszúrás az a_1 levélen, azaz a már többször említett a_{10} levél párjának felső lapszélén. Itt ugyanis nem pontosan a szedéstükörnek a lapszél felőli oldalának vonalában, hanem attól a fűzés felé 4 mm-rel beljebb található a szögnyom. Miután ez az a_1 tehát párt alkot az a_{10} levéllel, lemérhető a két punktúra közötti távolság, ami 195 mm.

Hátra van még két szögnyom Eichstättből. Mindkettő pontosan azonos helyen ismerhető fel az a_{10} és a b_7 levélen, ami a punktúra jellegét — esetleges véletlen szúrágással szemben — megerősíti. A hely azonban teljességgel váratlan: 45 mm-rel a már elsőként tárgyalt és mindkét példányban található punktúrától a lapszél felé, éspedig mindössze 5 mm-re a lap felső sarkától. Ez azt jelenti, hogy az a_{1+10} levélpár felső lapszegélyén ma összesen három tűnyom is látható. Ebből arra kell következtetni, hogy vagy a *Chronica*ban tapasztalt kettővel szemben itt több szögre erősítették fel a papírt a nyomtatáshoz, vagy pedig arra, hogy legalább két különböző tűállást használtak a *Basilius* előállítása során. Miután a punktúrákat mindig szimmetrikusan alkalmazták, hogy a papír rögzítése egyenletes legyen a nyomtatás fázisában, legalább egy további, vagyis negyedik szöget kell még feltételezni. Ez azt jelenti, hogy a *Basilius* két példányában fennmaradt 37 levélen összesen legalább 148 szögnyomnak kellett eredetileg lenni, amelyből mindössze hét, vagyis nem egészen öt százaléka ismerhető fel ma a lapszélen, ráadásul kivétel nélkül átvágott formában. Ez a körülmény egyrészt aláhúzza a már említett véletlenszerűséget a fennmaradásban, másrészt igencsak bizonytalanná teszi a belőlük levonható következtetéseket.

A fenti tényezők miatt egyértelmű, hogy az előállításhoz használt papírív vízszintes méretének jelentősen meg kellett haladnia a ma ismert legnagyobb, eichstätti példány (210 × 145 mm) négyszeresét, vagyis a 290 × 420 mm-t. Ez a következtetés jogos, hiszen a papírívet a fedélből kiálló vastagabb tű, vagy vékonyabb szeg csakis úgy tarthatta biztonságosan, ha az nem annak legszélén, hanem attól legalább 10—20 mm-rel beljebb szúrta át. Megerősíti ezt a feltételezést az, hogy a *Chronica* 208—211 mm széles példányaiban a szögnyomok ma, vagyis már körülvágottan is 15—17 mm távolságra láthatók a lapszéltől. A *Basilius*hoz

[74] Az ottani Egyetemi Könyvtárban ezt a munkát Maria Mengs volt szíves felkérésre elvégezni, akinek értékes információiért e helyen is őszinte köszönet jár.

használt papír, amelynek eredete a vízjel fentebb tárgyalt tanúsága szerint, eltér a *Chronicá*nál igénybe vettől, eredeti ívének nagyobbik mérete tehát legalább 440—450 mm volt, míg a kisebbé minimum a ma ismert 290 mm.[75] Ez utóbbinál ugyanis nem kellett a felszúrásra helyet hagyni. Így valóságos csodaszámba megy, hogy a mindössze 194 × 137 mm méretű bécsi példányban egy punktúra nyoma mégiscsak fellelhető.

A *Chronicá*ban tapasztalttal szemben a *Basilius*ban felfedezhető legalább négy punktúrának magyarázata lehet, hogy a *Basilius*ban egy-egy félívet nem a *Chronicá*ban alkalmazott két, hanem feltehetően négy munkafázisban állították elő. Úgy tűnik, hogy Hess munkamódszeréhez tartozott a laponkénti nyomtatás, amire őt szűk betűkészlete is szoríthatta.[76] Ez a megoldás különben a könyvnyomtatás első évtizedeiben általánosan elterjedt volt, így Köln első nyomdásza is laponként készítette legkorábbi negyedrét alakú kiadványait a század hatvanas éveinek második felében.[77] Sajnos a lapszéli tűnyomok olyan állapotban vannak (átvágva, kissé kirojtosodva stb.), hogy a papírnak a fedélre történt felerősítésének iránya így ma már nem állapítható meg, ami pedig esetleg némi további eligazítással szolgálhatott volna ebben a kérdésben a *Basilius*ban.

* * *

A Magyarországon készült ősnyomtatványok példányainak egyenkénti megvizsgálása során[78] kiderült, hogy a kötetek jelentős része az idők folyamán új köntöst nyert. A bécsi és a római a 19. század elején, a lipcsei pedig ennek végén, a budapesti Egyetemi Könyvtáré pedig pontosan 1875-ben, az OSzK-é feltehetően az 1843. évi bécsi árverés kapcsán, a párizsi a 18. században pedig Skóciában kapott új kötést, míg a bécsi *Basilius* a 19. század elején.

Korabeli gyűjtőkötetben maradt fenn a mai napig a krakkói *Chronica* és az eichstätti *Basilius*. Az előbbi rendkívül egyszerű és jellegtelen, így kötése nem lokalizálható. Az eichstätti kolligátumot feltehetően Nürnbergben foglalták egybe.[79] Az Egyetemi Könyvtárnak a fentiekben említett példánya ugyancsak 15. századi kötésben évszázadokon át egybe volt kötve Julius Caesarnak 1473-ban Esslingenben nyomtatott műveivel egészen 1875-ig. Az eredeti kötésről[80] megállapítható volt, hogy az Magyarországon készült.[81]

[75] Az eichstätti példányban a merített papírszegély néhány függőleges lapszélen mindig csak a levélpapír egyik felén maradt fenn épen. Így az ív eredeti magassága biztonságosan nem állapítható meg. Valószínű, hogy ez mindössze néhány mm-rel lehetett csak nagyobb a mai 290 mm-nél.

[76] MKsz 1973. 147.

[77] HAEBLER, Konrad: *Handbuch der Inkunabelkunde*. Leipzig 1925. 66.

[78] MKsz 1988.

[79] HUBAY Ilona: *Incunabula Eichstätter Bibliotheken*. Wiesbaden 1968. 245.

[80] OSzK Inc. 545.

[81] MKsz 1988.

Különleges érdekességű volt a *Basilius* salzburgi példánya, amelynek a második világháborút követően nyoma veszett. Ezt a kötést Fitz vizsgálta és pontosan le is írta: „Érdekes XV. századi kötésben van: a két réteges fatáblát préseletlen sima borjúbőr burkolja, kapcsok helyett bőrszíjakkal zárták, melyeket a kötés mindkét táblája szélén négy-négy kis lyukon húztak át. A táblák belső oldalát pergamen borította. A kötéstáblákat a szövegtől elöl és hátul két-két fedőlevél választja el, mindegyik egy-egy összehajtott félív, mely nem a nyomtatványhoz, hanem a kötéshez tartozik. A hátsó fedőlapokban ugyanaz a vízjegy látszik, mely a könyv quinternióinak belső ívein (az 5-6. és 15—16. levélen) is megvan. Ebből azt következtetem, hogy a példányt Budán kötötték."[82]

Sajnos ez a salzburgi példány ma már nem vizsgálható, de Fitz következtetése a kötés budai eredetét illetően az előzékpapírok és a nyomtatvány azonos vízjele alapján meggyőző. Hasonló jelenség tapasztalható a *Chronica* prágai példányánál is.[83] Az első kötéstábla belsejét fedő papír a benne látható vízjelmérleg körben — bár nem azonos,[84] de mégis meglehetősen hasonlít a nyomtatvány íveiben láthatókhoz. Ez a körülmény már önmagában is figyelemre méltó, és arra utal, hogy a budai nyomdász és a könyvkötő hasonló forrásból szerezhette be papírszükségletét.

A prágai mellett a leningrádi *Chronica* is korabeli kötésben maradt fenn. Miután sikerült hozzájutni mindkettő tábláinak fényképéhez,[85] kiderült, hogy azokat azonos bélyegzőkkel és azonos stílusban díszítették.[86] Ezek után bizonyosnak tűnik, hogy a *Chronica*nak ezt a két példányát ugyanabban a műhelyben kötötték be, éspedig nem sokkal a mű megjelenését követően. Ez a kötészet pedig ezek szerint aligha lehetett máshol, mint Budán.

Elképzelhető természetesen, de nem bizonyítható, hogy ez a könyvkötőműhely Hess kezelésében állott, hiszen a könyvvel foglalkozó szakmák (nyomtatás, kötés, árusítás stb.) a régebbi századokban különösen gyakran fonódtak egybe. Megerősíteni látszik ezt az a körülmény is, hogy a 12 megvizsgált Hess-kötet közül a krakkói és az eichstätti gyűjtőköteten, valamint a *Basilius* említett salzburgi példányán kívül a prágai és a leningrádi kötet maradt fenn eredeti, azonos műhelyből és immár budainak minősíthető kötésben. Így nem tűnik megalapozatlannak annak feltételezése, hogy a későbbi táblák közé bújtatott példányok egy részét is valaha és eredetileg ugyanebben a műhelyben és a két említettel azonos kivitelben kötötték be.

Nem áll sajnos elegendő adat és bizonyíték rendelkezésre ahhoz, hogy egyértelműen kimondható lenne: ennek a hazai kötésnek előállítója bizonyosan Hess lett volna, de ez ugyanakkor nem is zárható ki. Elképzelhető természetesen számos más

[82] Fitz, Hess 132—133.

[83] A kötet részletes leírása a helyszíni vizsgálat alapján — ezen a helyen is — V. Ecsedy Juditnak köszönhető.

[84] A szár, amelyen a mérleget körülölelő kör csüng, mintegy 25 mm hosszan három párhuzamos vonalból áll, amíg ugyanez a távolság a nyomtatvány papírjaiban csak 12, ill. 17 mm.

[85] A leningrádinak csak az első táblájáról, mert a hátsót a múlt században — feltehetően erős rongáltsága miatt — leragasztották.

[86] Az azonosításért Rozsonday Marianne-nak jár a köszönet most is.

megoldás is ezzel kapcsolatban. Úgy tűnik, hogy Hessnek két kiadványával nem voltak jelentős eladási sikerei, ami azután nyomdája tevékenységének beszüntetéséhez vezethetett.[87] A raktáron visszamaradt könyvkészletet nem lehetett az ebek harmincadjára hagyni, hiszen az jelentős értéket képviselt. Ha ezt valaki, aki járatos volt a könyv terjesztésének szakmájában, nyers ívekben átvehette, az egy részüket be is köttethette. Így Hessen kívül ilyen és ehhez hasonló még más megoldásokra is vissza lehet vezetni a *Chronica* említett két példányának ugyanabban a hazai műhelyben történt bekötését. A két Hess-féle nyomtatvány példányainak módszeres vizsgálata tehát a már korábban kikövetkeztetett és ma már csak Julius Caesar műveit tartalmazó OSzK-beli köteten kívül még két további, 15. századi, magyarországi kötés, továbbá ezen keresztül egy korábban ismeretlen hazai könyvkötőműhely felismeréséhez is vezetett.

GEDEON BORSA

Papier und Einband der Druckwerke von Hess

Verfasser untersucht das Papier und den Einband der Chronica Hungarorum und des Basilius Magnus, zweier aus der ersten ungarländischen Druckerei hervorgegangenen Werke, und gelangt dabei zu neuen Ergebnissen. Während der früheren Forschung bezüglich der Wasserzeichen nur die Zusammenstellung von Briquet zur Verfügung stand, konnte sich Verfasser bereits die jüngsten Ergebnisse der Geschichte des Papiers, so vor allem jene von G. Piccard zu Nutze machen. Was das Papier der Chronica betrifft, stellt er z.B. fest, daß es, im Gegensatz zu den früheren Behauptungen, aus Italien bezogen worden war. Er kommt zum Schluß, daß das Werk in etwa 240 Exemplaren gedruckt wurde. Die Menge und die Abmessungen des verwendeten Papiers ermöglicht es dem Verfasser gewisse Beobachtungen anzustellen. Er untersucht auch die auf dem Papier der Druckerei zu Buda erscheinenden Punkturen und kommt zu verschiedenen Folgerungen. Zum Schluß beschäftigt er sich auch mit dem Einband der auf uns gekommenen Originalexemplare aus welchen, seiner Meinung nach, die Existenz von zwei weiteren Einbänden sowie einer bis jetzt ungekannten Buchbinderwerkstatt von Ungarn bewiesen werden kann.

[87] *Tanulmányok*... 81—87

V. ECSEDY JUDIT

Szenci Kertész Ábrahám és ismeretlen nyomtatványai

Az alábbiakban az Országos Széchényi Könyvtár állományából hat régi magyarországi nyomtatvány hely-, év- és nyomdameghatározásáról lesz szó. Mindegyikük hely nélküli nyomtatvány, illetve kettejükről a hiányzó címlap vagy a mű csonkasága miatt a nyomtatás helye mindeddig nem volt megállapítható.[1] Miután az utóbbi években elkészült a 17. századi magyar nyelvű nyomtatványok szövegtípus repertóriuma, lehetőség nyílt arra, hogy átvizsgáljunk több, mostanáig ismeretlen nyomdahelyűnek számító nyomtatványt. E vizsgálódások során jó néhány új hely,- év- és nyomdameghatározás született, de az ezúttal kiválasztott és most bemutatott hat nyomtatványt az a közös vonás köti össze, hogy mindegyikük a 17. századi, Tótfalusi Kis Miklóst megelőző magyar nyomdászat legkiemelkedőbb mesterének, Szenci Kertész Ábrahámnak műhelyéből került ki.

Bár a meghatározás elsősorban a betűtípusok, nyomdai díszek alapján történt, érdemesnek látszott e művek tartalmával is részletesebben foglalkozni és e művek létrejöttének körülményeit is megvizsgálni. Ezt az is indokolta, hogy ritkaságokról van szó: a hat vizsgált nyomtatvány közül három unikum: az Országos Széchényi Könyvtár példánya a jelenleg ismert egyetlen példány. Némelyikről mindeddig csak egy-egy rövid könyvészeti leírás állt rendelkezésünkre.

Mindenekelőtt érdemes talán Szenci Kertész Ábrahám működését nagy vonalakban vázolni, hogy a most meghatározott művek beilleszthetők legyenek nyomdája működésébe, sorsfordulóiba.[2] Legelőször is néhány szót nevéről. Nevét saját maga is többféle változatban használta, leggyakrabban Szenci Ábrahám, Szenci K. Ábrahám,[3] vagy Szenci Kertész Ábrahám[4] formában, de előfordul a Szemptzi Ábrahám[5] vagy a Kertész Ábrahám[6] névforma is. Nemeslevele „Abraham Kertész

[1] Hely nélküliek: RMK I 753, RMK II 929, RMK I 982 és RMK I 975 Címlapja hiányzik, ill. csonka: MKsz 1879. 34 = Sztripszky I 2189/395 és MKsz 1930. 308.

[2] Szenci Kertész Ábrahámról szóló irodalom: NAMÉNYI Lajos: *A nagyváradi nyomdászat története II.* — Magy. Könyvszle 1901. 280–296; HEREPEI János: *Adattár a 17. századi szellemi mozgalmainak történetéhez II. köt.* Bp.–Szeged 1966. 159–167; KÉKI Béla: *Szenczi Kertész Ábrahám a magyar puritánus mozgalom szolgálatában.* In: Ötszáz Esztendő. Bp. 1974. 44–57.

[3] Például RMK I 708, RMK I 750, RMK I 764, RMK I 782, RMK I 851 stb.

[4] Pl. RMK I 732, RMK I 752, RMK I 799 stb.

[5] RMK I 751

[6] RMK I 817

alias Szempczi"[7] névre szól. A következőkben nevét az általa is leggyakrabban használt és az újabb irodalomban is elfogadott formájában, Szenci Kertész Ábrahámként említjük.

Szenci a nyomdászat mesterségét valószínűleg a Németalföldön sajátította el és kora magas színvonalán művelte. Lehetséges, hogy az Elzevier-eknél, talán erre akar utalni az Elzevierek általa is használt emblémája. De meglehet, hogy csak a kor divatját követte ebben, hiszen a Sárospatakon működő Rosnyai János nyomdász ugyancsak használta e nyomdászjelvény egy változatát.[8] Amikor Szenci Kertész Ábrahám feltehetően 1640 körül — az időpontot illetően pontos adatunk nincs — külföldi tanulmányai végeztével hazatért, Erdélyben, a Partiumban és Kelet-Magyarországon csupán öt nyomda működött. A fejedelmi tudajdonban lévő gyulafehérvári nyomda feladata az államigazgatással kapcsolatos iratok kiadása volt, továbbá a fehérvári Akadémia számára szükséges nyomtatványok, tankönyvek is itt jelentek meg. Folyamatosan működött a debreceni városi nyomda, kevés és csak nem magyar nyelvű kiadvánnyal jelentkezett a szebeni városi nyomda. Alig-alig adott életjelt magáról a kolozsvári Heltai-műhely. Végül, bár felszerelése, berendezése készen állt, még csak tíz év múlva kezdett dolgozni a sárospataki fejedelmi nyomda.

Ez volt a helyzet 1640-ben, amikor a váradi, Szenci Kertész Ábrahám vezette műhely dolgozni kezdett. Felállítását az tette lehetővé, hogy Bethlen István — Szalárdi János szerint[9] — a váradi iskola és református egyház mellé nyomdafelszerelést hozatott Lüneburgból és a műhely vezetőjéül Szenci Kertész Ábrahámot szemelte ki. — Másképpen írt a nyomda alapításáról Pápai Páriz Ferenc, aki a vállalkozást Szenci sajátjának, a nyomdafelszerelést pedig hollandiai eredetűnek tartotta.[10] (A betűk eredetét csak a lüneburgi nyomdák és a hollandiai műhelyek felszerelésének pontos egybevetése dönthetné el végérvényesen.) Bod Péter[11] és Pápai Páriz Ferenc[12] egyaránt a Károlyi Gáspár féle református Biblia újbóli kinyomtatásában látták a nyomda alapításának fő motívumát, amely egyaránt

[7] Naményi i. m. 294.

[8] Szenci pl. RMK II 918-ban is használta. Már Haiman György is felfigyelt arra, hogy e nyomdászjelvényt Rosnyai is alkalmazta. Haiman ugyan az embléma kolozsvári megjelenését nem Szencinek, hanem Tótfalusinak tulajdonította. (ld. HAIMAN György: *Tótfalusi Kis Miklós a betűművész és a tipográfus*. Bp. 1972. 86.) A Tótfalusi által is használt Elzevier embléma minden valószínűség szerint Szenci készletének egyéb darabjaival együtt került Tótfalusi birtokába, amint azt már Jakó Zsigmond is felismerte, *i. m.* 66. l.

[9] „Az váradi nevezetes oskolához és ecclesiához szinte a luneburgumi hercegségbül ugyan Luneburgumból igen szép typographiát nagy költségével hozatott volt..." írta SZALÁRDI János: *Siralmas magyar krónikája*. Pest 1853. 229.

[10] Pápai Páriz Ferenc a nyomdászatról írt versében a következőket írta: „Várad Városában hata e jó osztán / Ki eddig é jóból üres vala s pusztán: / De bezzeg é hibát ki-pótolá osztán / A híres Szentzi Ábrahám oda szállván. / Ez Hollandiából szép Betűket hoza / Tellyes könyv-nyomtató műhelyt állata. / Mellyből sok szép haszon Nemzetünkre szálla. / Mindaddig, míg Várad Török kézre juta." — BOD Péter: *Erdélyi féniks. Tótfalusi Kis Miklós avagy Pápai Páriz Ferentznek... versei*. H. n. 1767. B4a—b.

[11] BOD Péter: *A Szent Bibliának históriája*. Szeben 1748. 153.

[12] BOD Péter: *Erdélyi féniks*... uo.

szívügye volt az öreg Bethlen Istvánnak és I. Rákóczi Györgynek, illetve feleségének, Lórántffy Zsuzsannának.

A Biblia kiadásának terve bizonyára a nyomda alapításától kezdve előtérben állt, így 1644-ben is, amikor Bethlen István végrendeletét írta. Ebben a következőket hagyta a nyomdával és a Bibliával kapcsolatban:

„Megyesi Pál uramtól úgy értesültem volt, hogy az váradi Typographus az Sz. Bibliát in folio újonnan akarná kinyomtatni, nekem is oly szándékom, hogy ő Sz. Felségétül nekem adandó áldásából... adnék segétséget arra az Isten tiszteletére...Sz. Igyekezetre, de ha életemben ez nem lehetne, az én hátramaradott napjaimnak kevés száma miatt, avagy egyéb akadálim miatt, .. hadgyuk a fellyül megnevezett szent dologra eöt száz aranyat id est Aureos 500."

Majd az elkészülendő példányokról hagyatkozott:

„Nem is kívánok azokban a könyvekben hozzám tartozandók számára többet, hanem fiamnak, Rédey Ferenc Úrnak, megint Bethlen Péternek, leányomnak és leányim utánvaló fiaimnak, Unokáimnak, Horváth János Úrnak, Pápay Istvánnak mindennek egy-egy Bibliát adatni, az többit az egyházi rendek kiváltképpen az fogyatkozott állapotúaknak Isten nevében adgyák, adgyanak ki annyit, amennyi az öt száz arany után illenék."[13]

Arról, hogy a tipográfiához köze lenne, nincs említés. (Megjegyzendő, hogy Szalárdi Krónikájában, Bethlen István haláláról írva 1000 tallér meghagyásáról szól.[14] Lehetséges, hogy Bethlen István később még másik változatban is megírta végrendeletét, a fent idézett ugyanis négy évvel halála előtt készült, de csak ez maradt ránk.)

De amíg a Biblia elkészült, számos más kiadvány is napvilágot látott a váradi műhelyben. Hogy a kitűnően felszerelt nyomdáról és tevékenységi köréről képet alkothassunk, megemlítjük, hogy 1640 és 1667 (Szenci halálának éve) között, tehát 27 esztendő alatt 179 mű kiadásáról tudunk.[15] Összehasonlításul: a gyulafehérvári fejedelmi nyomda működésének 35 évéből 146 nyomtatványt ismerünk, tehát a Szenci által vezetett műhely meglehetősen termékenynek mondható.

Szenci Kertész Ábrahám nyomdájából szép elrendezésű, ízléses, világos címlapú és egyszerűségre törekvő kiadványok kerültek ki. Szenci a fő súlyt nem az egyedi díszekre helyezte, hanem a szép tipográfiai elrendezésre, a betűk gondos megválasztására, a betűanyag jó állapotára. Amint azt Kéki Béla is megállapította, a nyomdaalapítás első éveiben profiljába magyar nyelven írt terjedelmes egyházi művek és latin nyelvű iskolai tankönyvek kiadása tartozott.[16] Munkássága a fejedelem, I. Rákóczi György elismerését is kivívta, akinek szándékában állt Szencit

[13] Egyetemi Könyvtár, Litterae et epistolae originales 380: „Testamentum Steph. Com. Bethlen, 1644. Aug. 27."

[14] „...az öreg formában már kezünknél lévő szép magyar biblia nyomtatására is testamentumában ezer tallér summát hagyott volt...", Szalárdi, *i. m.* 229.

[15] Ebbe a most tárgyalt hat mű nincs beleszámítva. Naményi (*i. m.* 290.) még csak 146-ról tudott.

[16] Kéki Béla *i. m.* 55.

nemességgel kitüntetni. Erre, a fejedelem halála miatt, már II. Rákóczi György idejében került sor. A nemeslevelet 1648. december 10-én állították ki, a címerrajz Szenci mesterségére utal. A nemeslevél Szencit a váradi eklézsia tipográfusának nevezi és méltányolja a váradi egyház érdekében kifejtett munkásságát.[17]

A Váradon 1660-ig működő nyomda kiadványai között 1650-től kezdve több puritánus szellemű munkát is találunk. Ez az időpont a puritánus mozgalom megélénkülésének éve, Várad pedig a puritánok egyik fellegvára lévén, a mozgalom váradi hívei úgy látszik kezdték a nyomtatott betű erejét is igénybe venni. A puritánus szellemű munkák jó része külföldi szerzők magyarra fordított műve. A szerzők között Petrus Ramust és Guillelmus Amesiust is megtaláljuk, a külföldi szerzők magyarra átültetői között pedig Enyedi Fazekas Jánost, Nagyari Benedeket, Sélyei Balogh Istvánt. Medgyesi Pál neve fordításokkal és eredeti művekkel egyaránt képviselve volt.

Kéki Béla, amikor Szenci működését vizsgálta a magyar puritánus mozgalom szolgálatában,[18] tartózkodott attól, hogy a nagyszámú puritánus könyv kiadását egyedül Szenci érdemeként tüntesse fel, hiszen a koncepció minden valószínűség szerint a váradi kálvinista egyház és az iskola puritánus vezetőié volt, ám szerinte is Szencié az érdem, hogy a vezetése alatt álló nyomdát ezeknek az eszméknek szolgálatába állította.

Szenci Kertész Ábrahám váradi működésének Várad elfoglalása vetett véget, amikor is a törökök elfoglalta Váradról, 1660. augusztus 28-án a vár megmaradt lakossága elvonult. Erről és a nyomda sorsáról Szalárdi János számolt be a szemtanú részletességével. A vár átadásának feltételei között szerepelt az is, hogy a tipográfiát és a biblia féligkész példányait sértetlenül elvihetik. Erre ugyanis augusztus 28-án, a vár kiürítésekor nem kerülhetett sor az idő rövidsége miatt. A Váradról menekülők, Szalárdi szerint, „útjokat mindnyájan és mindenütt Debrecen felé rendelték volna...die 30. Augusti Debrecenbe bekísértettek vala."[19] A kapituláció után a váradi nemesség ideiglenesen Debrecenbe költözött, az őrség egy részét az akkor puszta Új-Tordára telepítették. A váradi diákságot, amely részt vett a várvédésben, Mártonfalvi György, a váradi kollégium rektora vitte át Debrecenbe, ahová a diákság egységesen kért és kapott bebocsátást.

Valószínűleg Szenci is az utolsók között hagyta el Váradot, lehet, hogy ő is Debrecenbe ment, de nyomdája ekkor még az elfoglalt várban maradt, lepecsételt helyiségben. Szenci valószínűleg nem sokáig maradt Debrecenben, hanem még ugyanabban az esztendőben továbbindult Erdély felé. Annyi bizonyos, hogy 1661. február 19-én már állandó kolozsvári lakos volt. Mivel felszerelésében Váradon csekély kárt szenvedett, itt újra berendezte könyvnyomtató műhelyét.[20]

[17] „...typographo ecclesiae orthodoxae Varadinae laudatissimo"...; „quam inde ab aliquot annis in praedicta ecclesia orthodoxa Varadina, insigni nominis tui cum laude magno Christiani coetus emolumento, reipublicaeque commodo exercuisti artem typographicam..." (teljes terjedelmében közli NAMÉNYI, *i. m.* 294—296.)

[18] KÉKI Béla, *i. m.* 56—57.

[19] SZALÁRDI, *i. m.* 579—582.

[20] HEREPEI, *Adattár II.* 160.

Kolozsvárott 1661-ben fejezte be az ún. *Váradi Bibliát*. Nem sokáig maradt azonban ott, bár a város szinte nyomda nélkül volt, tekintve, hogy a Heltai-nyomda ekkor már alig adott ki valamit. 1660-ból és 1661-ből a Heltai-műhelynek mindössze egy-egy nyomtatványáról tudunk.[21] Szenci valószínűleg már 1662 elején is foglalkozott azzal a gondolattal, hogy Kolozsvárról eltávozik és nyomdáját máshol állítja fel, és talán ez ügyben járt Nagybányán 1662 februárjában, nyomdájának végleges helyet keresve.

E nagybányai „kitérőjéről" csak Kovásznai Péter volt váradi prédikátor, utóbb erdélyi püspök leveléből tudunk.[22] Kovásznai Péternek is el kellett hagynia Váradot, és 1661-től 1663-ig Kassán működött, innen írta levelét 1662. február 3-án Szenci Kertész Ábrahámnak, „kedves komájának", Nagybányára. A levélben — többek között — a Biblia[23] elkészült példányairól és azok áráról esik szó. A Bibliát illetően Kovásznai ezt írta:

„Itt a Biblia elkelne... csakhogy igen drágálják... eddig egy is nem volna benne, ha úgy adták volna, mint az elébbi editiók járának... Kérem Kegyelmedet, egyet a' Bibliában nekem is szakasszon ha meg nem bántódik Kegyelmed vele..."

Alaptalannak látszik Herepei János feltételezése, aki az 1662. évszámot a levél datálásában elírásnak tartotta: szerinte Szenci inkább 1661. év elején járhatott Nagybányán, még mielőtt Kolozsvárott megtelepedett volna. Ha a Herepei által valószínűbbnek tartott 1661. évszámot fogadjuk el, akkor 1661. február első napjaiban a *Váradi Biblia* semmiképpen sem lehetett kész annyira, hogy abból Szenci már szét is küldött volna példányokat. Az is lehetséges, hogy 1662 februárjában éppen a Biblia példányainak eladása ügyében járt Nagybányán. A Biblia impresszuma is a befejezés dátumaként 1661-et mond, amit valószínűleg nem említett volna meg Szenci, ha a munka már január első napjaiban elkészült.

Lehet, hogy Szenci az 1662. év nagy részét nem is töltötte Kolozsvárott. Úgy látszik, nyomtatással ebben az évben kevesebbet foglalkozott, nem maradt ugyanis fenn kiadványa 1662-ből. Vagy a Biblia példányainak szétosztása kötötte le erejét, vagy nyomdájának keresett új állomáshelyet. Novemberben azután végleg elhagyta Kolozsvárt, elszámolt harangozógazdai tisztjével a városnak és Szebenbe települt át.[24]

Még a szebeni évek alatt, 1666-ban fordult ugyancsak Kovásznai Péter — akkor kolozsvári pap — Teleki Mihályhoz, a váradi elpusztult eklézsia vagyonának összegyűjtése ügyében. A vagyontárgyak közt elsőként említi a tipográfiát:

„A váradi eklézsia tagjai közül... beszélgettünk kiváltképpen négy szükséges Ecclesiánkra néző dolgaink felől: első a typographia... Az első felől, hogy Szenci uramot requiralnak via pacis et charitatis,

[21] RMK I 956 és MKsz 1898. 178.

[22] Veress Endre: *Erdélyi adatok a kassai ref. egyház és iskola történetéhez* (Kassa 1662. Febr. 3.) = Történeti Közlemények Abaúj-Torna vm. és Kassa múltjából. 1910. 252–253.

[23] RMK I 970

[24] Herepei, *Adattár II*. 162.

hogy ő kegyelme már öregséghez közelítvén, arról avagy csak adna valami recognitionalist, holott csak ad usum concredalta volt kezibe ő kegyelmének azt a váradi ecclesia, hogy posteritásunk is gondviseletlenséggel ne vádolhatna..."[25]

Dátum nélkül ugyan, de valószínűleg ugyanebből az időből való Kovásznai Péternek ez ügyben Szencihez intézett levele. Ebben egyrészt említi, hogy mint kapták meg a Váradról menekültek „számkivetésük orvosságára" Tordát lakásul, másrészt rátér a nyomda kérdésére:

„Forgolódánk abban is, hogy ha holmi bonuma volna hajdani jóemlékezetű Ecclesiánknak, össze keresgélvén, gondviselésünk alá vennénk. Minekokáért kegyelmedet is igen atyafiságosan s szerettesen intjük s kérjük efféle jó szándékunkban, mint hiteles tagunk, allaborálni a mennyire lehet, ne nehezteljen. Afelett emlékezhetik kegyelmed azon Ecclesia typographiája felől is, amely ad usum kegyelmed kezébe deveniált vala, hogy ugyanazon Ecclesia bonuma, s nem kétlyük, hogy kegyelmed eddig is magában el nem intézett volna, ha értette volna csak valami kevés számmal való egybengyűlésünket is, felőle requirálni. Halandó lévén azért mindkét részről állapotunk, hogy posteritásunk is balul felőlünk gondviseletlenségünkért ne ítéljen, tudósítani akartuk állapotunk s sz. szándékunk felől kegyelmedet, s kérjük is nagy szeretettel, kegyelmed bennünket affelől punctatim (melynél egyebet kegyelmed Ecclesiánkhoz való hűségit s szeretetit előttünk viselvén, nem is remélünk), informáljon, hogy szintén holta történnék is kegyelmednek, tőlünk és maradékinktól ne abalienáltassék, sőt lehessünk kegyelmed arról való írása által quieto animo. Nem kívánván kegyelmedtől egyebet, hanem a mit Istenhez s Ecclesiánkhoz maga után is kegyelmed offeralhatna, s úgy hisszük ha annyira dolgunk felől tudása lett volna, offeralt volna is. Evégre küldöttük."[26]

Úgy látszik azonban a későbbiekből, hogy Szenci mégsem hagyott írást a nyomda tulajdonjogáról, amint azt Kovásznai várta volna tőle. A következő évben, 1667-ben meghalt.

A Szenci Kertész Ábrahám által vezetett nyomda kolozsvári és szebeni korszakával kapcsolatban meg kell említeni, hogy a felszerelés 1653-tól kezdve (ekkor történt az utolsó gyarapodás a készletben) semmit sem változott. A felszerelés nem gyarapodott sem Kolozsvárott, sem Szebenben, mindössze a gyakrabban használt betűtípusok váltak kopottabbá az évek során.

Szenci örökös nélkül, 1667. év első felében halt meg, és ekkor nyomdája a „fiscus"-ra szállt. Ezt tanúsítja Udvarhelyi Mihály szebeni nyomdász reverzálisa, amelyben említi, hogy Apafi Mihály neki adta át a nyomdát. Ez az irat 1667. július 5-én kelt. De már ez év május 22-én sem volt életben Szenci, mert ismerünk ekkorról egy rendeletet, amelyet Apafi Mihály bocsátott közre a hagyaték összeírása ügyében.[27] Ugyanez év augusztusából ugyancsak fennmaradt Apafinak egy levele, amely megerősíti azt, hogy a tipográfia Udvarhelyi Mihály kezébe átadassék.[28] Udvarhelyi

[25] Konc József: *Egyháztörténeti adalékok* = Prot. Közl. 1891. 3. sz. 22. l. (Kolozsvár 1666. jún. 14.)

[26] Uő, Prot. Közl. 1891. 4. sz. 30–31. l. (dátum nélkül)

[27] Szilágyi Sándor: *Az erdélyi nyomdászat történetéhez.* = Magy. Könyvszle 1889. 84–87. l.

[28] Apafi Mihály Böszörményi István gyulafehérvári levéltárosnak: „Hűségednek kegyelmesen és serio parancsoljuk, vévén ez commissiónkat, menjen el Szebenbe, és az typographiát az szerint, az mint maga inventálta s regestálta volt maga pecséti alatt, assignálja kezében mostan állított typographusunk

Mihály csak másfél évig kezelte a nyomdát, még ő hozta át a műhelyt ismét Kolozsvárra, azzal a céllal, hogy Apafi Mihály fejedelem szándékának megfelelően az ugyancsak Kolozsvárra került gyulafehérvári fejedelmi nyomdával, illetve annak maradványaival egyesítve a kolozsvári és nagyenyedi református kollégium tulajdonába kerüljön.

De még az okiratban lefektetett egyesítést megelőzően, 1669. február 4-én Sárdi Nagy János (Szenci nyomdászlegényei közül az egyetlen, akit név szerint ismerünk) tájékoztatta Veresegyházi Szentyel Mihályt, az Udvarhelyi Mihályt követő kolozsvári nyomdászt, Szenci nyomdájának állapotáról:

„Én Sárdi Nagy János, mivel Veresegyházi Mihály uram kívánván tőlem azt, hogy mit tudok, hogy az idvezült Szenci Ábrahám uram tipográphiájához való volt volna, mindeneket jó lelkem esmereti szerint, minden kedvezés, vagy hízelkedés nélkül meg mondanék; azért a mint nekem is eszemben jut, mikor a szegény Szenci uram a váradi várból, azután Kolozsvárról és legutóbban Szebenben is újabb-újabb szállásra költöztetvén, mind addig, míg a typographia Udvarhelyi Mihály kezére szállott, én ugyan a betűknek számát, mennyiségét, mivoltát nem tudom, de azt tudom, hogy két prélumhoz való minden eszközhöz valók megvoltak, csak az egyik prelumnak a fája égett Váradon a rejtek pincében... Mikor penig a szegény Szenci uram meghala, akkor is, hogy valakinek vagy compactori műszert, vagy penig typographiát valakinek testálta volna, vagy hogy részben jutott volna, olyant semmit nem tudok..."[29]

Veresegyházi Szentyel Mihály 1669—1672-ig vezette a nyomdát. Apafi fejedelem 1672. október 12-én rendelkezett a Szenci-féle nyomdának az enyedi és kolozsvári református kollégiumnak való adományozásáról,[30] majd 1673. április 16-án a gyulafehérvári fejedelmi nyomdát adományozta ugyancsak a kollégiumnak.[31]

Az így egyesített nyomda felszerelésének egy része — jórészt éppen a Szencitől származó betűanyag — 1684 folyamán néhány évre Kolozsvárról Keresdre került, ahol Bethlen Elek nagyszabású történeti művét készült kinyomtatni vele Székesi Mihály mester. Úgy látszik, hogy még Tótfalusi Kis Miklós munkába állásakor (1693) sem érkezett vissza Kolozsvárra a teljes anyag, mert annak visszaszállításáról még akkor is többször szó esett.[32] Ez azonban később bizonyosan megtörtént, mivel a készletet a betűk és díszek tanúsága szerint Tótfalusi is használta kolozsvári munkássága idején. Kopottabb, sérültebb formában tehát a Szenci-féle műhely

---

Udvarhelyi Mihály kezében, mivel hűséged praesentiája nélkül nem ítélik alkalmatosnak az szebeniek" (1667. augusztus 4.) = Konc József: *Egyháztörténeti adalékok* = Prot. Közl. 1891. 4. sz. 30. l.

[29] Sárdi Nagy János levele 1669. február 4-ről, közölte Konc József, uo.

[30] „...Mivel minden üdvezülendő Keresztyén Embereknek azok között legnevezetesben a felsőbb méltóságokban helyheztetett személyeknek e világi minden dolgoknál feljebb kell becsülni az Isten dicsőségéhez való kötelességeket; mi is leg-fővebb tisztünknek azt esmérvén és a mennyire a sok akadályok közt lehet, elkövetni-is igyekezvén, mostan legközelebb való alkalmatossággal az Erdélyben levő Orthodoxa Ecclesia számára, nevezet szerént pediglen az Enyedi és Kolozsvári azon religión levő Collégiumok számára conferáltuk örökösön a Szenczi Ábrahám defectussán Fiscusra szállott Typographiát egészlen ..." = Jakab Elek, *Oklevéltár Kolozsvár történetéhez. 2. köt.* Bp. 1888. 413. l.

[31] Uo. 414.

[32] *Tótfalusi Kis Miklósnak mentsége* = Erdélyi féniks. Bev.: Jakó Zsigmond. Bukarest 1974. 189—190.

betűi még 50 évvel az alapítás után is használatban voltak, sőt, díszei még ezt követően is.[33] Díszei közül jó néhányat még 18. század végi kolozsvári nyomtatványokon[34] is sikerült felfedezni, vagyis a klisék 150 évig többé-kevésbé használatban maradtak.

Ha a korabeli okiratok Szenci Kertész Ábrahám nyomdájára vonatkozó részeit kissé részletesebben közöltük, azzal célunk egyrészt az volt, hogy a csak szétszórtan található utalásokat összegyűjtsük — hiszen Naményi 1901-ben megjelent dolgozata óta összefoglalóan nem foglalkozott a szakirodalom a váradi nyomdával, másrészt, rá akartunk mutatni a nyomda tulajdonjogilag mindmáig tisztázatlan helyzetére, amelyet a nyomda történetével foglalkozó kutatók különbözőképpen értelmeztek. De úgy látszik, nem lehetett ez egyértelműen tisztázott már a kortársak szemében sem (már az alapítás körülményeit illetően is megoszlottak a vélemények, amint láttuk, bár ebben valószínűleg a kortárs Szalárdinak hihetünk).

Vajon Szenci magántulajdona volt-e a nyomda, vagy a váradi református egyházé volt? Mindkét felfogás mellett érveket hozhatunk fel, de ellenérvek is felmerülnek. Például: ha Szenci magántulajdona volt, akkor miért követelte volna azt vissza Kovásznai Péter olyan felelősségteljesen a váradi egyház egyéb megmaradt vagyontárgyaival együtt, hangsúlyozva, hogy Szencire csupán a nyomda kezelését bízták? A kortárs Szalárdi ugyancsak azt állította, hogy a váradi iskola és egyház mellé létesítették a tipográfiát. A II. Rákóczi György által kiállított nemeslevél valóban úgy nevezi, hogy a váradi egyház nyomdásza, de ha ez ilyen egyértelmű volt, akkor Szenci halála után a tipográfia miért nem a Tiszántúli Református Egyházra szállt, miért nem került Debrecenbe (holott a váradi lakosok egy része és a kollégium diáksága úgyis ott talált otthonra?).

Ezzel szemben Szenci örökös nélküli halálakor a tipográfia a fejedelmi fiscusra szállt, amint az Apafi rendeletéből kitűnik — ez a tény pedig a nyomda magántulajdonára utal. Sőt, úgy látszik, bizonyos jussa a nyomdára a Bethlen-családnak még azután is volt, hogy a nyomda a gyulafehérvárival egyesült és a kollégium tulajdonába ment át. Bizonyára nem véletlen, hogy érdekes módon a betűknek éppen azt a részét vitték át Keresdre, a Bethlen-birtokra, mely valaha a Szenci által vezetett nyomdáé volt. Meglehet, hogy a Kolozsvárra való visszaszállítás is azért történt annyi huzavonával, mert a Bethlen család jogot formált ahhoz a tipográfiához, amelyet Bethlen István anyagi támogatása segített létrehozni.

Nem vállalkozhatunk a tulajdonjogot illető kérdés végleges eldöntésére, de annyit megállapíthatunk, hogy a jelek szerint Szenci mindig saját tulajdonának tekintette a nyomdát. Az alapításban, a nyomda felszerelésében minden bizonnyal része volt öreg Bethlen Istvánnak, aki azután a Biblia kinyomtatására is adományt hagyott. Szenci, eleget téve annak a kikötésnek, hogy a Bibliát újra kiadja, és elismerve azt a szoros kapcsolatot amely — már csak a kiadandó művek jellege miatt is — a váradi reformus egyházhoz kötötte, nyomdáját független vállakozásként vezette: ezt kellően bizonyítja az általa kiadott művek impresszuma, amelyben következetesen

[33] HAIMAN, *i. m.* 88 91.

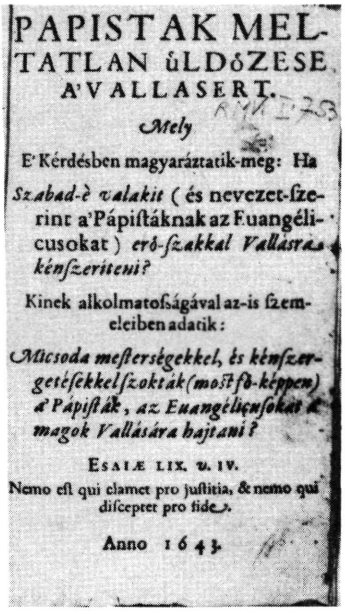
[34] *Az erdélyi három nemzetekből álló rendeknek... jegyzőkönyve.* Kolozsvár 1791, Ref. Koll. ny.

csak saját neve szerepel. Nem perdöntő érv, de jellemző, hogy a kortársak közül Szenci nyomdászlegénye, Sárdi Nagy János, vagy egy emberöltővel később Tótfalusi is mindig így hivatkozott a váradi nyomdára, mint „Szenci uram tipográfiá"-jára.

Az alábbiakban időrendben mutatjuk be azt a hat művet, amelyeket újonnan Szenci Kertész Ábrahám nyomtatványaiként határoztunk meg.

1.

Hely és nyomda megjelölése nélkül, címlapján az 1643-as évszámmal látott napvilágot a *Pápisták méltatlan üldözése a' vallásért* című könyv.[35] (1. ábra) Névtelen írója, aki magát evangélikusnak vallja, munkájában cáfolja Veresmarti Mihály bátai apát és Carlo Carafa bíboros eretneküldözési elveit. Bőségesen hivatkozik Carafa *Commentaria de Germania Sacra restaurata* című, Frankfurtban, 1641-ben megjelent könyvére.[36] Az „evangélikus" jelző ekkor egyaránt jelenthetett kálvinista vagy lutheránus hitvallású személyt. Veresmarti életéből, a mű megjelenési helyéből, valamint a vitairat felfogásából arra következtethetünk, hogy az evangélikus jelző

PAPISTAK MEL-
TATLAN ÜLDÖZESE
A'VALLASERT.
Mely
E'Kérdésben magyaráztatik-meg: Ha
Szabad-è valakit (és nevezet-ſze-
rint a'Pápiſtáknak az Euangéli-
cusokat) erö-ſzakkal Vallásra
kénſzeriteni?
Kinek alkolmatoſságával az-is ſzem-
eleiben adatik:
Mitsoda meſterségekkel, és kénſzer-
getéſekkel ſzokták (most fö-képpen)
a' Pápiſták, az Euangéliçuſokat a'
magok Vallására hajtani?
ESAIÆ LIX. v. IV.
Nemo eſt qui clamet pro juſtitia, & nemo qui
diſcepter pro fide.
Anno 1643.

1. ábra

[35] RMK I 753. Két példányban ismeretes: OSZK, Ráday Kvt.
[36] OSZK: App. H. 3058

mögött egy református prédikátor áll. A névtelen szerző ugyancsak sokszor száll szembe gúnyosan Veresmarti Mihály *Intő s Tanító levelé*-vel,[37] amely könyvet, mint írja, az

„elmúlt posonyi országos gyűlésben minden kérés nélkül, ő maga zsákkal hordatván fel az ország házához... mindenkinek, nevezet szerint pedig az Evangélikusoknak nagy bőven osztogatta és egész Magyarországot véle bé-töltötte."

Valóban így lehetett: a most tárgyalt protestáns vitairatból mindössze két példány ismeretes szemben Veresmarti *Intő s tanító levelé*-nek 39 ismert példányával. Ipolyi Arnold ugyan cáfolta, hogy Veresmarti az 1639-es országgyűlésre hordatta volna fel, mert ekkor legfeljebb valami részleges országos összejövetel lehetett. De Ipolyi Arnold szerint is való igaz, hogy más, előbbi országgyűlések alkalmával is szokták — bár nem annyira a katolikusok, mint inkább az ellenfél, a hitújítók — vitairataikat az országgyűlésen osztogatni.

Ez már az előző században is gyakorlat lehetett, legalábbis erről panaszkodott Telegdi Miklós esztergomi érsekhelyettes, hogy amikor katolikus Postilláját 1577-ben kiadta, Bornemissza Péter „nagy sietséggel úgymond, egy csomózó fejtegetést íra, melyet az elmúlt gyűlésen Pozsony városában uraknak és nemeseknek vígan és mosolyogva osztogatta" (tehát az 1578. február 2-án megnyílt országgyűlésen.) Az országgyűlések, mint a közvélemény és nyilvánosság szellemi központjai, egyben felekezeti küzdelmek színterei is voltak. Érdekes tehát itt is arról értesülnünk, hogy hogyan osztogatták íróink munkáikat az országgyűlésen, hogyan hordták csomagokban és zsákokban és kínálgatták mosolyogva, kedveskedve az ellenpárton lévőknek.[38]

Nyomdatörténeti szempontból is érdekes adatot találni a *Pápisták méltatlan üldözése a' vallásért* című könyvben. Könyvünk protestáns szerzője hivatkozik ugyanis Carafa bíboros említett művének egy helyére,[39] az 1620-as évek derekáról szólva, és azt magyarra fordítva idézi:

„Kiváltképpen, úgymond [Carafa], a Lintzi eretnek Könyvnyomtató volt minékünk igen nagy búsulásunkra, aki bötűivel eggyütt Magyarországbament volt, és ott a' Magyar eretnekeknek kedvében lévén, hogy az ő vallásokon lévő könyveket bővebben kaphatnák, vakmerő képpen ótalmazzák vala [ti. a könyvnyomtatót] és nagy zajgódásokkal lévén nem engedik vala ki-űzni: mindazáltal végben-vittük az Érsek és az Palatinus[40] által, hogy mikor alá s fel hordozná Magyar-országban az ő könyvnyomtató mívhelyét, ki-űzethetnék onnat." Könyvünk protestáns szerzője ezt a megjegyzést fűzte hozzá az elmondottakhoz, buzdításképpen: „Zajgódgyatok Magyar Evangélicusok valamig teczik, ha mindazáltal végben nem viszik rajtatok a pápisták, a mit akarnak."[41]

[37] RMK I 697

[38] Ipolyi Arnold: *Veresmarti Mihály 17. századi magyar író élete és munkái*. Bp. 1875. 623—624.

[39] App. H. 3058. 372. l.

[40] Pázmány Péter és Esterházy Miklós

[41] RMK I 753, 98—99.

A fenti idézetben említett „lintzi eretnek könyvnyomtató" Pistorius Márk lehetett, akinek nevét egyébként 1629 és 1654 között megjelent tízegynéhány szebeni nyomtatványról ismerjük, és aki nevét néha Linci Pistorius Márk formában is használta.[42] Valószínű azonban, hogy Szeben már vándorlásának végső állomása volt, és kezdetben a királyi Magyarországon, valószínűleg a Felvidéken működött. Ezt a feltételezésünket azonban egyetlen fennmaradt nyomtatvány sem támasztja alá. Nem sikerült ugyanis Pistorius nyomtatványaként azonosítani azt a néhány nyomda megjelölése nélküli bártfai és kassai nyomtatványt, amely az időpont alapján — 1620-as évek közepe — számításba jöhetett volna.[43] A 17. századi magyar nyomdászatnak eddig csak egyetlen linzi kapcsolatáról tudtunk: Batthyány Ferenc németújvári nyomdája alapításakor, 1615-ben, a magyar betűket Linzből szerezte be.[44] E két adat összefüggése azonban egyelőre nem bizonyítható.

A *Pápisták méltatlan üldözése a' vallásért* című, hely és nyomda megjelölése nélküli kiadvány, amelyet Szabó Károly is a hely nélküliek közé sorolt, nyomdai sajátosságai alapján Szenci Kertész Ábrahám műhelyében készült. A műhely 1640-től 1660-ig (tehát e nyomtatvány kiadási évében, 1643-ban is) Váradon működött. Erre vallanak betűtípusai és az alkalmazott díszek is. Ezt az ötféle szövegbetű típust csak Szenci Kertész Ábrahám használta, és a betűk állapota, éles metszésű, tiszta vonala is megerősíti azt a tényt, hogy a könyv a nyomda működésének első éveiben került ki a sajtó alól. Az öt szövegtípus mellett kétféle fokozatú kiemelő típus és négyféle nyomdai cifra díszíti a kis kötetet.[45]

Valójában a váradi nyomtatás ténye nem is meglepő, hiszen ugyanitt — ám ezúttal a hely megnevezésével —, Szenci 14 évvel később, 1657-ben is kiadta ezt az anonym szerzőtől származó munkát.[46] Ez az utóbbi, feltehetően második kiadás (ezt a tényt ugyan a címlap nem közli), hűen követte az 1643. évi kiadás szövegét, különbség csak a kiemelő sorok és a margináliák szedésében van. A második kiadásban ugyanis a lapszéli jegyzeteket nem antikvával, hanem azonos fokozatú kurzívval szedték. A szövegtípus betűi 1657-ben már jóval elhasználtabbak, mint a 14 évvel korábbi kiadásnál. Más díszeket is használt: míg az 1643-as kiadást csak nyomdai cifrák díszítették, az 1657-es kiadásban a cifrákon kívül egy „E" iniciálé és egy arabeszkes záródísz is található.[47] A terjedelemben mutatkozó eltérés (az 1643-as kiadásé 101, az 1657-esé 95 lap) oka, hogy a második kiadásban eggyel több sor van minden oldalon.

[42] A nyomdász személyének azonosságára Heltai János hívta fel figyelmemet.

[43] Nyomda megjelölése nélkül megjelent kiadványok Bártfáról és Kassáról: RMNy 1350 (Bártfa 1626); RMNy 1401 (Bártfa 1628); RMNy 1337 (Kassa 1625).

[44] OSZKÉvk. 1979 (1981) 306.

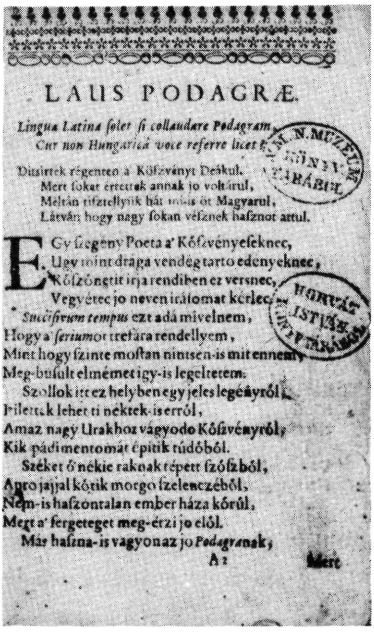
[45] A72, A86, K86, A96 és K96 húsz-sor távolságú szövegtípusok. A négyféle nyomdai cifra megtalálható pl. az RMK II 918 és RMK I 906 Szenci nyomtatványokban és a Váradi Bibliában is (RMK I 970) címlap, Dd2b, stb. — Mindegyikét utóbb Tótfalusi is használta, ld. Haiman, i. m. 82—84.

[46] RMK I 927. A nyomdász neve ezen a 2. kiadáson sincs feltüntetve.

[47] Ila lapon. Ezt a Szenci-féle iniciálét is használta később Tótfalusi, ld. Haiman, *i. m.* 78. 1. 5. iniciálé-sorozat.

2.

Csak egyetlen, címlap nélküli példányát ismerjük annak az Országos Széchényi Könyvtár állományában lévő, 17. századi versnek, amely tréfás formában a podagrát (köszvényt) dicsőíti. A *Laus podagrae*[48] című munkának, amelynek csak címe és első két sora latin nyelvű, egyébként magyarul íródott, szerzőjét nem ismerjük. (2. ábra) A költemény irónikus dicséret, amelyben már a klasszikusok is a rossz tulajdonságok, emberi gyarlóságok, állatokkal közös tulajdonságok és szinte minden betegség dicséretét komoly formába öntötték. Az irónikus dicséret nemzetközi forma volt, így eljutott hozzánk is, példa rá a magyar kopaszság-dicséret.[49] Valamennyi dicséret között a köszvény dicséretnek van a leggazdagabb családja is: a köszvény a 16—17. század egyik legelterjedtebb betegsége volt. Már a kortársak szerint is a tobzódás, a mértéktelen húsevés és ivás következménye. Tehát a gazdagok betegsége, amely a beteget szobához kötötte ugyan, de gondolkodáshoz, önelemzéshez szoktatta, tehát a sztoicizmusnak is erőpróbája. Sok más főúr között Bethlen Istvánról is feljegyezte a krónika, hogy köszvénye miatt évekig székében hordozták.[50] Telegdi Miklósról is megtudjuk Káldi György

LAUS PODAGRÆ.

Lingua Latina solet ſi collaudare Podagram,
Cur non Hungarica voce referre licet

Dicsirtek régenten a Kőfzényt Deákul.
Mert fokat értettek annak jo voltárul,
Meltán tiſztellyük hát mi is őt Magyarul,
Látván hogy nagy fokan véſznek hafznot attul.

EGy ſzegény Poeta a' Kőfzényeſeknec,
Ugy mint drága vendégtartó edényeknec,
Kőfzöngetit irja rendiben ez versnec,
Vegyétec jo neven irátomat kérlec.
Succiſivum tempus ezt adá mivelnem,
Hogy a' *ſerium*ot tretára rendellyem,
Mint hogy ſzinte moſtan nintsen-is mit ennenty
Meg-buſult elmémet igy-is legeltetem.
Szollok itt ez helyben egy jeles legényről,
Filettek lehet ti néktek-is erről,
Amaz nagy Urakhoz vágyodo Kőfzényről,
Kik pádimentomát épitik túdóból.
Széket ő nékie raknak répett fzőfzből,
Agyo jajjal kőtik morgo ſzelenczéből,
Nem-is hafzontalan ember háza kőrül,
Mert a' fergeteget meg-érzi jo elől.
Már hafzna-is vagyonaz jo *Podagranak*,

A 2

Mert

2. ábra

[48] MKsz 1879. 34 = Sztripszky I 2189/395 OSZK Jelzete: RMK I 1786/f

[49] RMNy 627 (Kolozsvár 1589)

[50] SZALÁRDI, *i. m.* 226.

prédikációiból, hogy „fölötte igen gyötörte volt a köszvény", úgyhogy csak székben hordozhatták — hogy csak két „főembert" említsünk a 16—17. századból.[51]

A köszvénydicséretek sorából kiemelkedik Wilibald Pirckheimer *Apologia seu Podagrae laus* (Nürnberg 1522)[51a] című műve, amelyet újból és újból kiadtak, angolra, franciára is lefordítottak, utánozták, kivonatolták. A magyar költő nem magát Pirckheimert dolgozta át, hanem Turóczi-Trostler József megállapítása szerint közvetlen forrását Jacobus Pontanusnak, a jezsuita iskoladráma elméleti alapvetőjének kis prózai dialógusában lehet megtalálni, amely a *Morbidi duo et Laus Podagrae*[52] címet viseli. Podagrinus, a köszvényes beteg vitatkozik benne Calculosus-szal, a hólyagbántalmakban szenvedővel. Az író az utóbbi szájába adja a tréfás dicséretet.

A névtelen magyar versszerző a bevezető két latin sorban utal a korábbi, latinul olvasható köszvény-dicséretekre:

„Lingua Latina solet si collaudare Podagram,
Cur non Hungaricâ voce referre licet?"

Magyarul pedig így vezeti be versét:

„Dicsérték régenten a' köszvényt Deákul,
Mert sokat értettek annak jó voltárul,
Méltán tisztelljük hát mi-is őt Magyarul,
Látván, hogy nagy sokan vésznek hasznot attul."

A magyar vers szerzője átdolgozta Pontanust, amennyiben formailag mellőzte a párbeszédet, de valójában megtartotta belső formáját: elejétől végéig a podagra egyik ócsárlójával vitatkozva dicséri a podagrát.

A kis munka címlap nélküli formájában maradt ránk, az A_2 levéllel kezdődik. A szerző mindössze annyit árult el magáról, hogy „Szent Mihály faluján, A' Küküllö mellett Boncza mező határán" írta dicséretét. Sajnos, azt nem mondta meg, hogy mikor. A nyomtatás helyéről, idejéről a mű semmit sem árul el.

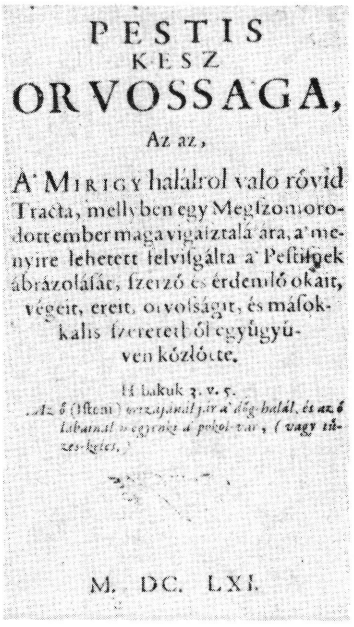
Kner Izidor kiadásában Gyomán 1936-ban megjelent e kis munka egyébként szöveghű új kiadása, amelynek azonban címét így egészítették ki: *Laus Podagrae az az Az Köszvénynek ditsireti*. Az új kiadás a fennmaradt egyetlen, Országos Széchényi Könyvtár birtokában lévő példány alapján készült. Az utószóban Turóczi-Trostler József kísérletet tett a mű datálására.[53] Míg azonban Kner Imre a nyomdai sajátosságok alapján úgy ítélte, hogy a fejléc és a záródísz a nyomatványt „mindenképpen a 18. századon innen eső időre utalja", addig Turóczi-Trostler ezt a nyomtatványt egy elveszett eredeti mű későbbi kiadásának tartotta. Feltételezte

[51] RMNy 1509. 296 297.

[51a] BMGC vol. 190. p. 531.

[52] In: Amphitheatrum Sapientiae Socraticae II. 214 215. l.

[53] Turóczi-Trostler József tanulmánya a *Laus Podagrae az az Az Köszvénynek ditsireti-hez*. Kiad: Kner Izidor, Gyoma 1936. 10. l.

PESTIS
KESZ
ORVOSSAGA,

Az az,

A' MIRIGY halálról való rövid Tracta, mellyben egy Megfzomorodott ember maga vigaiztalá ara, a' menyire lehetett felvilgálta a' Peſtiſnek ábrázolálát, fzerző és érdemlő okait, végeit, ereit, orvoſságit, és máſokkalis fzeretett ól egyűgyűven közlötte.

H. Habak. 3. v. 5.
„Az ő (Iſtem) orczájánál jár a' dög-halál, és az ő lábainál ő egyenes a' pokol-tár.“ (vagy tüzes-kötés.)

M. DC. LXI.

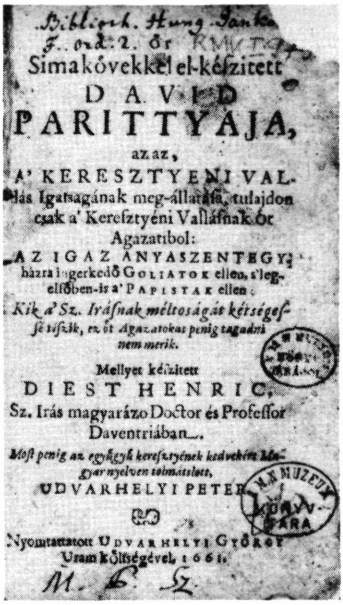
3. ábra

egy ma már példány alapján nem létező, de Sztripszky, ill. a *Magyar Könyvszemle* által még leírt 17. századi eredeti kiadás létezését, A jelenleg meglévő nyomtatvány ugyanis szerinte 1695 utáni lehet csak, korábbi semmiképpen.

Turóczi-Trostler datálásánál a következőkből indul ki: egyrészt, megítélése szerint a jellegzetes, szóvégi k-nak c-vel való jelölése nem igazít útba, ettől bátran lehetne 16. század végi, 17. századi, vagy akár 18. századi nyomtatvány. Ezzel szemben szerinte a vers utolsó előtti sorában, a Toldalékban szereplő „poltura" szó támpontot ad. Szerinte, mivel az ezüstpoltura csak Buda visszafoglalása után került forgalomba, 1695 táján, e nyomtatvány sem lehet ennél az időpontnál korábbi. Az általa feltételezett két kiadás közül a korábbi, ami elveszett, még nem tartalmazta ezt a Toldalék-ot, és ez lehetett az az időközben elveszett példány, amelyet a *Magyar Könyvszemle*, ill. Sztripszky leírt mint 17. századi nyomtatványt. Most pedig szerinte csak a későbbi, bibliográfiailag le nem írt kiadás egy példánya áll rendelkezésünkre, az, amelynek alapján a Kner-féle szövegkiadás készült. Ez a „múzeumi példány" tehát szerinte kései, 18. századi utánnyomata az elveszett elsőnek.

Ez a datálás azonban több ponton helyesbítésre szorul.

Mindenekelőtt a Turóczi-Trostler József által két külön példányként felfogott darabról kell megállapítanunk, hogy az egy és ugyanaz. A *Magyar Könyvszemle* és Sztripszky azt a példányt írta le, ami ma is megvan, egyetlenként, az Országos Széchényi Könyvtár tulajdonában, és amelyet korábbi szóhasználattal a Nemzeti Múzeum példányának neveztek. De a poltura szó használata alapján sincs szükség

Simakövekkel el-készitett
DAVID
PARITTYÁJA,
az az,
A' KERESZTYENI VAL-
lás Igasságának meg-állatása, tulajdon
csak a' Keresztyéni Vallásnak ór
Agazatibol:
AZ IGAZ ANYASZENTEGY-
házra ingerkedő GOLIATOK ellen, s'leg-
elsőben-is a' PAPISTAK ellen:
Kik a' Sz. Irásnak méltoságát kétségesse
tsinálják, ez őt Agazatokat penig tagadni
nem merik.
Mellyet készitett
DIESTHENRIC,
Sz. Irás magyarázo Doctor és Professor
Daventriában.
Most penig az egyházy keresztyének kedvekért Ma-
gyar nyelven tolmátsolt,
UDVARHELYI PETER
Nyomtattatott UDVARHELYI GYÖRGY
Uram költségével, 1661.

4. ábra

egy korábbi, betoldás nélküli és egy későbbi, Toldalékkal ellátott kiadást feltételezni. A szó jelenléte a vers utolsó bekezdésében nem indokolja a 17. század legutolsó éveire vagy a 18. századra való datálást. A versnek ez a sora így hangzik: „...néhány polturát ne neheztelly adni". A polturát, mint másfél garast érő ezüstpénzt ugyanis már a 17. század második évtizedében annyira ismerték Erdélyben és Kelet-Magyarországon, hogy az az 1614. évi debreceni kiadású *Practica Arithmeticá*ban mint bevett fogalom szerepelt,[54] majd a következő évekből is több nyomtatványra lehetne hivatkozni.[55]

Abból, amit a szerző elárul személyéről, kitűnik, hogy e kis munkát Erdélyben írták. Az alábbiakban csak a nyomtatás helyének és idejének meghatározására teszünk kísérletet, nem pedig a vers szerzésének valószínű idejére.

A címlap és mindenféle impresszumadat nélkül ránk maradt kis munka nyomdai eredetére nézve sem a *Magyar Könyvszemle* leírása, ill. Sztripszky[56], sem Turóczi-Trostler nem tudott támpontot adni. Betűtípusainak (ebből három szöveg- és két kiemelő sorozat) és hétféle körzetének megvizsgálása alapján el lehetett dönteni, hogy Szenci Kertész Ábrahám váradi műhelyéből való, méghozzá inkább a nyomda

[54] RMNy 1063 (Debrecen 1614)

[55] *A magyar nyelv történelmi, etimológiai szótára. III. köt.* Bp. 1976. 245—246.

[56] Sztripszky I 2189/395

működésének első feléből.[57] Legkorábban 1643-ban nyomtathatták, mert az itt szereplő A72 (72 mm-es 20 sor távolságú antikva) szövegtípust a nyomda csak 1643-tól kezdve használta; legkésőbben 1653-ban, amikor viszont új, más jellegű, de az itt szereplővel méretben azonos K86 (86 mm 20 sor távolságú kurzív) típussal gyarapodott a felszerelés. Ez volt egyébként a nyomda felszerelésében bekövetkezett utolsó gyarapodás. A kétféle kurzív szövegtípust ezután párhuzamosan használták ugyan, de előszeretettel az újabb fajtát, a régebbi (nyomtatványunkon látható) kopottsága miatt. Nyomtatványunkon pedig még jó állapotban látható a régebbi fajta, az eredeti készlethez tartozó kurzív. De az A86 (86 mm 20 sor távolságú antikva) szövegtípus állapota alapján közelebbről is meghatározható volt a nyomtatás ideje: 1647 és 1649 között készülhetett.[58] Az itt látható nyomdai cifrákat Szenci egész működése során használta, ezek tehát nem adtak pontosabb támpontot a datáláshoz.

3.

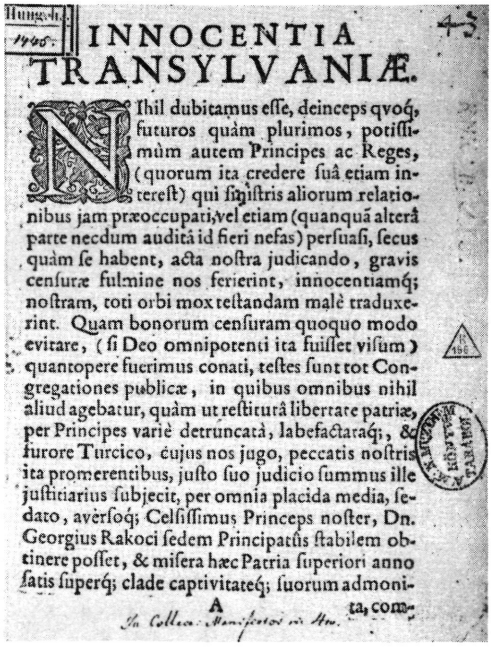
A Bethlen János által írt, de neve megjelölése nélkül kiadott *Innocentia Transylvaniae* című manifesztum több példányban maradt fenn, ebből egyik az Országos Széchényi Könyvtár tulajdonában van.[59] (5. ábra) Külön címlapja valószínűleg eredetileg sem volt, hanem, ahogy a megvizsgált két példány esetében is, a mű rögtön a szöveggel kezdődött, az A_1 levélen. Szerzője, Bethlen János erdélyi kancellár és történetíró jól ismerte azokat a szomorú eseményeket, amelyek II. Rákóczi György és Apafi Mihály fejedelemsége között játszódtak le Erdélyben. Az 1657. és 1661. közötti öt év alatt öt fejedelem váltotta egymást a fejedelmi székben. Bethlen János mindvégig az események középponjában állt az erdélyi politikai élet egyik legkiválóbb és legtekintélyesebb vezetőjeként. Politikai hitvallása szerint Erdélynek csak akkor van lehetősége a fennmaradásra, ha a porta mellé pártol, mert viszonylagos békét csak ezúton remélhet. Ezért állt ki mindig a mellett a fejedelem mellett, akitől ezt a politikát várta. Apafi Mihálynak, az 1661-ben a törökök által megválasztott fejedelemnek feltétlen híve volt haláláig.

Az *Innocentia Transylvaniae*-t 1659-ben írta. Megírásának közvetlen előzménye az volt, hogy II. Rákóczi György szerencsétlen kimenetelű lengyelországi hadjárata után a törökök arra kényszerítették a rendeket, hogy Rákóczit lemondatva, Rhédey Ferenc személyében új fejedelmet válasszanak. Rákóczi 1659. év eleji visszatérése ismét török behatolást és pusztítást hozott az országra, majd a törökök Barcsay

[57] A72, A86, K86 húsz-sor távolságú szövegtípus és kétféle kiemelő. A hétféle nyomdai cifra mindegyike előfordul keretként, ill. fejlécként a Váradi Bibliában (RMK I 970), 2a, Gla, Dd2b lapokon, valamint más Szenci nyomtatványokban is, pl.: RMK I 906, RMK II 918. — Utóbb Tótfalusi is használta ezeket, ld. HAIMAN, *i. m.* 82—85. l.

[58] Az említett A86 antikva típus nyomtatványunkon már kissé kopott, a betűk rajza ugyanennek a típusnak az 1647—1649 közötti váradi nyomtatványokon látható állapotával egyezik meg, amikor azonban az 1650—1652-re jellemző, kissé deformált ékezetes betűk még nem jelentek meg.

[59] RMK II 929. Több példányban ismeretes

INNOCENTIA
TRANSYLVANIÆ.

NIhil dubitamus eſſe, deinceps qvoq; futuros quàm plurimos, potiſſimùm autem Principes ac Reges, (quorum ita credere ſuâ etiam intereſt) qui ſiniſtris aliorum relationibus jam præoccupati, vel etiam (quanquâ alterâ parte necdum auditâ id fieri nefas) perſuaſi, ſecus quàm ſe habent, acta noſtra judicando, gravis cenſuræ fulmine nos ferierint, innocentiamq; noſtram, toti orbi mox teſtandam malè traduxerint. Quam bonorum cenſuram quoquo modo evitare, (ſi Deo omnipotenti ita fuiſſet viſum) quantopere fuerimus conati, teſtes ſunt tot Congregationes publicæ, in quibus omnibus nihil aliud agebatur, quàm ut reſtituta libertate patriæ, per Principes variè detruncatâ, labefactataq;, & furore Turcico, cujus nos jugo, peccatis noſtris ita promerentibus, juſto ſuo judicio ſummus ille juſtitiarius ſubjecit, per omnia placida media, ſedato, averſoq; Celſiſſimus Princeps noſter, Dn. Georgius Rakoci ſedem Principatûs ſtabilem obtinere poſſet, & miſera hæc Patria ſuperiori anno ſatis ſuperq; clade captivitateq; ſuorum admoni-

A ta, com-

5. ábra

Ákost tették meg fejedelemnek. Bethlen János azonnal Barcsay mellé állott, jóllehet az, mint a törökök választottja, a rendek jó része előtt népszerűtlen volt. Amikor Rákóczi Barcsay ellen fordult, Barcsay Dévára menekült, más főúri családokkal együtt Bethlen is. Itt írta meg az *Innocentia Transylvaniae* című röpiratát, amelynek célja az volt, hogy a rendeknek Rákóczival szemben tanúsított eljárását a külföld előtt igazolják és megnyerjék a külföld jóakaratát (Bethlen 1659. június 2-től kezdve Barcsay kancellárja lett). Bethlen János manifesztumát ezek után azzal a gondolattal folytatta, hogy Rákóczi a porta engedélye nélkül indította meg a lengyel háborút és a nagyvezér parancsára sem tért vissza. Amikor a porta lemondatta a fejedelemségről, Rhédeyt és Barcsayt is olyan feltételekkel választották meg, hogy utóbbiak lemondanak, ha Rákóczinak sikerül kibékülnie a portával. Rákóczi erőszakos visszatérése Erdélybe ismét Erdély pusztulását vonta maga után. Manifesztumát úgy folytatta, hogy gondolja meg a külföld a porta nagy hatalmát, és ha egyesek Erdély ellen segítséget kérnek, ne támogassák őket, mert félni lehet, hogy Rákóczi nemcsak Erdélyt, hanem az egész kereszténységet romlásba dönti.

Az *Innocentia Transylvaniae* idehaza nem maradt visszhang nélkül. Amint Szilágyi Sándor megállapította, megjelenése után gyűlölködéssel teli tollharc

fejlődött ki a két vetélytárs, Rákóczi és Barcsay között, leveleket váltottak, nyilatkozatokat adtak ki, amelyek tele voltak szitkokkal. Ezek közül egyik az a 113 sűrűn teleírt lapra terjedő manifesztum, amely a *Honoris Vindiciae* címet viseli és Kropf Lajos megállapítása szerint valószínűleg Rákóczi György feltétlen hívének, Isaac Basire gyulafehérvári tanárnak, angliai menekültnek tollából származik.[60] Minden bizonnyal Rákóczi megbízásából írta. Nincs nyoma annak, hogy akár idehaza, akár külföldön nyomtatásban megjelent volna. Bár a kézirat nagy részét kitevő fogalmazvány nem, a javítások Basire kezétől származnak, hasonlóképpen a füzetben található más írásokhoz. A manifesztumot tartalmazó füzet datálása: „Ex arce Huszt, Transylvaniae, Octobr. 20. 1661."

Visszatérve az *Innocentia Transylvaniae* című röpiratra, Szabó Károly, és az ő nyomán más történetírók is a hely és év megjelölése nélküli nyomtatványt kolozsvárinak tartották. Szabó Károly szerint „nyomdai kiállítása után ítélve kolozsvári nyomtatvány".

A kolozsvári Heltai-nyomdának mindössze egy, impresszum nélküli nyomdatermékét ismerjük ebből az évből, az 1659. évi besztercebányai országgyűlés artikulusait,[61] ezért Szabó Károly megállapítását fenntartással kellett kezelni. Az *Innocentia Transylvaniae* nyomdai kiállítása valójában Szenci Kertész Ábrahám műhelyére vall. A 13 leveles nyomtatvány egyetlen „N" iniciáléja, a két kiemelő- és az előforduló egyféle antikva szövegtípus egyidejűleg csak Szenci Kertész Ábrahám műhelyében volt megtalálható.[62] Az 1659-es év volt a váradi nyomda működésének utolsó zavartalan éve. Mostanáig a nyomdának ebből az évből öt kisebb terjedelmű kiadványát ismertük[63] — a nyomda erejét szinte teljes egészében lekötötte a készülő Biblia. Amikor Bethlen János röpirata számára nyomdát keresett, csak a kolozsvári Heltai-nyomdával, vagy a váradival számolhatott: a gyulafehérvári fejedelmi nyomda sorsáról ekkor valószínűleg nem lehetett biztosat tudni a menekülés után; 1659-ben még bizonyára nem volt felállítva új helyén. Szencinek a Bethlen család iránti lekötelezettsége is hozzájárulhatott ahhoz, hogy vállalkozott e röpirat kinyomatatására. Hogy impresszum nélkül jelentette meg, az politikai iratok esetében általában nem volt ritkaság.

A kolozsvári Heltai-műhelynek ilyen jellegű, modern antikvája, kiemelője és satírozott díszítésű iniciálé kliséje, mint amely az általunk vizsgált *Innocentia Transylvaniae* c. nyomtatványon előfordul, nem volt. Való igaz, hogy mindezek az

[60] KROPF Lajos: *II. Rákóczi György felelete az Innocentia Transylvaniae-ra.* A fejedelem megbízásából írta BASIRE Izsák. Bp. 1888. 2—3. l.

[61] MKsz 1916. 94; MKsz 1968. 207. Fazakas József (a besztercei országgyűlés artikulusai)

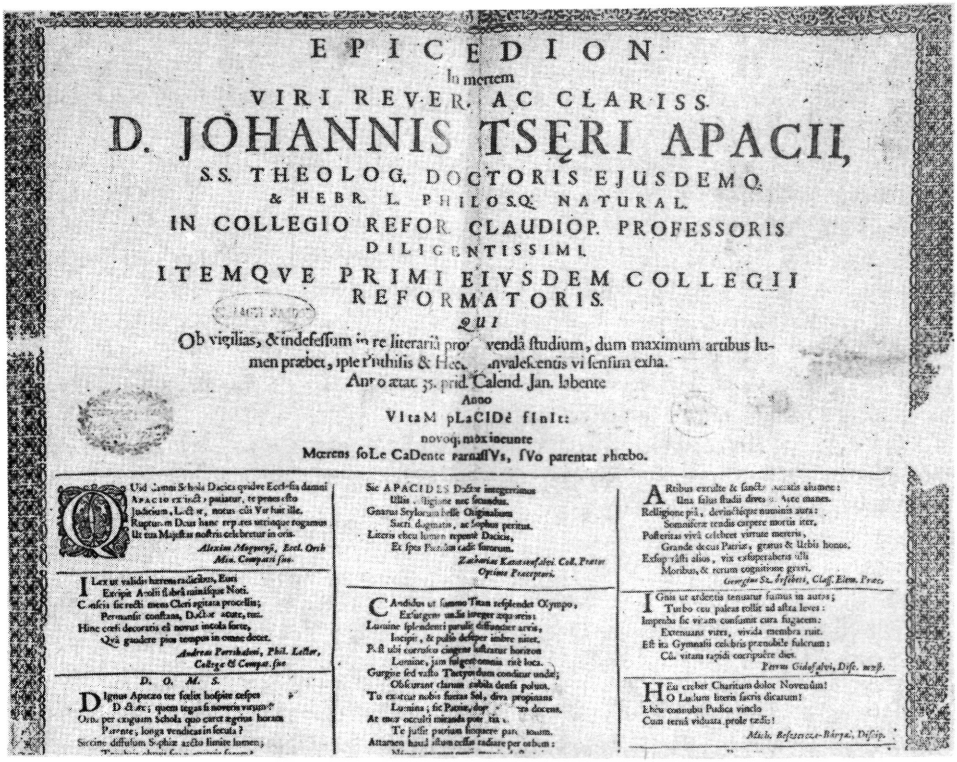
[62] A 114 mm húsz-sor méretű antikva szövegtípus és kétféle fokozatú kiemelő betű. Az iniciálésorozat más tagjai is előfordulnak a Váradi Bibliában (RMK I 970) A2a, stb. lapokon. Tótfalusi Szencinek ezt a szövegtípusát és iniciálésorozatát is átvette, ld. HAIMAN, *i. m.* 48, 52 és 79. l. (7. iniciálésorozat)

[63] RMK II 945 KOMÁROMI CSIPKÉS György: *Centuria . . ., Janua linguarum . . ., Kalendárium 1660-ra,* Sztripszky I 2025: BALASSA—RIMAY: Istenes énekek, Sztripszky I 227: Articuli . . . 1659. 24. Máj. Szászsebes (Fazakas, MKsz 1968. 207. — Az artikulusok váradi nyomtatását bizonyítja a kolozsvári számadáskönyvek 1659. július 3-i bejegyzése, Balogh Jolán: *Varadinum — Várad vára. II.* Bp. 1982 197—198.

1670-es évek folyamán kolozsvári nyomtatványokon is feltűntek, de éppen azért, mert ekkor már ide költöztették át és itt használták a korábban Szenci Kertész Ábrahám vezetésével működő nyomda felszerelését.

4.

A *Magyar Könyvszemle* 1930. évfolyamában Pukánszkyné Kádár Jolán írta le azt az Országos Széchényi Könyvtár tulajdonában lévő, Todoreszku—Horváth Könyvtárhoz tartozó, ívrét egyleveles nyomtatványt, amely *Epicedion in mortem . . . Johannis Tseri Apacii* címmel Apácai Csere János temetése alkalmával jelent meg.[64] (6. ábra) Ezt a valaha Szilágyi Sándor tulajdonában lévő és általa teljes terjedelemben közölt — csonkán fennmaradt — halotti kártát Bán Imre Apácairól szóló monográfiájának megírásakor úgy említette, mint ami jelenleg lappang.[65] Valójában az Országos Széchényi Könyvtárban található unikum ugyanaz a

EPICEDION
In mortem
VIRI REVER. AC CLARISS.
D. JOHANNIS TSERI APACII,
S.S. THEOLOG. DOCTORIS EJUSDEMQ.
& HEBR. L. PHILOSQ. NATURAL.
IN COLLEGIO REFOR. CLAUDIOP. PROFESSORIS
DILIGENTISSIMI.
ITEMQVE PRIMI EIVSDEM COLLEGII
REFORMATORIS.
QUI
Ob vigilias, & indefessum in re literariâ promovendâ studium, dum maximum artibus lumen præbet, ipse ruituis & Hec[illegible]nvalescentis vi sensim exha-
Anno ætat. 55. prid. Calend. Jan. labente
Anno
VItaM pLaCIDè fInIt:
novoq; mox incunte
Mœrens soLe CaDente parnassVs, fVo parentat phœbo.

6. ábra

[64] MKsz 1930. 308. OSZK jelzete: RMK II 947b

[65] BÁN Imre: *Apácai Csere János*. Bp. 1958. 538.

példány, mint amely Szilágyi Sándor tulajdona volt, és amelynek már Szilágyi idejében is csak felső fele volt meg. Ez került később a Todoreszku—Horváth Gyűjteménybe. A nyomtatvány Apácai tanártársainak és tanítványainak latin nyelvű gyászverseit tartalmazza. A gyászversek Apácai 1660. január 9-i kolozsvári temetésére íródtak. A mű nyomtatási évének tehát 1660-at tekinthetjük, bár a nyomtatványnak az a része, amely az impresszum adatokat tartalmazhatta, hiányzik.

1658-tól Kolozsvár, ahol Apácai a kollégium igazgatója volt, folytonos veszélyben forgott. A Gyulafehérvárt elpusztító 1658. augusztus-szeptemberi török hadjárat során ugyan óriási sarc árán Kolozsvár megmenekült a pusztulástól, de a körülmények továbbra sem voltak megnyugtatóak. A politikai események következtében Rákóczi és a puritánok ellentéte a végsőkig kiéleződött. Isaac Basire II. Rákóczi György legerélyesebb párthíveként működött, a puritánok viszont mind Barcsay mellett álltak ki, aki szabad kezet engedett a reformok hirdetőinek. Apácainak különösen volt oka rá, hogy Barcsaytól többet reméljen, mint Rákóczitól. Barcsay pártjára vonta őt közvetlen patrónusainak, így Bethlen Jánosnak — az előbbiekben tárgyalt *Innocentia Transylvaniae* szerzőjének — állásfoglalása is. Mindezek a várakozások és a kolozsvári kollégium szegényes állapota a Barcsay fejedelemhez intézett Supplicatio megírására késztették Apácait. Barcsay fejedelem 1659. január 27-én Désen kelt adománylevelével felelt a professzor kérelmére. A Barcsay-adománylevél és a jelentékeny összeg egyben Apácai személyes érdemének elismerése is volt.

Közben pedig teljes erejével küszködött a kolozsvári kollégium mindennapi gondjaival, harcolt a magasra tűzött tudományos színvonal megvalósításáért. Az 1659. év nyugodtabb hónapjai után augusztusban bejött Rákóczi hadaival Erdélybe és Barcsayt kiűzte. Bethlen Jánosnak is urával együtt menekülnie kellett; Apácai és kollégiuma fejedelmi pártfogó nélkül maradt, miközben egészségi állapota is gyorsan hanyatlott.

A temetésére kiadott gyászvers-gyűjteménynek már címe is mint a kollégium reformátorát ünnepli, aki életét 35. évében csendesen befejezte, nem sokkal az újév beállta előtt, 1659. decemberében. A latinul írt gyászversek sorát Mogyorósi Elek kolozsvári lelkész nyitotta meg, aki az erdélyi iskola és az egyház veszteségét gyászolta versében. Ezt követte a tekintélyes Porcsalmi András verse. Porcsalmi Apácai egykori gyulafehérvári tanára volt, majd itt Kolozsvárott tanártársa. Majd az iskola fiatal praeceptorai következtek: Karácsonfalvi Zakariás, a poétikai osztály tanítója és Szenterzsébeti György praeceptor. Abafái András, Gidófalvi Péter és Besztercebányai Mihály Apácai személyében a haza díszét siratták. Az egész gyűjtemény, Bán Imre megállapítását idézve, bármennyi is benne a szokványos rhetorika — Apácai egyéniségének sugalló erejéről és környezetének őszinte megrendüléséről tanúskodik.

Az Apácai halotti verseit tartalmazó nyomtatványt eddig hely nélkül megjelent kiadványként tartották nyilván, és feltételezték, hogy a kolozsvári Heltai-nyomda terméke volt.[66] Herepei János a Heltai-nyomda működésének utolsó évét 1660-ban

[66] MKsz 1930. 308.

jelölte meg. Utolsó kiadványa pedig szerinte az ebből az évből származó *In exequiis...* című halotti énekeskönyv,[67] amely a Heltai nyomda akkori mesterének, Abrugyi György nevének feltüntetésével jelent meg. Nem tekinthető ugyanis kolozsvári nyomtatványnak az a *Magyarul Sz. Ferencz kordáia viselők gyülekezetének rend-tartása*" című könyv, amely az Országos Széchényi Könyvtár nyilvántartásában kolozsvári nyomdahellyel szerepel.[68] Herepei szerint az 1661—1669 közötti években kolozsvári kiadású nyomtatvány egyáltalán nem is volt. Ez a megállapítása azonban a továbbiakban módosításra szorul: a kolozsvári Heltai-műhelynek valójában ismeretes egy impresszum nélküli nyomtatványa ebből az időszakból, mégpedig a szászrégeni országgyűlés artikulusai, amelyeket 1661-ben nyomtattak ki.[69] Ezért, mint az *Innocentia Transylvaniae*t is, amelyet a szakirodalom ugyancsak a Heltai-műhely nyomtatványának tartott, ezt az egyleveles kiadványt is szükségesnek látszott nyomdai szempontból újból megvizsgálni.

Az összehasonlításból kitűnt, hogy az *Epicedion...* teljes egészében Szenci Kertész Ábrahám nyomdai felszerelését tükrözi. Minthogy kinyomtatásának évét, de szinte hetét is pontosan tudjuk — 1660. első napjaiban készülhetett —, kétségtelen, hogy azt még Váradon nyomtatták, ahol Szenci ekkor dolgozott. Csak ez év őszén kerülhetett át a nyomda legkorábban, Kolozsvárra. A nyomtatáshoz felhasznált iniciálé, az ívrét nyomtatvány egészét keretező nyomdai cifrák és a négy szöveg- és két kiemelő típus mindegyike Szenci Kertész Ábrahám műhelyére vall.[70]

E nyomtatvány egyúttal valószínűleg a Szenci vezette váradi műhelynek egyik legutolsó terméke is volt. Az 1660. évből, Váradról, amikor az 1659. évhez hasonlóan a nyomda legfőbb erejét a készülő Biblia kötötte le, másrészt a folytonos török-tatár betöréstől is félni lehetett, csak egyetlen nyomtatványáról volt mostanáig tudomásunk a Biblián kívül, egy töredékről, amely a Biblia Apokrif könyveiből tartalmaz részleteket.[71] Erről sem tudjuk azonban eldönteni, hogy az 1660-as, vagy 1661-es évhez sorolandó-e? Az 1660. évi, Szenci nyomtatványnak tartott Comenius: *Gentis Felicitas...* című műről ugyanis már Apponyi Sándor felismerte, hogy az Amszterdamban készült.[72]

[67] RMK I 956. Erről ld. HEREPEI János: *A Heltai-nyomda sorsa* — Adattár a 17. század szellemi mozgalmainak történetéhez. Bp. III. köt. Bp.—Szeged 1971. 465. l.

[68] Jelzete: FM 2/4395. Címlapján csak az 1660-as évszám van feltüntetve, kiadási hely nélkül. Tipográfiai sajátosságai alapján lőcsei nyomtatvány. (Pavercsik Ilona meghatározása.)

[69] MKsz 1898. 178. = Sztripszky I 233; MKsz 1968. 207. Fazakas József

[70] A satírozott, keret nélküli iniciálé-sorozat más tagjai megtalálhatók Szenci más nyomtatványaiban, így RMK I. 906, RMK II 918, vagy RMK I 970-ben is. A sorozat többi tagja mellett az itt szereplő „Q" betűt is közli Haiman (i. m. 79. l. 7. sorozat), mint ami Szencitől származott Tótfalusihoz. Az ötféle nyomdai cifra szintén fellelhető Szenci Bibliájában (RMK I 970), 1a, 2a, Ee4a, stb. lapokon és utóbb használta Tótfalusi is. (Haiman, i. m. 84—85. l.) Emellett 4 szöveg és 2 kiemelő betűtípus található a nyomtatványban.

[71] Az Apokrifek nyomtatását feltehetően már 1660-ban elkezdte Szenci, de a Biblia előszava szerint nem fejezte be. A töredéket Fazakas József vizsgálta nyomdai szempontból is, OSZKÉvk. 1973. 75—76. OSZK jelzete: RMK I 970/a

[72] APPONYI Sándor: *Hungarica* 852. sz.; Szabó Károly RMK II 2051-hez fűzött megjegyzése szerint: „Várad, 17. sz. Nyomdai kiállítása Szenci Kertész Ábrahám váradi nyomdájára mutat."

Ha figyelembe vesszük a kolozsvári Heltai-nyomda 1659—1660. évi állapotát és kevéssé használható voltát, talán nem tévedünk, ha nem tekintjük véletlennek a fent tárgyalt nyomtatvány esetében Szenci Kertész Ábrahám közreműködését. Rákóczival szemben valószínűleg Szenci is Barcsay fejedelemmel szimpatizált, annak toleráns magatartása miatt, amelyet jól megérzett Apácai is. Apácai halotti kártája esetében valószínűleg mint a puritánus szellemben osztozó társ vállalta el a munka kinyomtatását — hiszen egy egyleveles kinyomtatására azért a Heltai-műhely is alkalmas lehetett: az 1660. évi *In exequiis...* című, Heltai-műhelyben készült halotti énekeskönyv is ilyen alkalmi jellegű volt.

5.

A *Pestis kész orvossága az az a' mirigy halálról való rövid tracta*[73] a címlap tanúsága szerint 1661-ben jelent meg, hely megjelölése nélkül (3. kép). Az egyetlen példányban fennmaradt, és az Országos Széchényi Könyvtár állományában lévő 64 lap terjedelmű munkát, amelynek szerzőjét sem ismerjük, Szabó Károly a hely nélküliek közé sorolta, a nyomdahely meghatározására nem tett kísérletet. A *Pestis kész orvossága...* című mű 49. lapjától az élőfej megváltozik, a műnek ez a része *Az ember életének határáról* címet viseli. A lap- és ívszámozás folyamatos, bár a 48. lapon hiányzik az őrszó. A mű azonban annyiban egységes, hogy mindvégig a Szomorú ember és Keresztyén vigasztaló barátja folytat párbeszédet.

A nyomtatvány külső sajátosságai arra mutatnak, hogy az Szenci Kertész Ábrahám műhelyéből került ki. Az előforduló hétféle szövegtípus (ebből kettő görög), egy kiemelő, egy egyszerű, háromszög alakú leveles záródísz, az egyetlen nyomdai cifra-elem és a keret nélküli „I" iniciálé satírozott díszítéssel[74] — mindezek együttes előfordulása csakis Szenci Kertész Ábrahám műhelyére jellemző. 1660 augusztusában, Váradról menekülve, amint Szalárdi János írja: „útjokat mindnyájan és mindenütt Debrecen felé rendelték volna, ahová augusztus 30-án a töröktől csakugyan be is kísértettek. Innen kezdettek azután rendre szétszéledni."[75] Valószínűleg Szenci Kertész Ábrahám sem sokat időzött Debrecenben, hanem még ugyanebben az esztendőben megindult Erdély felé, amint arról a bevezetőben már szó esett. Feljegyzések bizonyítják, hogy 1661. február 19-én már állandó kolozsvári

[73] RMK I 982

[74] A hétféle szövegtípus: A116, A86, A68, K68, G86 és G68 húsz-sor méretű szövegtípus (az utóbbi kettő finommetszésű görög szövegbetű), egy kiemelő típus, és egyetlen nyomdai cifra elem szerepel, amely utóbb Szencitől Tótfalusihoz került (ld. HAIMAN, *i. m.* 84—85. l.). A címlapot díszítő, csak igen halványan látszó, háromszöget alkotó, 17 × 31 mm-es, stilizált növényi motívumos díszt Haiman nem számította a Tótfalusi Szencitől származó díszek közé, bár valószínűnek tartotta, hogy Tótfalusihoz az elődök kolozsvári hagyatékából került (Haiman, i. m. 87—88. l.). De ez a záródísz több Szenci nyomtatványon is megtalálható, így pl. RMK I 748, RMK I 855. az „I" iniciálé, a sorozat más tagjaival együtt Tótfalusihoz került (Haiman, i. m. 79. l. 6. sorozat). Szenci Bibliájában a sorozat szinte minden tagja előfordul, ld. RMK I 970.

[75] SZALÁRDI, *i. m.* 579—582.

lakos volt. Valószínűleg hamarosan újra berendezte könyvnyomtatóműhelyét, minthogy felszerelésében Váradon csak csekély kárt szenvedett. Így Kolozsvárott folytatta tovább a Bibliának Váradon megkezdett nyomtatását.

Szenci Kertész Ábrahám itteni működése idejéből mindeddig más nyomdai munkája nem volt ismeretes a Biblián kívül. Herepei lehetségesnek tartotta, hogy azért egyes apróbb alkalmi kiadványok készülhettek itt, ha a könyvészet eddig ilyent nem is tartott számon. Ilyen alkalmi kiadványnak tekinthetjük ezt a névtelen szerzőtől származó, *Pestis kész orvossága...* című munkát, amelynek szomorú aktualitást adott, hogy — amint más forrásokból tudjuk — éppen az 1661—1662. évben Kolozsvárott és egész Erdélyben nagy pestisjárvány pusztított. Ezt éppen Szenci Kertész Ábrahám harangozógazdai elszámolásával kapcsolatban említi a kolozsvári református egyház vagyonleltárkönyve.

Az Erdélyben pusztító pestis minden bizonnyal a török-tatár seregek dúlásával, a szegénységgel és a háborús viszonyokkal hozható összefüggésbe. A pestis már február elején megkezdte pusztítását, nagyobb mértékben azonban a nyári hónapokban szedte áldozatait, szűnni pedig csak október elején kezdett. A kolozsvári unitárius egyház ekkor két püspököt, egy papot és négy lektort vesztett, míg a reformátusok közül Jenei G. István esperes és Nagyari Benedek egykori váradi lelkipásztor halt meg pestisben.[76]

Az 1661—1662. évben pusztító pestis alkalmából adták ki Nagyszebenben azt az imádságot is, amely ugyancsak az Országos Széchényi Könyvtár állományában található és amelyet Fazakas József határozott meg.[77] De Komáromi Csipkés György *Pestis pestise* című, Debrecenben 1664-ben megjelent prédikációs kötetének elöljáró beszédében is olvashatunk az 1661—1662. évi pestisjárványról.[78]

6.

Címlapján az 1661-es évszámmal, de hely és nyomda megjelölése nélkül jelentette meg Udvarhelyi György „atyjafiának", Udvarhelyi Péternek fordítását Hendrik van Diest eredeti művéből. A fordítás címe: *Öt sima kövekkel el-készitett Dávid parittyája.*[79] (4. kép) Valószínűleg a Kassán írt előszóból következtetve Szabó Károly kassainak tartotta, és az Országos Széchényi Könyvtár nyilvántartásában is nyomtatási helyként Kassa, nyomdászként Severinus Márk szerepel. Valójában azonban a kassai Severinus-féle nyomtatványokkal kevés azonosságot mutat, mindössze Szenci legkisebb fokozatú antikvája hasonlít a kassai műhelyben használt típushoz. A nyomtatvány egyértelműen Szenci Kertész Ábrahám munkáinak nyomdai jegyeit viseli magán.

[76] HEREPEI János: *Kovásznai Cs. Péter* = Adattár...III. 154.

[77] OSZK Évk. 1963/1964. Fazakas József, 65, szám Nagyszeben 1662 táján; OSZK jelzEte: RMK II 2049b

[78] RMK I 1012

[79] RMK I 975. Több példányban is ismert: OSZK, MTAK, stb.

A kis kötetben szereplő hatféle szövegtípus mind Szenci műhelyéből való, hasonlóképpen a háromféle nyomdai cifra elemhez, a 18 × 18 mm-es, belül üres közepű „A" iniciáléhoz, vagy a 25 × 32 mm-es pajzs alakú díszhez.[80] Minthogy a könyv kiadási éve 1661, és ebben az évben Szenci Kolozsvárott működött, így nyomtatási helyeként Kolozsvárt kell megjelölnünk. A most tárgyalt kis kötettel és az előbbiekben említett *Pestis kész orvosságá*-val együtt Szenci Kertész Ábrahám 1661-ben Kolozsvárott kiadott műveinek száma háromra emelkedett: mindezek közül mostanáig csak a Váradi Biblia befejezését tartotta számon a könyvészet, mint kolozsvári tevékenységének emlékét.

Érdekes kérdés, hogy miért is nem Kassán jelent meg ez a kis kötet. Hiszen ebben az évben javában működött Severinus Márk vezetésével a kassai városi nyomda (hat nyomtatványáról tudunk ebből az évből). Az előszót író Udvarhelyi György, Aba-új vármegye viceispánja, a kassai református eklézsia partónusa is Kassán keltezte előszavát. Éppen Kassa volt a fő színhelye az ekkor kibontakozóban lévő ún. felsőmagyarországi hitvitának, amely főként Czeglédi István kassai református pap és Sámbár Mátyás, ill. Kis Imre jezsuiták között folyt. Kassa ugyanis egyformán központi hely volt a reformátusok és a katolikusok számára, különösen amióta itt a nagyszombati mintájára jezsuita kollégium is szerveződött. A városi nyomdász pedig — igaz, a legtöbb esetben a nyomtatás helyének említése nélkül — válogatás nélkül adta ki a katolikus és református vitairatokat. Nem lehetett tehát akadálya annak, hogy egy ilyen katolikus-ellenes könyvet itt kinyomtassanak.

Szintén szóba jöhetett volna, mint nyomdahely Sárospatak is. Hiszen a könyv kiadását vállaló Udvarhelyi Györgynek a sárospataki nyomdával is voltak kapcsolatai. Például Buzinkai Mihály *Institutionum Rhetoricarum*ának 1658-as sárospataki kiadását Udvarhelyi Györgynek ajánlotta. A rá egy évre megjelenő *Institutionum Oratorium* című művének pedig ő fedezte nyomtatási költségeit.[81] Ugyanebből az évből a sárospataki nyomdának is, a kassaihoz hasonlóan, hat nyomtatványáról tudunk. Udvarhelyi György, úgy látszik 1662-ben meghalt, fölötte a halotti beszédet Czeglédi István kassai pap mondta — e gyászbeszédeket ugyancsak Sárospatakon nyomtatták.[82]

Valószínűnek látszik, hogy valami személyes kapcsolat is közrejátszott abban, hogy a nyomtatással Szenci Kertész Ábrahámot bízták meg. Nem egy Váradról menekült református lelkészről és tanítóról tudunk, akik Várad elfoglalása után

[80] A hatféle szövegtípus: A86, K86 (régi), K86 (új), A68, K68, A96 és egy kiemelő típus. A háromféle nyomdai cifra megtalálható a Biblia különböző fejléceiben, majd utóbb Tótfalusi használta (ld. HAIMAN, *i. m.* 84—85.). E kisebb méretű, 18 × 18 mm-es, belül üres közepű iniciálé Szenci jellegzetes sorozata volt, amely neki nagyobb méretben is megvolt. Ez az „A" betű megtalálható pl. a Bibliában (RMK I 970, 745. 1.), más tagjai pedig Szenci más nyomtatványaiban, így pl. RMK I 906-ban. Átvette Tótfalusi is, ld. HAIMAN, *i. m.* 78. 1. 2 sorozat. A könyv utolsó lapját díszítő, kagylószerű, finom rajzú záródísz (mérete: 25 × 32 mm) megtalálható Szenci más nyomtatványain, így RMK I, 878, RMK I 839, RMK I 863, stb. Haiman is a Tótfalusi birtokában lévő, Szencitől származó díszek között tartotta nyilván, i. m. 88. és 91. 1., 12. dísz.

[81] RMK II és RMK II 937

[82] RMK I 989

Kassán találtak menedéket. Ezek közül a legnevezetesebb az a már többször említett Kovásznai Péter, puritánus érzelmű pap volt, akinek Szencihez intézett, Kassáról 1662-ben írt levelét a bevezetőben idéztük, és aki magát Szenci komájának is nevezi. Kovásznai ugyan a kassai évek után szintén Kolozsvárott telepedett meg véglegesen 1664-ben és mint erdélyi püspök halt meg, de áttelepülésekor Szenci már Szebenben működött. Csak feltételezzük, hogy Kovásznai talán a köztük fennálló elvazonosság alapján gondolt arra, hogy e munkát Szenci is, vallásos meggyőződése alapján szívesen kiadná, nyomdájának átmeneti helyzete ellenére is. Diest egy másik munkáját egyébként Szenci már 1653-ban kiadta. [82a]

Amint már szó volt róla, a maga idejében a legtöbb puritánus vonatkozású mű a váradi nyomdában jelent meg — bár semmi nyoma sem maradt annak, hogy Szenci Kertész Ábrahám Várad szellemi mozgalmában részt vett volna. Valószínűleg az átmeneti helyzet indokolja, hogy kolozsvári tartózkodása idején Szenci nem tüntette fel a nyomtatás helyét sem ezen, sem a *Pestis kész orvossága* című munkán.

Mit tudunk e műről és szerzőjéről? A mű eredetijének címe: *Funda Davidis instructa quinque laevibus lapidibus,*[83] szerzője pedig Hendrik van Diest franekeri és deventeri teológiai professzor, szentírásmagyarázó, aki több más teológiai mű szerzőjeként ismert. Fenti munkája nyomtatásban 1646-ban jelent meg Deventerben. Az öt kövecske, amellyel Dávid a filiszteus Góliátot is le tudja győzni, az igaz vallás öt ágazata: a Miatyánk, az Apostoli Credo, Istennek parancsolatai, a Szent Keresztség és az Úrnak Szent Vacsorája.[84]

Az eredeti mű létrejöttének körülményei magyar szempontból különösen érdekesek. De ehhez előbb a mű magyarországi kiadástörténetével kell foglalkozni. Udvarhelyi Péter most tárgyalt fordítása[85] időrendben harmadikként jelent meg, két másik fordítás kinyomtatása már megelőzte: az egyik 1648-ban jelent meg Debrecenben, fordítója Szoboszlai Miklós, aki magyarul ezt a címet adta a munkának: *A Szent Dávidnak öt követskéi.*[86] A másik 1658-ban Gyulafehérvárott jelent meg, fordítója Uzoni Balázs. Ennek már Szabó Károly is csak címlap nélküli példányát ismerte (ugyanazt, amely jelenleg az Országos Széchényi Könyvtár állományában van), de *Öt sima kövekkel fel-ékesített Dávid parittyája* címen vette fel bibliográfiájába. Így szerepelt ugyanis már Bod Péternél is. Bethlen Kata könyvtárának katalógusában a teljes példány ugyan Dávid parittyája címen található, és a könyv élőfején is ez olvasható.[87] Bár csak az élőfej alapján nem következtethetünk az eredeti címre, hiszen Udvarhelyi Péter fordításán is ez a „Dávid Parittyája" élőfej fut végig, noha a mű teljes címe nem ez.

Uzonié után jelent meg a kolozsvári, Szenci-féle kiadás 1661-ben, Udvarhelyi Péter fordításában. Valójában azonban, amint azt Udvarhelyi György az előszóban

[82a] RMK II 798

[83] *Niew Nederlandsch Biografisch Woordenboek. IV.* Deel. Leiden, Sijthoff 1918 (1964) p. 504.

[84] Szoboszlai Miklós fordításában, RMK I 802, A2b

[85] RMK I 975

[86] RMK I 802

[87] RMK I 930. ld. erről Bod Péter: *Magyar Athénás.* 1766. 330. l. ás Lukinich Imre—Köblös Zoltán: *Gróf Bethlen Kata könyvtárának katalogusa.* = Erd. Muz. 1907. 29—48.

megírta, „boldogult atyjafia", Udvarhelyi Péter még 1646-ban lefordította e munkát, de elhalván, kinyomtatása elmaradt, miközben, mint Udvarhelyi György írja, Szoboszlai Miklós 1648-ban kinyomtatta Debrecenben,[88] hasonlóképpen Uzoni Balázs is Fejérvárott 1658-ban;[89] de miután ezek példányai elfogytak, ő kiadja Udvarhelyi Péter fordítását. Tehát, míg legutolsóként jelent meg nyomtatásban, kézirata legelőször készült el — már a hollandiai kiadás évében.

Szoboszlai Miklós a maga fordításáról azt írja, hogy azt debreceni iskolamester korában (1645-ben) kezdte fordítani,[90] de befejezni csak 1648 Pünkösdkor tudta. Úgy látszik, hogy Szoboszlai Miklós és Udvarhelyi Péter — egymás munkájáról nem tudva — kis időbeli különbséggel fogtak hozzá a fordításhoz. Udvarhelyié 1646-ban kész is volt, de ő meghalt, Szoboszlai pedig 1648-ban tudta csak befejezni. Ezután 10 évvel pedig Uzoni fordította le a németalföldi Diest munkáját magyarra.

Diest e műve tizenkét éven belül három magyar fordítót is munkára ösztönzött; vajon mi magyarázza a könyv népszerűségét a magyarországi reformátusok körében? Erre a kérdésre Szoboszlai Miklós az Olvasónak szóló sorai[91] adnak feleletet, miközben egyúttal a korabeli magyar-németalföldi szellemi kapcsolatokra is fényt vetnek. Eszerint e munkát Diest kifejezetten lelkes és érdeklődő magyar tanítványai számára írta „deák nyelven a felső 1644. Esztendőben kérésünkre Belgiumnak Dáventria nevű városában".

Részletesebben is leírja a mű létrejöttének körülményeit:

„Midőn Belgiumban több felebarátimmal együtt neveltettem én is az keresztyén és jó emlékezetű Debreczeni Ecclesiának kegyes táplálása által az Christus oltára mellé meg-kívánandó szent szolgálatra: hallván a meg-nevezett Doctornak az tanításban módos mesterségét, menék által bizonyos barátimmal, kiknek neveket hozzájok való szeretetem semmiképpen eltitkolnom nem engedi, mellyek így következnek: Bogácsi Pál, most apaji praedicator, Váci András most az Pataki Scholának érdemes Praeceptora, Debretei Márton, most héczei tanító, Gál István, most az nagy Győri orthodoxa Ecclesiának lelki pásztora. Az kikkel ezen deák nyelven kibocsáttatott munkát a fellyül megírt helyben solenniter nagy részent elsőben által-is disputáltunk. Annakutána Isten engedelméből hazámba érkezvén, láttam hasznos voltát magam-is az ellenkező felek ellen, fogtam némely böcsületes embereknek javallásokból és kérésekből megfordításához..."

Szoboszlai Miklósnak és tanulótársainak nevét mind megtaláljuk az 1644-ben Deventerben tanult diákok jegyzékében.[92] Mindnyájan 1644. augusztus 28-án iratkoztak be a deventeri Athenaeumba. A deventeri Athenaeum nem rendelkezett akadémiai ranggal, doktori fokozatot nem adhatott. Mindezek ellenére kiváló professzorai révén nagy hírnévre tett szert és a magyar hallgatók szívesen megfordultak ott. Szoboszlai Miklósról tudjuk, hogy 1643-ban kezdte meg

[88] RMK I 802

[89] RMK I 930

[90] Szoboszlai Miklósról ld. HEREPEI, *Adattár II.* 334, 533. l. és ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi Protestáns egyháztörténeti lexikon.* 3. kiad. Bp. 1977. 611.

[91] RMK I 802, aa1a stb. lapok

[92] SEGESVÁRY Lajos: *A deventeri Athenaeumon tanult magyarok 1644—1649.* = Századok 1937. 506—508.

hollandiai peregrinációját, tanulmányait nagyrészt Franekerben folytatta, de Deventert megelőzően Utrechtben is tanult. Hazatérve, 1645-ben először debreceni iskolamester lett. Az említett diákok kivétel nélkül református lelkészek, de Szoboszlai Miklóson kívül csak Váci András irodalmi működéséről van még tudomásunk — eltekintve azoktól a nyomtatott disputációktól, amelyekben akár mint respondens, akár mint köszöntő versek szerzője Szoboszlai tanulótársai név szerint szerepeltek.[93] Minthogy Szoboszlai Diest munkáját még az eredeti mű nyomtatásban való megjelenése előtt (1645-ben) kezdte fordítani, ez azt jelenti, hogy Szoboszlai vagy kéziratból, vagy jegyzetei alapján fordított.

Sem a Deventerben tanultak, sőt egyetlen korabeli németalföldi akadémia hallgatói között sem sikerült felfedezni a másik fordítónak, Udvarhelyi Péternek nevét. Pedig abból, hogy már a latin eredeti megjelenésének évében lefordította Diest munkáját, azt gondolnánk, hogy az ő esetében is Hollandiában tanult diákkal van dolgunk. Ha idehaza tanult és nem járt külföldi akadémián, akkor csodálatra méltó gyorsasággal került kezébe ez az új könyv. Ha ő maga nem is járt külföldön, azért valószínű, hogy egy Hollandiából hazatért diák révén jutott hozzá a könyv, különben hogyan szerezhetett volna azonnal tudomást e mű megjelenéséről?

Az a kevés, amit Udvarhelyi személyéről tudunk, megerősíti ezt a feltevésünket. Irodalmi működésének csak egyetlen más termékét ismerjük, de ez, fordítóról lévén szó, sokatmondó: 29 soros latin üdvözlő verset írt Laskai Jánoshoz, annak Bártfán 1641-ben kinyomtatott Justus Lipsius fordításához. A köszöntő vers aláírásában ennyit árul el magáról: „Petri Udvarhely Nobilis Siculi Transilvani, nunc in Hungariã commorantis". Ebben a köszöntő versben a „szittya nyelven" olvasható könyvek nagy hiányát okolja azért, hogy a magyar nemzet nem mutatkozik elég bölcsnek a külföld előtt. Ezért tartja fontosnak Laskai János fordításait — jelen esetben a *Polgári társaságnak tudományáról írt könyvek*et. Bár csak Laskaival való ismeretségéről van bizonyítékunk, aki talán legtöbbet tett a korabeli németalföldi tudományosság hazai megismertetése terén, talán nem tévedünk, ha Udvarhelyi Péter helyét is abban a körben keressük, amely éppen Németalföld ösztönző hatására, az 1630—1640-es években az anyanyelvű irodalom és tudományosság megteremtésén munkálkodott, elsősorban külföldi könyvek magyarra fordítása révén.[94]

Az időrendben harmadik fordító, Uzoni Balázs sem járt külföldi akadémiára. Valószínűleg a gyulafehérvári kollégiumban tanult, innen Bonyhára került iskolamesternek.[95] Itteni szolgálata közben, 1656-ban fordította le Diest művét, amelyet 1658-ban a gyulafehérvári nyomdában ki is nyomtatott.

Az alábbiakban Szenci Kertész Ábrahám újonnan meghatározott nyomtatványainak leírása következik, a tárgyalt sorrendben:

[93] Például RMK III 1651

[94] Tarnóc Márton ennek a valószínűleg tervszerű, összehangolt, egy célra irányuló mozgalomnak képviselőit Szenci Molnár Albert, Apácai Csere János, Geleji Katona István, Csaholczi János, Bihari Ferenc, Mikolai Hegedűs János, Medgyesi Pál, Kászoni János, Laskai János és mások személyében látja. ld. Laskai János vál. műveihez írt bevezetőjét, *i. m.* 14 15. l.

[95] Uzoni Balázsról ld. HEREPEI, *Adattár* II. 619 621.

1. Pápisták méltatlan üldözése a' vallásért.
[Várad] 1643, [Szenci Kertész Ábrahám]
101 l. — 12°
Szabó, RMK I 753
Lelőhely: OSZK, Ráday Kvt.

2. Laus podagrae
[Várad 1647–1649, Szenci Kertész Ábrahám][7] lev. — 8°
MKsz. 1879. 34 = Sztripszky I 2189/395
Lelőhely: OSZK: RMK I 1786/f

3. [BETHLEN János:] Innocentia Transylvaniae
[Varadini 1659, apud Abrahamum Kertész Szenciensem]
[13] fol. — 4°
Szabó, RMK II 929
Lelőhely: OSZK, MTAK, stb.

4. Epicedion in mortem...D. Johannis Tseri Apacii...
[Varadini 1660, apud Abrahamum Kertész Szenciensem]
[1] fol. — 2°
MKsz. 1930. 308.
Lelőhely: OSZK: RMK II 947a

5. Pestis kész orvossága az az a' mirigy halálrol valo rövid tracta
[Kolozsvár] 1661, [Szenci Kertész Ábrahám]
64 l. — 8°
Szabó, RMK I 982
Lelőhely: OSZK

6. UDVARHELYI Péter [ford.:] Öt sima kövekkel el-készített Dávid parittyaja...mellyet készített...-Diest Henrik. Sz. Írás magyarázó Doctor és Professor...
[Kolozsvár] 1661, [Szenci Kertész Ábrahám]
191 l. — 12°
RMK I 975
Lelőhely: OSZK, MTAK, stb.

JUDIT V. ECSEDY

Ábrahám Szenci Kertész und seine unbekannten Druckwerke

Im Bestand der Landesbibliothek Széchényi untersuchte Verfasser mit Hilfe des Texttypus-Repertoriums sechs alte ungarische Druckwerke — darunter drei Unika —, um Ort und Jahr des Druckes, sowie die Herstellerwerkstätte zu bestimmen. Alle sechs Werke kommen aus der Druckerei von Ábrahám Szenci Kertész, eines der hervorragendsten Meister der ungarischen Buchdruckerei im 17. Jahrhundert. Neben der näheren Bestimmung der Werke beschäftigt sich Verfasser auch eingehend mit den Umständen der Geburt und dem Inhalt dieser Bücher, schildert den Lebenslauf der Druckers und zählt die wichtigsten Stätten seiner Tätigkeit auf (Várad, Kolozsvár und Szeben). Im zweiten Teil des Aufsatzes werden jene sechs Werke behandelt, welche kürzlich als Produkte der Werkstatt von Ábrahám Szenci Kertész bestimmt werden konnten.

BALOGH MIHÁLY

Lappangó 1848-as kisnyomtatványok egy iskolai könyvtárban

A kunszentmiklósi Damjanich János Gimnázium (volt Baksay Sándor Református Gimnázium) régi folyóiratainak gyűjteményében két bekötött példánya is megvan a *Pesti Hírlap* 1848-as évfolyama első félévének. Az egyiknek a lapjai közé volt tulajdonosa 17 különféle egyéb nyomtatványt sorolt be — érkezésük sorrendjében és időpontja szerint — s így köttette be a fél évfolyamot. A bekötött (elrejtett?) nyomtatványok műfaja és tartalma vegyes. Van köztük két újság (a *Marczius Tizenötödike* április harmadikai és negyedikei száma), van egy „Melléklap a' Pesti Hírlaphoz", hét program, illetve előfizetési fölhívás *(Dongó, Jelenkor, Nép Barátja, Reform, Új Hírlap, Radical Lap, Népelem)*, egy fölhívás a „Moses vallású magyarokhoz", egy „Kivonat a Hitelintézet alapszabályairól" Kossuth pénzügyminiszter aláírásával, egy „Választmányi jegyzőkönyvi kivonat" a „Pesti állandó választmány"-tól, valamint három követválasztási proklamáció: kettő Petőfitől, egy meg Jerney Jánostól. A nyomtatványok többségét sikerült azonosítani a tárgyban leggazdagabb anyagú közgyűjteményekben.[1] Három nyomtatványunk viszont igen nagy valószínűséggel unikum, ezeket nem őrzik a vizsgált gyűjtemények, de a korral és a témával (Petőfi követválasztása!) foglalkozó szakirodalom sem tud létező példányáról (Petőfi kiáltványa), nem ismeri a nyomtatvány szövegét (választmányi jegyzőkönyvi kivonat), illetve egyáltalán nem ismeri a nyomtatványt (Jerney kiáltványa).

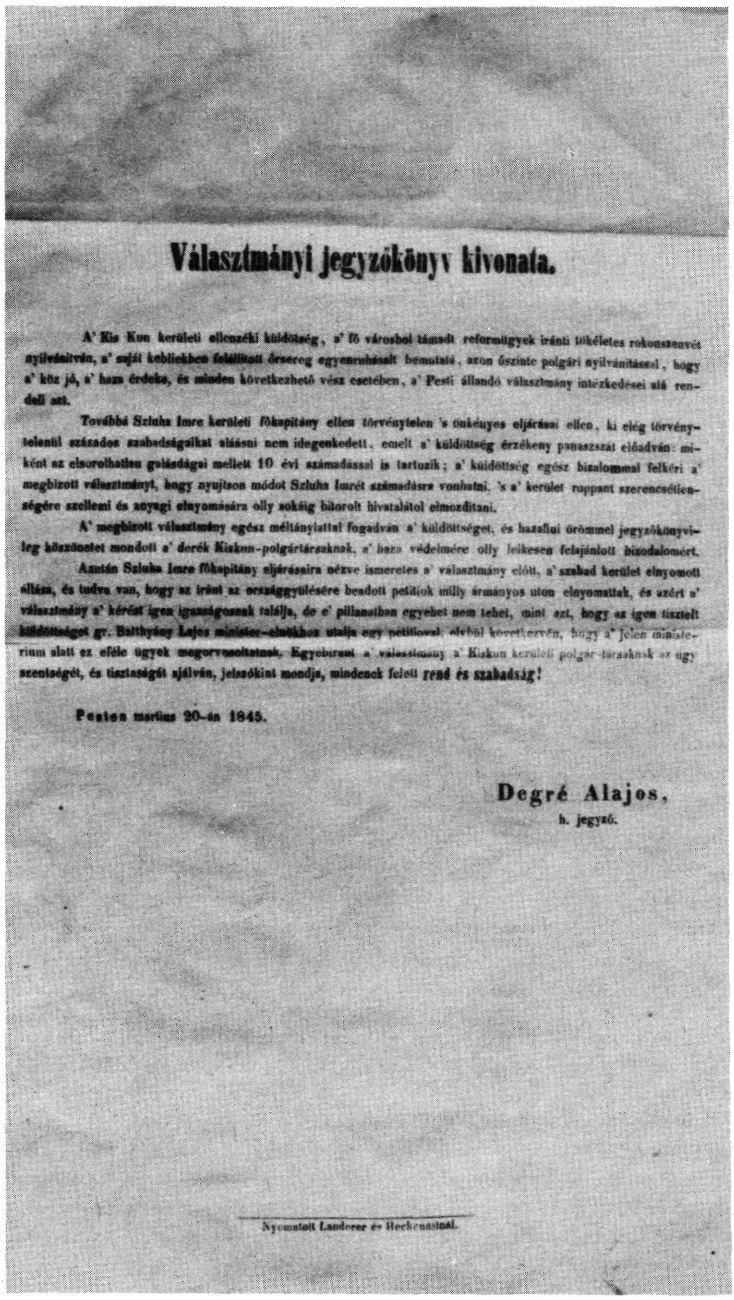
I. **Választmányi jegyzőkönyv kivonata.** Pesten martius 20-án 1845. [1848!] Degré Alajos h. jegyző. Nyomatott Landerer és Heckenastnál. [1] p., [22] sor, 43 × 26 cm

Választmányi jegyzőkönyv kivonata.

A' Kis Kun kerületi ellenzéki küldötség, a' fő városbol támadt reformügyek iránti tökéletes rokonszenvét// nyilvánitván, a' saját kebliekben felállitott őrsereg egyenruhásait bemutatá, azon őszinte polgári nyilvánitással, hogy// a' köz jó, a' haza érdeke, és minden következhető vész esetében, a' Pesti állandó választmány intézkedései alá ren-// deli azt.//

Továbbá Szluha Imre kerületi főkapitány ellen törvénytelen 's önkényes eljárásai ellen, ki elég törvény-// telenül százados szabadságaikat aláásni nem idegenkedett, emelt a' küldöttség érzékeny panaszszát előadván: mi-// ként az elsorolhatlan galásdágai [!] mellett 10 évi számadással is tartozik; a' küldöttség egész bizalommal felkéri a'// megbizott választmányt, hogy nyujtson módot Szluha Imrét

[1] A Petőfi Irodalmi Múzeum, az Országos Széchényi Könyvtár, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, valamint a tárgyban leggazdagabb anyagú Országos Levéltár aprónyomtatvány-táraiban.

Választmányi jegyzőkönyv kivonata.

A' Kis Kun kerületi ellenzéki küldöttség, a' fő városból támadt reformügyek iránti tökéletes rokonszenvét nyilvánítván, a' saját keblében felállított őrsereg egyenruháját bemutatá, azon őszinte polgári nyilvánítással, hogy a' köz jó, a' haza érdeke, és minden körülmények közt vész esetében, a' Pesti állandó választmány intézkedései alá rendeli azt.

Továbbá Szluha Imre kerületi főkapitány ellen törvénytelen 's önkényes eljárási ellen, ki elég törvénytelenül százados szabadságaikat alásni nem idegenkedett, emelt a' küldöttség érzékeny panaszszai előadván: miként az elsorolhatlan gúnyságai mellett 10 évi számadással is tartozik; a' küldöttség egész bizalommal felkéri a' megbízott választmányt, hogy nyujtson módot Szluha Imrét számadásra vonhatni, 's a' kerület roppant szerencsétlenségére szelleni és anyagi elnyomására oly sokáig bíborolt hivatalától elmozditani.

A' megbízott választmány egész méltánylattal fogadván a' küldöttséget, és hazafiui örömmel jegyzőkönyvileg köszöntést mondott a' derék Kiskun-polgártársaknak, a' haza védelmére oly lelkesen felajánlott bizodalomért.

Azután Szluha Imre főkapitány eljárásaira nézve ismeretes a' választmány előtt, a' szabad kerület elnyomatását látta, és tudva van, hogy az iránt az országgyülésére beadott petitiók milly örvényes uton elnyomattak, és azért a' választmány a' kérést igen igazságosnak találja, de e' pillanatban egyebet nem tehet, mint azt, hogy az igen tisztelt küldöttséget gr. Batthyány Lajos miniszter-elnökhöz utalja egy petitionál elvbül követtetvén, hogy a' jelen ministerium alatt ez efféle ügyek megorvosolhatnak. Egyébiránt a' választmány a' Kiskun kerületi polgár-társaknak az ügy szentségét, és tisztaságát ajánlván, jelszókint mondja, mindenek felett **rend és szabadság!**

Pesten martius 20-án 1845.

Degré Alajos,
h. jegyző.

Nyomatott Landerer és Heckenastnál.

1. ábra

számadásra vonhatni, 's a' kerület roppant szerencsétlen-// ségére szellemi és anyagi elnyomására olly sokáig bitorolt hivatalától elmozditani.//

A' megbizott választmány egész méltánylattal fogadván a' küldöttséget, és hazafiui örömmel jegyzőkönyvi-// leg köszönetet mondott a derék Kiskun-polgártársaknak, a' haza védelmére olly lelkesen felajánlott bizodalomért.//

Azután Szluha Imre főkapitány eljárásaira nézve ismeretes a' választmány előtt, a' szabad kerület elnyomott// állása, és tudva van, hogy az iránt az országgyülésére beadott petitiok milly ármányos uton elnyomattak, és azért a'// választmány a' kérést igen igazságosnak találja, de e' pillanatban egyebet nem tehet, mint azt, hogy az igen tisztelt// küldöttséget gr. Batthyány Lajos minister-elnökhoz [!] utalja egy petitioval, elvbül következvén, hogy a' jelen ministe-// rium alatt ez eféle ügyek megorvosoltatnak. Egyébiránt a' választmány a' Kiskun kerületi polgár-társaknak az ügy// szentségét, és tisztaságát ajálván, jelszókint mondja, mindenek felett rend és szabadság!

Pesten martius 20-án 1845.

Degré Alajos,
h. jegyző.

Nyomatott Landerer és Heckenastnál.

Az időrendben első *Választmányi jegyzőkönyv kivonata* kulcsdokumentum a Pesti Központi Választmány és az ún. Kiskun Kerületi Ellenzék kapcsolatának történetéhez. E témában Mezősi Károly végzett alapos feltáró munkát,.[2] de — miközben forrásai többször hivatkoznak az Ellenzék küldöttségének fogadtatására a Választmányban, sőt magára a választmányi határozatra is, — a jegyzőkönyvi kivonat szövege hiányzik a hivatkozott dokumentumok közül.[3] A röpirat dátumának föltűnő nyomdahibáját (1845!) alighanem az ügy sürgőssége, s a nyomda e napokban jellemző túlterheltsége okozta.[4]

A nyomtatvány tartalmával kapcsolatban megjegyzendő még, hogy Szluha Imrét, a Jászkunság nádori főkapitányát két hét múlva, április negyedikén hármas

[2] Mezősi Károly: *Petőfi megbuktatása a szabadszállási követválasztáson*. In: Petőfi és kora. Bp., Akad. K., 1970. 515—637.

[3] Mezősi K.: *i.m.* 552—554.

[4] A Mezősi tanulmányában is hivatkozott forrásokhoz illeszthetjük ezt a jegyzőkönyvi kivonatot, valamint a *Pesti Hírlap* március 21-i számának egy rövid közleményét: „Március 20-kán a közcsendi választmány előtt megjelent egy számos és fényes küldöttség a Jász-kunok részéről, kik azon örvendetes hirt hozák, miszerint a Jász-kunság a reformok iránt teljes rokonszenvét kijelenti. Bemutaták egyszersmind a köztük felállitott nemzetőrség nehány férfiasandeli tagjait, szükség esetében felajánlván a középponti választmány rendelkezésre ezen jász-kun őrség szolgálatát. Mi is örömmel fogadtatott. Továbbá Szluha Imre eddigi főkapitány elleni panaszait előadván a küldöttség, kérte a választmányt, hogy annak elmozditását elősegitse. Ez iránt a választmány, utasitá a választmányt az ujonnan alakult magyar minisztérium bekövetkezendő rendeletei iránt való bizalomra." (5. sz., 240.)
Az itt teljes terjedelemben közölt hír (amely Mezősi figyelmét elkerülte) tartalmában feltűnően egyezik a jegyzőkönyvi kivonattal. A március 20-án Pestre érkezett kunszentmiklósi, azaz Kiskun Kerületi Ellenzéki (és nem Jász-kun!) küldöttség a kapott határozattal azonnal megjelent a nyomdában, és rögtön kérte a határozat sokszorosítását, hiszen a Pesttől 70 km-re lévő Kunszentmiklós elöljárósága már másnap postára adta a 24 testvér jászkun községhez intézett körlevelét, hozzá mellékelve a jegyzőkönyvi kivonatot.

Kiskún honfi- és polgártársaimhoz.

A' sors engem is polgári sorába iktatott azon kis hazának, melly a' marczíusi dicső napok előtt kiváltságokban írott malasztjainál fogva szabadnak nevezé ugyan magát, de némi kormányzó főbb hivatalnoki kényurasága alatt majdnem szolgaságig törpíttetett le.

Valamint közösek valának fájdalmim kún véreimével a' minden üdvös javításra törekvést elfojtó zsarnok hatalom korában: úgy most, az örömi, mellyet a' visszanyert 's életbe léptetett joggyakorlás minden becsületes kebelben előidéz, kétszeres mértékben dagasztja mellemet. Kétszeresben mondom; mert ámbár mint előkelő kún birtokos és elég készültséggel folyu házott egyén, nem csak remény nélkül állék szülőföldemen lelki erőmet kifejthetni, hanem már régebben, ott megkezdett pályám' küszöbén, méltátlanságok, ne mondjam baresucratiai fondorkodások által megfosztattam azon édes reménytől, hogy, melyen gyökerezett szabadelműségemnél fogva, olly annyira alázott vérrokonim közt nyugalomnial élhessem le napjaimat. Innen történt, hogy ősi javaimtol távolabb vonulva, 's nagyrészint megválva, nemaz ott rendszerezett alacsony csuszás-mászás és nepotismusi kárhozatos pártfogás utján, hanem a' hon anyavárosában személyes tehetségeim súlyánál fogva érdemeljem ki azon állást, mellyet közjóra munkálva maiglan viselek.

Feledve azonban a' múlt idők mostohaságait, jelennen legédesb kötelességemnek érzem polgártársaimmal együtt élvezni azon jogokat, miknek józan alkalmazásáru minden honfi, ki magában erőt érez, egyiránt hivatva van.

Nem akarok sehol bárminő ügyben *izgató* vezérszerepet viselni. Távol legyen! Ezért, munkával párosuli csendben eddig töltött életem napjai eléggé kezeskednek. Nem *szándékom bizalmatlanság* magvát hinteni polgártársaim közé: de, hogy némi figyelmeztetésimmel anyagot nyujtsak a **nemzeti gyülésre küldendő** kiskún követ' elválasztása iránti előleges tanácskozmány-, és értekezés szönyegére: **az illedelmet** és szerénységet távul sem látom avval megsérteni lenni, sőt ollyasmire jogositva érzem magam, annál is inkább, mivel a' választásban személyesen részt vennem aligha engedendik körülményim.

Nagy baja volt az eddigelő a' kún népnek, miszerint a' hivatalos tekintetélyek zsibbasztó karjai közt ringatva csak olly egyénekben kényteleniteték méltányolni a' polgári érdemet, kiknek egyszersmind tiszti intézkedéseitől, befolyásától függő vala. Ebből származott, hogy kerületeinkben általán fogva **hivatal odott nyomatékot** embernek, **nem pedig ember a' hivatalnak.** Sőt, a' tisztikar zárt körén kivül álló bárminő müvelt és szilárd jellemü egyén, ha a' közügyekhez szózatával járulni vagy hivatalbelieket eljárása ellen panaszolkodni merészelt, csak megvetésre, üldözésre, végül börtönre tarthatott számot. — E' bassi hatalom által előidézett 's gyámolva gyámoli tévtanok 's hibás elvek-meg szolgalelkűség' ideje azonban hála! már lejárván: igenis méltó, miképen szabad kerületünkből örökre számüzettessenek; kiváltkép most, a' követválasztásnál illy zavaros eszmék többé fel ne tünjenek: és merőben szilárd jellem, és tudományos müveltség vétessenek működésünknel az érdemek mérlegébe.

Édes honunk jelennen rendkivüli veszélyes állapot előcsarnokánál áll. A' hongyülesen megjelenő követek lelkessége, helyes tapintata, a'bel- és kül viszonyok alapos ismerete azon főkellékek, miknek összehangzó közreműködése által háríthatni el a' fenyegető romlást, kifejleszthetni 's biztos alapra fektethetni a' nemzet uj szabadságát.

Válasszanak azért önök, polgártársaim olly egyéni követül, kit nem kerülni hivataloskodás, ezen érdemnek hiún — sőt gyakorta balgául kereszteli sujátság. — hanem polgári erény, jelesen hazaszeretne és kellő értelmesség tünteti ki a' nép sorából; ki a' nemzet boldogságának eszközlésehez férfiasan járulni tud, mer és akar egyszersmind; kinek lelkülete népnyomo's lábnyaló eszmék által soha meg nem volt fertőztetve. — Tegyünk félre minden mellékes nézeteket, mik e' nagyszerü czélnak elérését bármi részben hiuság mártalékául vetnék oda. Igényli ezt a' Jász-kún kerület belszerkezetének a' jövő nemzetgyülésen részletes intézkedés alá vétetése is. — Éljen a' szabadság, egyenlőség és testvériség!

Pesten, jun. 5-ken 1848.

Jernei Janos s. k.

h. ügyész, az országos statistikai hivatal- és magyar tudományos társaság rendes tagja.

2. ábra

kerületi közgyűlésen hívták vissza a követségből, s mozdították el főkapitányi tisztségéből.[5] A Kiskun Kerületi Ellenzék kunszentmiklósi tagjai pedig a júniusi szabadszállási követválasztás idején töltenek majd be fontos szerepeket — Petőfi mellett, vagy éppen ellene.

II. **Kiskún honfi- és polgártársaimhoz.** Pesten, jún. 5-kén 1848. [ny. n,] Jernei János s. k. [1] p., [51] sor, 38 × 24 cm

Kiskún honfi- és polgártársaimhoz.

A' sors engem is polgárai sorába iktatott azon kis hazának, melly a' marcziusi dicső napok előtt,// kiváltságokban irott malasztjainál fogva szabadnak nevezé ugyan magát, de némi kormányzó főbb// hivatalnokai kényurasága alatt majdnem szolgaságig törpittettett [!] le.//

Valamint közösek valának fájdalmim kún véreiméivel a' minden üdvös javitásra törekvést// elfojtó zsarnok hatalom korában; [?] ugy most, az öröm, mellyet a' visszanyert 's életbe léptetett joggya-// korlás minden becsületes kebelben előidéz, kétszeres mértékben dagasztja mellemet. Kétszeresben// mondom; mert ámbár mint előkelő kún birtokos és elég készültséggel fölruházott [!] egyén, nem csak// remény nélkül állék szülőföldemen lelki erőmet kifejthetni, hanem már régebben, ott megkezdett pá-// lyám' küszöbén, méltatlanságok, ne mondjam bureaucratiai fondorkodások által megfosztattam azon// édes reménytől, hogy, mélyen gyökerezett szabadelmüségemnél [!] fogva, olly annyira alázott vérro-// konim közt nyugalommal élhessem le napjaimat. Innen történt, hogy ősi javaimtol távolabb vonulva,// 's nagyrészint megválva, nem az ott rendszerezett alacsony csuszás-mászás és nepotismusi kárhozatos// pártfogás utján, hanem a' hon anyavárosában személyes tehetségeim sulyánál fogva érdemeljem ki// azon állást, mellyet közjóra munkálva maiglan viselek. //

Feledve azonban a' mult idők mostohaságait, jelennen legédesb kötelességemnek érzem pol-// gártársaimmal együtt élvezni azon jogokat, miknek józan alkalmazására minden honfi, ki magában erőt érez, egyiránt hivatva van.//

Nem akarok sehol bárminő ügyben izgató vezérszerepet viselni. Távol legyen! Ezért, mun-// kával párosult csendben eddig töltött éltem napjai eléggé kezeskednek. Nem szándokom bizalmat-// lanság magvát hinteni polgártársaim közé: de, hogy némi figyelmeztetésimmel anyagot nyujtsak a'// nemzeti gyülésre küldendő kiskún követ' elválasztása iránti előleg tanácskozmány- és értekezés// szőnyegére: az illedelmet és szerénységet távul sem látom avval megsértve lenni, sőt ollyasmire jo-// gositva érzem magam, annál is inkább, mivel a' választásban személyesen részt vennem aligha en-// gedendik körülményim.

Nagy baja volt az eddigelő a' kún népnek, miszeriat [!] a' hivatalos tekintetélyek [!] zsibbasztó karjai// közt ringatva csak olly egyénekben kénytelenitették méltánylani a' polgári érdemet, kiknek egyszers-// mind tiszti intézkedéseitől, befolyásától függő vala. Ebből származott, hogy kerületeinkben általán// fogva hivatal adott nyomatékot embernek, nem pedig ember a' hivatalnak. Sőt, a' tisztikar zárt körén// kivül álló bárminő mivelt és szilárd jellemű egyén, ha a' közügyekhez szózatával járulni vagy hivatal-beliek eljárása ellen panaszolkodni merészelt, csak megvetésre, üldözésre, végül börtönre tarthatott// számot. — E' basai hatalom által előidézett 's gyámolva gyámolt tévtanok 's hibás elvek-meg// szolgalelküség' ideje azonban hála! már lejárván: igenis méltó, mikép szabad kerületünkből örökre// számüzettessenek; kiváltkép most, a' követválasztásnál illy zavaros eszmék többé föl ne tünjenek;// és merőben szilárd jellem, és tudományos miveltség vettessenek müködésünknél az érdemek mér-// legébe.//

Édes honunk jelennen rendkivül veszélyes állapot előcsarnokánál áll. A' hongyülésen meg-// jelenő követek lelkessége, helyes tapintata, a' bel- és kül viszonyok' alapos ismerete azon főkellékek,// miknek

[5] MEZŐSI: *i.m.* 558.

öszvehangzó közreműködése által háríthatni el a' fenyegető romlást, kifejleszthetni 's biztos// alapra fektethetni a' nemzet uj szabadságát. –//

Válasszanak azért önök, polgártársaim olly egyént követül, kit nem kerületi hivataloskodás,// ezen érdemnek hiún sőt gyakorta balgául keresztelt sajátság, hanem polgári erény, jelesen/ / hazaszerelme és kellő értelmesség tünteti ki a' nép sorából; ki a' nemzet boldogságának eszközlésé-// hez férfiasan járulni tud, mer és akar egyszersmind; kinek lelkülete népnyomó 's lábnyaló eszmék ál-// tal soha meg nem volt fertőztetve. — Tegyünk félre minden mellékes nézeteket, mik e' nagyszerü// czélnak elérését bármi részben hiuság mártalékául [!] vetnék oda. Igényli ezt a' Jász-kún kerület bel-// szerkezetének a' jövő nemzetgyülésen részletes intézkedés alá vétetése is. — Éljen a' szabadság,// egyenlőség és testvériség! —//

Pesten, jun. 5-kén 1848.

Jernei János s. k.
h. ügyész, az országos statisticai hivatal- és
magyar tudományos// társaság' rendes tagja.

Jerney János, az őshazakutató nyelvész itt közölt választási röpirata teljességgel ismeretlen a szakirodalomban. Jerney kiskundorozsmai kun redemptus családból származott, de szabadelvű gondolkodása miatt nem kapott a végzettségének és képességeinek megfelelő hivatalt a Jászkunságban, majd egy családi örökségi pert követően el is költözött a Kiskunságból.[6] Pesten telepedett le, ott érte a forradalom, március végén belvárosi, Molnár utcai lakosként szerepelt a nemzetőrök listáján, május elején pedig a Fényes Elek vezette Statisztikai Hivatal alkalmazottja lett.[7]

Jerney nem nevezi meg röpiratában a követjelöltjét. Lehet, hogy Petőfit akarta támogatni, mert gondolatmenete helyenként föltűnően megegyezik a magát ajánló költő alább következő proklamációjának érveivel. Az is elképzelhető, hogy — Petőfinél sokkal burkoltabban — ő is magát ajánlotta, s mint „neves kiskun hazafi", éppen azokra a fiatal értelmiségiekre számított, akikre Petőfi is támaszkodni kívánt. A választók csaknem fele a két déli városból (Kiskundorozsma, Kiskunmajsa) került ki, ahonnan Jerney származott, ahol leginkább ismerték. Ha a négy északi helység (Lacháza, Kunszentmiklós, Szabadszállás, Fülöpszállás) választói megoszlottak volna pl. Petőfi és Nagy Károly között, Jerney akár nyerhetett volna. Csakhogy a dorozsmaiak, majsaiak meg sem jelentek Szabadszálláson a választáson június 15-én. Dorozsmát egyedül az a Balajthy Vendel képviselte, aki a jászberényi központi bizottmány nevében a választás tisztaságára volt hivatott ügyelni, s akit még követnek is jelöltek a helyszínen, de ő Nagy Károly javára visszalépett. Balajthy egyébként Jerney sógora volt, és egymás ellen viselt örökségi perük veszteseként — ellensége.[8] Végül is olyan követet választottak Szabadszálláson, amilyen ellen röpiratában Jerney agitált.

A választást követően a dorozsmaiak is petícióval fordultak az országgyűléshez, mint Petőfi, ők is új választást kértek (bár más érvekkel!), de az ő ügyükben sem született érdemi döntés.

[6] GYÁRFÁS István: *Jerney János emlékezete* (MTA Emlékbeszédek I.9., Bp. 1883.) 19.

[7] OL 1848-as kisnyomtatványok. R. 32. 2. cs.

[8] MEZŐSI: *i.m.* 590, GYÁRFÁS:: *i.m.* 19.

III. **A kis-kúnokhoz.** Petőfi Sándor. (Június, 1848.) Nyomt. Beimelnél. [1] lev., [2] p., [42+33] sor. 28,5×21 cm

(Az alább közölt szöveget a *Petőfi Sándor Összes művei. V.* (Bp. 1956.) 95—97. p. alatt közölt, a Petőfi Múzeum V. évf. 91—94. p.-ből átvett röpirat-szöveggel hasonlítottuk össze. Az eltéréseket lábjegyzetekben közöljük.)

A kis-kúnokhoz.[1]

Polgártársaim és hazámfiai! hazámfiai[2] nemcsak mint magyarok, hanem ugy is mint[3] kúnok,[4] mert Kis-//Kunságban születtem. Ugy hiszem emlékeztek[5] még arra az alacsony köpczös[6] mészárosra, ki egykor a'[7]// félegyházi, szabadszállási és szentmiklósi mészárszékeket árendálta; az az én apám. Nem gondolnám, // hogy őtet egészen elfelejtettétek volna, mert hiszen akkor, míg[8] itt lakott, minden becsületes ember sze-//rette őtet közületek, minthogy a becsületes emberek szeretik egymást. De én rám nehezen fogtok emlé-//kezni, én[9] még gyermmekkoromban[!][10] elszakadtam közületek, s[11] azóta csak nagyon ritkán juthattam ahhoz[12]// az örömhöz, hogy kedves szülőföldemet[13] meglátogathattam.[14] Ennél fogva, nem mervén bizvást reméleni,[15]// hogy köztetek szószólóm akad, magam vagyok kénytelen a szószóló[15a] lenni magamért.//

Igazság szerint nem is magamért, hanem ti[16] értetek szólok, legalább azon jó szándékból, hogy elő-//mozditsam a javatokat. Én szerszámnak ajánlom magam a ti kezeitekbe, semmi másnak. Magyarország//az utóbbi időkben sokat tett, de még korán sem[17] tett meg mindent arra,[18] hogy boldog és szabad legyen....// mert minden nemzetnek ez a két fő czélja:[19] boldogság és szabadság. Magyarország eddig egy nyers fe-//nyőfa volt, most[20] már le van vágva, és föl van deszkákra fűrészelve[21], de még nincsen ám meggyalulva,// pedig előbb meg kell gyalulni, hogy asztal készüljön belőle, az[22] a dicső asztal, mellyhez[23] majd odaűl[24] ven-//dégeskedni a két földi istenség: a boldogság és szabadság.//

A mint mondám, Magyarország gyalulatlan deszka, ti most megakarjátok[25] gyalulni, jól[26] van, én ajá-n-//lom magamat a ti kezeitekbe egyik gyalúnak.[27] Annyit jó lélekkel mondhatok, hogy én már megpróbált// gyalú[28] vagyok, meggyalultam sok faragatlan tuskót, és nem esett rajtam csorba. Ennek[29] a czifra[30] be-// szédnek egyszerü értelme az, hogy közeledik az országgyülés, az országgyülésre követeket kell válasz-// tani.... ha[31] engemet[32] megválasztotok követnek, én azt dicsőségemnek fogom tartani, ti[33] pedig ugy[34] hiszem,// nem vallotok velem sem kárt sem[35] szégyent.//

Ez elég világosan van mondva, minden ember megértheti, sőt némellyek tán azt[36] fogják rá mondani,// hogy nagyon is világos.[37] Meglehet, de nem tehetek róla. Már az a jó vagy rosz szokásom meg van, a// mint veszszük, hogy[38] mindig őszintén és himezés hámázos[39] [!] nélkül szoktam beszélni. Abban a pillantásban[40]// vágnám ki nyelvemet, a mellyben[41] nem ugy szólna, mint szivem érez.[42] Egyébiránt ha az őszinteség hiba,// ugy az nem az én hibám, hanem az egész magyar nemzeté, melly[43] őszinte volt a világ teremtése óta,// és én, megvallom,[44] nem akarok jobb lenni nemzetemnél, azt akarom, hogy legyenek meg bennem a ma-//gyar nemzet jó és rosz szokásai egyiránt,[45] legyek tetőtül[46] talpig magyar.//

Igy gondolkodom én, azért nem csürtem csavartam[47] a dolgot, hanem kimondtam kereken,[48] hogy// szándékom követté lenni, ha megválasztotok, atyámfiai. Miért ohajtom[49] éppen azt, hogy ti válaszszatok[50]// meg követnek? azért,[51] mert ez a föld, a mellyen[52] ti laktok, ez a szép Kis-Kunság az[53] én

[1] A KIS-KUNOKHOZ [2] Hazámfiai [3] úgy is, mint [4] kunok. [5] Úgy hiszem, emlékeztek [6] köpcös [7] a [8] míg [9] emlékezni; én [10] gyermek koromban [11] közületek s [12] ahoz [13] hogy szülőföldemet [14] meglátogathassam. [15] remélni, [15a] kénytelen szószóló [16] itt [17] korántsem [18] tett eleget arra, [19] főcélja: [20] volt, — most már [21] fürészelve.

[22] belőle, az a [23] melyhez [24] odaül [25] meg akarjátok [26] gyalulni; jól van, [27] gyalunak. [28] gyalu [29] csorba. Ennek [30] cifra [31] választani... Ha [32] engem [33] tartani, — ti [34] pedig, úgy [35] kárt, sem [36] némelyek azt [37] nagyon világos. [38] megvan a mint vesszük hogy [39] himezés-hámozás [40] pillanatban [41] a melyben [42] mint érez szívem. [43] mely [44] és én megvallom. [45] egyaránt. [46] tetőtől

[47] csűrtem-csavartam [48] kereken kimondtam. [49] óhajtom [50] válasszatok [51] követnek! azért. [52] föld, melyen [53] Kis-Kunság, az én

szülőföldem, s// bármilly[54] közel áll az ember szivéhez az egész haza, még közelebb áll az a hely a hazában, a hol szüle-// tett. Megnyerem-e bizodalmatokat vagy[55] nem? azt ti tudjátok és az isten.....[56] nem becsülöm túl magamat,// nem akarok dicsekedni, de isten szent ugyse tehetségemhez[57] képest tettem annyit a hazáért, különösen a// köznépért, hogy bizodalmára érdemes legyek. Olvassátok el azokat a könyveket, a mellyeket[58] irtam, jó// rakás; abból[59] meg fogjátok látni, mennyire szerettem mindég[60] a népet és pártját fogtam és küzdöttem érte.// Könnyü most a nép barátjának lenni, most, mikor a nép az ur a hazában és a világon, de[61] én már akkor// barátja voltam a népnek, mikor azt még parasztnak híták[62] és megvetették, s[63] engemet szinte megvetettek// és keserüségekkel[64] illettek, mint a nép pártfogóját. Én fáradozásaimért[65] egy jutalmat kivánok, azt a jutal-// mat kivánom, hogy ollyan[66] helyre állitsatok, a hol értetek tovább is fáradozhassak, s[67] a hol tán többet//használhatok nektek, mint eddig használtam.//

Szükségesnek láttam ezeket elmondani magamról a végett, hogy némiképen megismerjetek, hogy// legalább tudják, ki[68] és mi vagyok, a kik még nem tudták. Azt, hogy az ember igy nyilvánosan beszélget// magáról, talán néminemű orczátlanságnak[69] lehet nevezni. Jól van, nevezzétek orczátlanságnak,[70] vagy a// minek tetszik, de tudjátok meg: a magam hasznáért soha senki[71] előtt sem szólnék egy jó szót se,[72] s ha// most itt az orczátlanságig[73] vetemedtem, ezt azon szent czél[74] elérésének ohajtásából[75] tevém, hogy a hazá-/ / nak szolgálhassak..... ha[76] ez a törekvés bün,[76a] ugy itt a szemem, köpjetek bele, itt a fejem, kövezzetek meg.[77]

Ha valaki csakugyan dicsekedésnek veszi előbbeni szavaimat, ám vegye; megengedem hát, hogy// ollyan[78] pimasz voltam, hogy hetvenkedtem, de ollyan[79] alávaló sohasem[80] voltam, nem is leszek, hogy[81] akár-// kinek is hizelkedjem. A legjobb alkalmam volna rá, most[82] megszerettetni magamat veletek az által, ha az// egekig magasztalnálak benneteket, hogy ti kúnok,[83] ti illyen meg illyen[84] dicső, páratlan, hasonlithatatlan// remek emberek[85] vagytok. Ha én ezt[86] amugy hosszan[87] kacskaringósan kikanyargatnám, tudom, nem esnék// roszul egyikteknek sem, sőt közületek többen megsimitanák a bajszukat és a hájukat,[88] s azt mondanák:// „ejnye, még is[89] derék ember ez a Petőfi, tegyük meg követnek." Hanem azt korán se várjátok, hogy// én titeket magasztallak,[90] mert akkor szemtelenül hazudnám. Becsületemre mondom, hogy ti nem vagytok// remek emberek vagy[91] eddig legalább nem voltatok. Marczius 15-kéig[92] az egész Magyarország nagyon szolga-// lelkü, kutyai alázatosságú[93] ország volt, és[94] ti ebben a'[95] virtusban közelebb álltatok az elsőkhöz, mint az utó-// sókhoz. Gondoljatok csak vissza arra a Szluha kapitányra, hogy süvegeltétek, hogy csusztatok mászta-// tok[96] előtte. Ah, ha eszembe jut, még most is szégyenlem magamat a ti nevetekben. A zsidók hajdan Mó-// zses[97] idejében az isten helyett egy arany borjut imádtak, de ti még lejebb sülyedtetek, ti[98] egy ólom szama-// rat[99] imádtatok. Azonban ez az idő lejárt, és[100] remélem, hogy lejárt mindörökre. Fölemeltétek fejeteket, s[101]// fölteszem rólatok, hogy soha többé meg nem hajtjátok[102] semmiféle ember előtt a kerek világon. Az isten// az állatnak teremtett négy lábat, az embernek csak kettőt, azért hogy[103] egyenesen járjon és embertársai-// nak egyenest a szeme közé nézzen, mert[104] az ég alatt minden ember egyenlő, egynek sem szabad mások-// ra lenézni, egynek sem szabad másokra fölnézni. Nem ismerek magamnál se kisebbet se[105] nagyobbat.//

Ennyit akartam mondani, atyámfiai, ebből megitélhetitek,[106] hogyan érzek és hogyan gondolkodom.// Ha kedvetekre való vagyok, meg fogtok követnek választani, s akkor minden erőmet nagy és szent kö-// telességem teljesitésére forditom; ha[107] pedig meg nem[108] választotok követnek, abból látni fogom, hogy kü-// lönb ember/tek[109] akadt, mint én, s ez hazafiúi[!][110] szivem legszebb öröme lesz, mert főóhajtásom,[111] hogy én ná-// lam minden ember nagyobb tehetségű[112] és nagyobb buzgóságú[113] legyen a magyar hazában, a melly[114] haza,// adja a magyarok istene, hogy mindörökkön örökké éljen!

Petőfi Sándor[115]
(Június, 1848.)[116]

Nyomt. Beimelnél.[117]

[54] bármily [55] bizalmatokat, vagy [56] isten... [57] isten szent ugyse'! tehetségemhez [58] a melyeket [59] rakás: abból [60] mindig [61] világon; de [62] hivták [63] megvetették s [64] keserűséggel [65] E fáradozásaimért [66] olyan [67] fáradozhassanak s [68] tudják, hogy ki[69] orczátlanságnak [69]|[70] orczátlanságnak [71] soha, senki [72] egy szót sem. [73] orczátlanságig [74] cél [75] óhajtásából [76] szolgálhassak... ha [76a] bün. [77] kövezzétek meg. [78]|[79] olyan [80] soha sem [81] voltam, hogy [82] volna rá most. [83] kunok. [84] ilyen meg ilyen [85] páratlan, hasonremek emberek [86] azt [87] hosszas [88] a bajuszokat és a hajokat s [89] mégis [90] magasztaljalak. [91] emberek, vagy [92] Március 15-éig [93] szolgalelkű, kutyaalázatosságú [94] volt és [95] a [96] csúsztatok-másztatok [97] Mózes [98] süllyedtetek, ti [99] ólomszamarat [100] lejárt és [101] fejeteket s [102] hajoltok [103] azért, hogy [104] nézzen, mert [105] kisebbet, se [106] megítélhetik. [107] fordítom. Ha [108] pedig nem [109] emberetek [110] hazafiúi [111] fő óhajtásom. [112] tehetségü [113] buzgóságu [114] a mely [115]|[117] [a kritikai kiadásból hiányzik!]

A kis-kúnokhoz.

Polgártársaim és hazámfiai! hazámfiai nemcsak mint magyarok, hanem úgy is mint kúnok, mert Kis-Kunságban születtem. Úgy hiszem emlékeztek még arra az alacsony köpczös mészárosra, ki egykor a' félegyházi, szabadszállási és szentmiklósi mészárszékeket árendálta; az az én apám. Nem gondolnám, hogy ötet egészen elfelejtettétek volna, mert hiszen akkor, míg itt lakott, minden becsületes ember szerette ötet közületek, minthogy a becsületes emberek szeretik egymást. De én rám nehezen fogtok emlékezni, én még gyermmekkoromban elszakadtam közületek, s azóta csak nagyon ritkán juthattam ahhoz az örömhöz, hogy kedves szülőföldemet meglátogathattam. Ennél fogva, nem mervén bizvást reméleni, hogy köztetek szószólóm akad, magam vagyok kénytelen a szószóló lenni magamért.

Igazság szerint nem is magamért, hanem ti értetek szólok, legalább azon jó szándékból, hogy elő-mozditsam a javatokat. Én szerszámnak ajánlom magamat a ti kezeitekbe, semmi másnak. Magyarország az utóbbi időkben sokat tett, de még korán sem tett meg mindent arra, hogy boldog és szabad legyen.... mert minden nemzetnek ez a két fő czélja: boldogság és szabadság. Magyarország eddig egy nyers fenyőfa volt, most már le van vágva, és föl van deszkákra fürészelve, de még nincsen ám meggyalulva, pedig előbb meg kell gyalulni, hogy asztal készüljön belőle, az a dicső asztal, mellyhez majd odaül vendégeskedni a két földi istenség: a boldogság és szabadság.

A mint mondám, Magyarország gyalulatlan deszka, ti most megnkarjátok gyalulni, jól van, én ajánlom magamat a ti kezeitekbe egyik gyalúnak. Annyit jó lélekkel mondhatok, hogy én már megpróbált gyalú vagyok, meggyalultam sok faragatlan tuskót, és nem esett rajtam csorba. — Ennek a czifra beszédnek egyszerű értelme az, hogy közeledik az országgyülés, az országgyülésre követeket kell választani.... ha engemet megválasztotok követnek, én azt dicsőségemnek fogom tartani, ti pedig úgy hiszem, nem vallotok velem sem kárt sem szégyent.

Ez elég világosan van mondva, minden ember megértheti, sőt némellyek tán azt fogják rá mondani, hogy nagyon is világos. Meglehet, de nem tehetek róla. Már az a jó vagy rosz szokásom meg van, a mint veszszük, hogy mindig őszintén és himezés hámázos nélkül szoktam beszélni. Abban a pillantásban vágnám ki nyelvemet, a mellyben nem úgy szólna, mint szivem érez. Egyébiránt ha az őszinteség hiba, úgy az nem az én hibám, hanem az egész magyar nemzeté, melly őszinte volt a világ teremtése óta, és én, megvallom, nem akarok jobb lenni nemzetemnél, azt akarom, hogy legyenek meg bennem a magyar nemzet jó és rosz szokásai egyiránt, legyek tetőtül talpig magyar.

Igy gondolkodom én, azért nem csürtem csavartam a dolgot, hanem kimondtam kereken, hogy szándékom követté lenni, ha megválasztotok, atyámfiai. Miért ohajtom épen azt, hogy ti választszatok meg követnek? azért, mert ez a föld, a mellyen ti laktok, ez a szép Kis-Kunság az én szülőföldem, s bármilly közel áll az ember szivéhez az egész haza, még közelebb áll az a hely a hazában, a hol született. Megnyerem-e bizodalmatokat vagy nem? azt ti tudjátok és az isten..... nem becsülöm túl magamat, nem akarok dicsekedni, de isten szent ugyse tehetségemhez képest tettem annyit a hazáért, különösen a köznépért, hogy bizodalmára érdemes legyek. Olvassátok el azokat a könyveket, a mellyeket irtam, jó rakás; abból meg fogjátok látni, mennyire szerettem mindég a népet és pártját fogtam és küzdöttem érte. Könnyü most a nép barátjának lenni, most, mikor a nép az ur a hazában és a világon, de én már akkor barátja voltam a népnek, mikor azt még parasztnak hiták és megvetették, s engemet szinte megvetettek és keserüségekkel illettek, mint a nép pártfogóját. Én fáradozásaimért egy jutalmat kivánok, azt a jutalmat kivánom, hogy ollyan helyre állitsatok, a hol értetek tovább is fáradozhassak, s a hol tán többet használhatok nektek, mint eddig használtam.

3. ábra

Szükségesnek láttam ezeket elmondani magamról a végett, hogy némiképen megismerjetek, hogy legalább tudják, ki és mi vagyok, a kik még nem tudták. Azt, hogy az ember így nyilvánosan beszélget magáról, talán néminemű orczátlanságnak lehet nevezni. Jól van, nevezzétek orczátlanságnak, vagy a minek tetszik, de tudjátok meg: a magam hasznáért soha senki előtt sem szólnék egy jó szót se, s ha most itt az orczátlanságig vetemedtem, ezt azon szent czél elérésének ohajtásából tevém, hogy a hazának szolgálhassak..... ha ez a törekvés bün, ugy itt a szemem, köpjetek bele, itt a fejem, kövezzetek meg.

Ha valaki csakugyan dicsekedésnek veszi előbbeni szavaimat, ám vegye; megengedem hát, hogy ollyan pimasz voltam, hogy hetvenkedtem, de ollyan alávaló sohasem voltam, nem is leszek, hogy akárkinek is hizelkedjem. A legjobb alkalmam volna rá, most megszerettetni magamat veletek az által, ha az egekig magasztalnálak benneteket, hogy ti kúnok, ti illyen meg illyen dicső, páratlan, hasonlíthatatlan remek emberek vagytok. Ha én ezt amugy hosszan kacskaringósan kikanyargatnám, tudom, nem esnék roszul egyikteknek sem, sőt közületek többen megsimitanák a bajszukat és a hájukat, s azt mondanák: „ejnye, még is derék ember ez a Petőfi, tegyük meg követnek." Hanem azt korán se várjátok, hogy én titeket magasztallak, mert akkor szemtelenül hazudnám. Becsületemre mondom, hogy ti nem vagytok remek emberek vagy eddig legalább nem voltatok. Marczius 15-kéig az egész Magyarország nagyon szolgalelkű, kutyai alázatosságú ország volt, és ti ebben a' virtusban közelebb állítatok az elsőkhöz, mint az utósókhoz. Gondoljatok csak vissza arra a Szluha kapitányra, hogy süvegeltétek, hogy csusztatok másztatok előtte. Ah, ha eszembe jut, még most is szégyenlem magamat a ti nevetekben. A zsidók hajdan Mózses idejében az isten helyett egy arany borjut imádtak, de ti még lejebb süllyedtetek, ti egy ólom szamarat imádtatok. Azonban ez az idő lejárt, és remélem, hogy lejárt mindörökre. Fölemeltétek fejeteket, s fölteszem rólatok, hogy soha többé meg nem hajtjátok semmiféle ember előtt a kerek világon. Az isten az állatnak teremtett négy lábat, az embernek csak kettőt, azért hogy egyenesen járjon és embertársainak egyenest a szeme közé nézzen, mert az ég alatt minden ember egyenlő, egynek sem szabad másokra lenézni, egynek sem szabad másokra fölnézni. Nem ismerek magamnál se kisebbet se nagyobbat.

Ennyit akartam mondani, atyámfiai, ebből megitélhetitek, hogyan érzek és hogyan gondolkodom. Ha kedvetekre való vagyok, meg fogtok követnek választani, s akkor minden erőmet nagy és szent kötelességem teljesitésére forditom; ha pedig meg nem választotok követnek, abból látni fogom, hogy különb embertek akadt, mint én, s ez hazafiúi szivem legszebb öröme lesz, mert főóhajtásom, hogy én nálam minden ember nagyobb tehetségű és nagyobb buzgóságú legyen a magyar hazában, a melly haza, adja a magyarok istene, hogy mindörökkön örökké éljen!

Petőfi Sándor.
(Június, 1848.)

Nyomt. Heimelnél.

[illegible]

4. ábra

Petőfinek erre a hangvétele miatt híressé vált proklamációjára legelőször maga a költő hivatkozik, de vele csaknem egyidőben kunszentmiklósi kortese és barátja, Bankós Károly is.[9] Szövege viszont évtizedekig ismeretlen marad, a költő első monográfusa, Zilahy Károly is csak utal rá — alighanem a Bankós cikke nyomán.[10]

Egy eredeti röplap aztán előbukkan 1881-ben, amikor Benke István közreadja a maga ajándékba kapott példányát a sepsiszentgyörgyi *Nemere* című lapban. Az erdélyi származású Benke 1874-től 1881-ig a kunszentmiklósi algimnáziumban tanított, s távozásakor — 1881 nyarán — kapta a röplapot Lesták Ambrus helybeli orvostól.[11] A közlő — az adományozó szavai nyomán — programbeszédnek állítja a proklamáció szövegét, „... melyet a költő Szabadszálláson ... 1848 június havában mondott el.[!] ... Benke még csak azt az adatot említi fel, hogy Lesták barátja volt az, ki a költőt e kritikus helyzetben saját testével megvédte."[12]

A *Nemere* szövegét sorra vették át a fővárosi lapok 1881 őszén, telén, s az újabb közlések szövegromlásokkal, sőt félremagyarázásokkal is jártak.[13] Még a publikációi hitelességére kényes *Petőfi Múzeum* sem közvetlenül a Nemere nyomán közöl,[14] viszont a *Petőfi Múzeum* szövegét veszi át a Havas Adolf szerkesztette első kritikai kiadás.[15]

[9] „Lejöttem szülőföldemre Kis-Kunságba, proclamátiót osztottam szét a nép között, azt az egész kerület választóinak igen nagy része lelkesedéssel fogadta, ..." (Petőfi nyílt levele, PH 1848. jún. 21., 573.) „Petőfi Sándor e napokban proclamátiót osztatott el közöttünk ..., mellyben ... minden himezés hámozás nélkül őszintén kimondja, hogy ha kedvünk van őt megválasztani követnek, biz ő elfogadja a követséget; ha pedig mást választunk, örülni fog rajta, ha nálánál különb emberünk akad." (Bankós K. levele, PH 1848. jún. 27., 593.)

[10] Zilahy idéz Petőfi nyílt leveléből, és csillag alatt, lábjegyzetben fűzi a „proclamatiót osztattam szét ..." részhez: „E proclamatiónak saját személyére vonatkozó részében kijelenti Petőfi, hogy ha képviselőül megválasztják, elfogadja; ha méltóbb embert kapnak nálánál, örömmel visszavonul." (Zilahy Károly: *Petőfi Sándor életrajza*. Pest, 1864. 113.)

[11] Benke István 1849-ben született Brassóban. Rákosszentmihályon halt meg 1915-ben. A pesti teológia elvégzése után külföldi tanulmányutat tett, ezt követően tanított Kunszentmiklóson, aztán Sepsiszentgyörgyön. Itt igazgató volt a ref. líceumban, majd Rákosszentmihályon lelkészkedett. Több lapban publikált teológiai, tanügyi, szépirodalmi cikkeket. Lesták Ambrus 1813-ban született, 1891-ben halt meg Kunszentmiklóson. 1842-től városi sebész, majd alorvos ugyanott. 1848 őszén nemzetőrként részt vett a délvidéki harcokban: („Lesták urat, jó, hogy elhoztuk, nincs egyéb orvosunk." írja levelében az egyik kunszentmiklósi nemzetőr 1848. nov. 28-án. Bors Károly: *Kunszentmiklós város történeti adatai*. Uo. 1892. 185.)

[12] Lesták választási szerepére, Petőfihez fűződő viszonyára korabeli hivatkozásunk nincs. De: „Petőfinek Kunszentmiklóson való szereplése teljesen édesapám barátságával függött össze [...] Vonzalmával ezenkívül még néhai Lesták Ambrus községi orvost tüntette ki Kunszentmiklóson." (Bankós Irén levele, megj.: Dunamellék-Kiskunság, Kunszentmiklós, 1928. jan. 4.)

[13] Így pl. a PHírl 1881. évf. 218. sz.: „Petőfi programbeszéde a fülöp-szállási[!]választókhoz."

[14] „Az alább közlendő nyílt levél [...] Megjelent először a székelyföldi (sepsiszentgyörgyi) Nemere című lapban 1881. aug. elején, ... s onnan kiadta többek közt a Koszoru (VI. k. 269—274.) s Baróti is „Petőfi újabb reliquiái", 8—13. l. [...] A Baróti közlésében több szemmel-látható hiba van, mi a Nemere szövegét adjuk a Magyar Polgár 1881. 180. számából." (Petőfi Múzeum 1892. 4. sz., 91 94.)

[15] *Petőfi Sándor összes művei* (I—VI., Bp. 1892 1896.)

A következő, az MTA hét kötetes kritikai kiadása az V. kötetben közli a proklamáció szövegét. A kísérő jegyzet szerint „Eredeti röplap helyéről nincs tudomásunk. A sepsiszentgyörgyi Nemeréhez nem jutottunk hozzá, ezért szövegét a PM (V, 91—94. l.) közlése szerint adjuk."[16] A Lesták Ambrustól származó, 1881-ben közölt példány lelőhelye tehát ismeretlen (talán a Benke család birtokában van?), de a PÖM V. kötete megjelenése óta sem bukkant elő újabb példány[17], így jelenleg a kunszentmiklósi gimnáziumé az egyetlen ismert eredeti darab.

A 117 jegyzetben föltüntetett eltérések legnagyobb része (mintegy kétharmada!) írásjel, ékezet és más ortográfiai különbség. Az eredeti röplap összesen kilenc szóval tartalmaz többet, két szórendi eltérés van, öt szócsere (más szó van az eredetiben!), és húsz szóalak-változat, — főleg a toldalékolásban. Érdemes külön is kiemelni, hogy a nehézkes „hasonremek" helyén az eredetiben „hasonlíthatatlan remek" olvasható, ugyanígy a „kutyaalázatosságú" helyén „kutyai alázatosságú". (Lásd 86., ill. 93. számú lapalji jegyzet!)

Ugyancsak említést — és megfontolást — érdemel a "többen megsimítanák a bajszukat és a hájukat" kifejezés a „hajukat" helyett: aligha sajtóhiba ez, így talán még szemléletesebb a kifejezés.

* * *

A közlemény végén szólnunk kell arról is, hogy a *Pesti Hírlap* -kötetek származásáról nincs megbízható adatunk. Semmiféle kéziratos bejegyzés nincs, ami a lehetséges possessorok kiderítésében segítene. Annyit tudunk, hogy az iskola ebben az időben periodikumokat nem járatott, valamennyi korabeli lapunk külső adományozótól származik. Az előfizetők közt számba jöhet a városi magisztrátus, esetleg az iskolát fönntartó református egyház, Fördős Lajos lelkész vagy Kelemen Gergely „professzor". A kérdés eldöntésében sajnos nem segít a iskola könyvtárának 1908-ból származó nyomtatott katalógusa sem.[18]

Akárhonnan is érkezett könyvtárunkba ez a darab, tartalma irodalom- és könyvtörténetünknek egyaránt nyeresége, s megőrzői, a gimnázium volt könyvtárosai elismerést érdemelnek gondosságukért.

[16] *Petőfi Sándor összes művei* (I—VII., az MTA kritikai kiadása, Bp., 1951—1964.)

[17] Kiss József, az új kritikai kiadás szerkesztője szíves szóbeli közlése után.

[18] PÁTKAY Imre: *A Kunszentmiklósi Református Gimnázium könyvtárának katalógusa*. Kunszentmiklós, Schwarcz ny., 1908.

MIHÁLY BALOGH

Imprimés de petit format de 1848 découverts dans une bibliothèque scolaire

Dans la bibliothèque du lyéée Damjanich János' /autrefois lycée calviniste'Baksay Sándor'/ à Kunszentmiklós, l'auteur a découvert trois pièces uniques imprimées /trois proclamations destinées aux élections des députés en 1848./ Deux en émanent de Sándor Petőfi, une du linguiste János Jerney. La plus importante en est l'exemplaire original de la proclamation de Petőfi rédigée à l'occasion tes élections /*A kiskunokhoz*/. La littérature ne connaissait ce document que par des communications de troisième et quatrième main, et celles-ci contenaient nombre de fautes. Les deux autres imprimés se rattachent également à l'élection des députés dans le Kiskunság en 1848, moment où par des moyens tout à fait antilégaux les autorités locales empêchèrent que Sándor Petőfi se pose en candidat. Le textes sont accompagnés de notes.

V. WINDISCH ÉVA

Az újkori hungarikum kézirat-kataszter (HKK) munkálatairól

Az a forrástömeg, amit az „újkori hungarikum kéziratok" megjelölés magába foglal, mindeddig viszonylag kevesebb figyelmet kapott a kutatástól, mint a hungarikum dokumentumok más, könnyebben meghatározható csoportjai. A külföldön őrzött középkori hungarikum kéziratok: a magyar eredetű vagy más módon Magyarországhoz kapcsolódó kódexek száma véges; többnyire nagy múltú könyvtárak őrizetében maradtak fenn, jelentős részüket nyomtatott nyilvántartásokban is feltárták. Így remélhető, hogy (ha hatalmas munkával is), corpusuk összeállítható lesz, medievisztikánk nagy hasznára — hiszen számuk bizonyosan bőven meghaladja a Magyarországon őrzött, magyar érdekű kódexek számát. Hasonló a helyzet a régi nyomtatványokkal is, bár ezen a téren, az anyag természetének megfelelően, kisebb mértékben ismeretlen kötetek, nagyobb részben ismert művek új példányai várhatók (s kerültek elő már eddig is) a külföldön folytatott kutatások során. Más természetű probléma, és más természetű gyűjtőmunkát igényel az újkori és legújabbkori, valamint a mai hungarikum-nyomtatványok feltárása, a lehetőségekhez képest megszerzése hazai gyűjtemény (elsősorban a nemzeti könyvtár) számára.

Az újkori hungarikum kéziratok feltárásának munkája leginkább az újkori levéltári hungarikum anyag problematikájával állítható párhuzamba, bár az anyag eltérő természete természetesen a feltárás problémáit is befolyásolja. A levéltári iratokat világszerte levéltárak őrzik, amelyekbe az iratanyag a levéltár illetékességének megfelelően, eleve adott (meglévő vagy helyreállítható) rendben kerül be, s általában az anyag keletkezésével egyidejűen készített segédlettel van ellátva. Nem tekintve a számtalan kivételt, a levéltárakban őrzött nem regisztratura-szerű állagokat: a levéltárakban történő hungarikum-kutatás az anyag zömének tekintetében történetileg meghatározott szempontokat követhet: Magyarország és a levéltárat őrző állam kapcsolatainak ismerete eleve kijelöli azokat a korszakokat és állagokat, amelyekben a kutatás hungarikumot remélhet.

Mindezeknél szerteágazóbb — több okból kifolyólag — az újkori hungarikum kéziratok kérdése. A kéziratokat általában könyvtárak kézirattárai és az ún. irodalmi levéltárak őrzik. Műfajuk hallatlanul változatos: a kora újkori, még a kódexhez közel álló kötetektől a mai napon keletkező hagyatékokig, levelezésekig terjed. Gyűjteménybe kerülésük esetleges; nélkülözi azt a törvényszerűséget, mely a levéltári dokumentumok helyét megszabja: a kéziratot írója vagy első tulajdonosa tetszés szerint juttathatja bármely gyűjteménynek vagy magánszemélynek. Ennek megfelelően minden kézirattár gyűjtemény, vagyis szervetlenül létrejött dokumen-

tumegyüttes; anyaga mind tartalmát, mind jellegét tekintve heterogén, s legfeljebb a gyűjtőkör szab általában laza korlátokat a gyűjtésben.

A kézirattári anyag hozzáférhetővé tétele is speciális nehézségeket rejt magában. Az a körülmény, hogy a kézirattári—irodalmi levéltári gyűjtés az utolsó évtizedekben a teljes irodalmi hagyatékok gyűjtésére is vállalkozott; (szemben a korábbi, válogató gyűjtéssel) nemcsak az állományt duzzasztotta fel a korábbinak sokszorosára, de a feldolgozó munkát is megnehezítette. A hagyatéknak ui. általában nincs eredeti rendje; ennek nagy munkával történő létrehozása, valamint a selejtezés (amit, az irattári selejtezéssel ellentétben, nem lehet általános szempontok szerint végezni) a többnyire nem nagyszámú kézirattáros feladata. Így a világ számos kéziratgyűjteményében elszaporodtak a rendezetlen, esetleg előrendezett, de mindenesetre csak nehezen (vagy sehogyan sem) kutatható kézirategyüttesek, elsősorban hagyatékok.

Az újkori hungarikum kéziratok kutatása így eleve speciális nehézségekkel indulhat meg. Ugyanakkor gazdag eredményeket ígér. Hogy milyen sokoldalú eredményt: erre a dokumentumok létrejöttének sokfélesége világít rá.

Az újkori hungarikum kéziratok első csoportjának azt a kéziratanyagot tekinthetjük, amely a történelmi Magyarországon keletkezett, s jelenleg különböző történeti körülmények folytán Ausztria, illetve Csehszlovákia, Jugoszlávia, Románia gyűjteményeiben van. (Ausztria vonatkozásában az állami kapcsolatból eredő magyar érdekű anyag alkotja az ilyen típusú hungarikumok zömét, a többi területen a trianoni békeszerződés következtében vált hungarikummá a magyar eredetű forrásanyag.) Ez az anyag a 16. század elejétől 1920-ig terjed; egyes kéziratokat éppúgy felölel, mint teljes személyi hagyatékokat, levelezéseket. Ezt a csoportot egészíti ki az a dokumentumanyag, mely az említett államokban élt—élő, s az 1920 óta eltelt időben jelentős tevékenységet kifejtő magyar személyiségek működése során keletkezett.

A második csoportba azoknak a személyiségeknek hagyatékát vagy hagyatéktöredékét sorolhatjuk be, akik a 16. századtól napjainkig átmeneti időre vagy véglegesen elhagyták Magyarországot, Európa valamely más államába, vagy más világrészbe költöztek. Ilyen dokumentum éppúgy lehet egy-egy 16—19. századi tanulmányi jegyzet, album vagy visszaemlékezés, mint egy kéziratokban, levelekben, egyéb dokumentumokban gazdag, 20. századi írói-tudományos hagyaték. Az előbbire példa az erdélyi Tellmann György albuma 1742—1743-ból (Jéna, Egyetemi Könyvtár), Hrabovszky Dániel naplója (1848—1853) ugyanott; az utóbbira Jászi Oszkár, Vámbéry Rusztem, Molnár Ferenc, Zilahy Lajos hagyatéka (valamennyi az USA-ban; Zilahy hagyatékának Magyarországot érintő része itthon maradt, ill. hazakerült).

Hungarikum-voltuknak az előbbiektől eltérő eredete folytán a hungarikum kéziratok harmadik csoportját levelek alkotják; olyan levelek, melyeket magyarországi személyiségek általában Magyarországból írtak külföldi barátaiknak, ismerőseiknek, s melyek ma vagy a címzettek hagyatékának részei, vagy valamely kézirattár ún. „autográf" gyűjteményében elszigetelten foglalnak helyet. Ilyenek pl.: Lukács György tíz levele Franz Blei író hagyatékában (Berlin, Deutsche Staatsbibliothek); számos magyar személyiség — pl. Arany, Dohnányi Ernő, Kerényi Károly, Lehár Ferenc, Széchenyi István, Tisza István, Zrínyi — egy vagy

több levele, részben ismeretlen címzettekhez az Österreichische Nationalbibliothek autográf-gyűjteményében. (Politikai személyiségek, uralkodók levelei, vagy a hozzájuk írott levelek általában a levéltárak állagaiba tartoznak, de kivételek ebben a vonatkozásban is adódnak.)

Külön csoportként említhetjük végül azokat a kéziratokat, amelyek nem rendeltetésszerűen, hanem esetlegesen kerültek külföldre, (vagy rendeltetésszerűen vannak Magyarországon kívül, de már nem abban az országban, vagy gyűjteményben, mely őrzésükre leginkább illetékes lenne). Ezek a kéziratok többnyire egy-egy (rendszerint magyar származású) magángyűjtő gyűjteményébe tartoztak, míg e gyűjtemények végül is közgyűjteménybe nem kerültek, vagy ismét szét nem szóródtak. A hungarikum kéziratok vándorlása némiképpen nyomon követhető a külföldi (elsősorban nyugatnémet, osztrák és angol) árverési katalógusokban, ahol időről időre — bár, ha Liszt Ferenc nagy mennyiségben forgalomban lévő leveleitől eltekintünk, nem túl nagy gyakorisággal — felbukkannak újkori hungarikum kéziratok. Ezek vagy az író személye folytán számíthatnak nemzetközi érdeklődésre (Kossuth, Bartók, Goldmark, Kodály), vagy olyan magyar történeti eseményekhez kapcsolódnak, melyek a hazai kutatáson kívül a külföldi kutatást is érdekelhetik: például egyes politikai tartalmú írásművek, nem levéltári dokumentumok a Habsburgok környezetéből, vagy egy-egy török dokumentum, mint I. Szulejmán szultán levele I. Ferenc francia királyhoz 1542-ben Magyarországgal kapcsolatos terveiről, (melyet az Országos Széchényi Könyvtár 1977-ben a Sotheby cég árverésén meg is szerzett). Ez utóbbi kézirat-típusban gyakori az ún. „tartalmi hungarikum", vagyis az olyan kézirat, melyet nem magyarországi személy írt, nem Magyarországon íródott, s nem is volt soha magyar tulajdonban, de tartalma — egészében vagy számottevő részében — magyar vonatkozású. Tartalmi hungarikum is keletkezett természetesen az újkor minden századában; lelőhelyük teljesen esetleges, bármely gyűjteményben előfordulhatnak.

Bizonyos, hogy ez a sokszínű, mennyiségében is jelentősnek tűnő, a világ gyűjteményeiben szétszóródott hungarikum anyag a magyar társadalomtudományi kutatások forrásbázisának tekintélyes részét alkotja, s a magyarországi kulturális örökség szerves kiegészítője. Ez a felismerés legalábbis egyidős a magyar nemzeti könyvtárral. Széchényi Ferenc Bandtkie lengyel bibliográfussal 1817—1818-ban váltott leveleiben kijelentette, hogy az új könyvtárnak meg kellene szereznie a külföldi könyvtárakban őrzött magyarországi vonatkozású kéziratok teljes jegyzékét, bibliográfiai adataikat, s a legjelentősebbek másolatait. (Néhány krakkói kézirat másolatát el is készíttette.) A hangsúlyt Széchényi, ha nem is kizárólagosan, a kódexekre helyezte; ezek corpusának nyomtatásban való megjelentetését is tervezte.[1] A rendszeres gyűjtést Horvát István, a könyvtár őre, Széchényi halála után kezdte meg: az akkoriban Európa-szerte megjelenni kezdő nyomtatott kézirattári katalógusokból (a legmodernebbeket is megszerezte) írta ki százával a hungarikum adatokat (OSZK, Kézirattár, Quart. Lat. 1310. 1—11. köt.). A halálával félbemaradó gyűjtéssel párhuzamosan a működését épp csak megkezdő

[1] Csontosi János: *A müncheni könyvtár hazai vonatkozású kéziratai*. Magyar Könyvszemle 1882. 202 204.

Akadémia is foglalkozni kezdett a hungarikumok kérdésével. A hazai és külföldi könyv- és levéltárak átkutatásának programja 1832-ben fogalmazódott meg, kezdetben nyelvtörténeti céllal, majd a Történettudományi osztály is átvette a kezdeményezést, s ugyanebben az évben indítványt tett: nemcsak a hazai könyvtárakban „még talán rejtező históriai kéziratok" felkeresésére, „hanem addig is, míg ily irányra utazásokat lehetne rendelni, a bécsi, grazi, prágai, milánói stb., de kivált a müncheni könyvtárak igazgatóságait a náluk található és hazánkat érdeklő kéziratok címeinek közlése iránt" kell megkeresni; a vonatkozó kéziratok lemásoltathatók, esetleg egy alapítandó történeti kútfőgyűjteményben kiadhatók lennének. Egyben oklevelek másolatainak gyűjtését indítványozzák, belföldi és külföldi múzeumokban, s a bécsi császári levéltárban. A másolási munkálatok valóban megindulnak, s bár anyagi okokból csak szerény keretek között, de a 48-as forradalomig folynak. A legtöbb eredményt Petrovics Frigyes munkássága hozza. Petrovics az ifjú Teleki Lászlót kíséri külföldi utazásaiban, s ennek során számos német, francia és angol gyűjteményt vizsgál át hungarikum-kutatási céllal. (Másolatai az MTA Könyvtárának Kézirattárában vannak.)[2]

A félbeszakadt munka a polgári történettudomány fejlődésének megindulásával több ágon is feleleven edett. Az emigráns kutatók (Horváth Mihály, Simonyi Ernő) okmánytárak anyagának gyűjtésében, részben kiadásában is tevékenykedtek már az 50-es években. Az Akadémia Történeti Bizottsága a 60-as években szervezte meg újra a külföldi anyaggyűjtést, most már elsősorban levéltárakra szorítkozva. Kéziratokat a század végéig meglehetős lendülettel folyó kutatások inkább csak melléktermékként tártak fel, így Varsóban, Párizsban, Modenában, Velencében, Zürichben; behatóbb kutatásokat folytatott Szádeczky Lajos a lengyel könyvtárakban, Marczali Henrik Berlinben, Drezdában, Londonban, Dedek Crescens Lajos cseh és morva könyvtárakban.[3]

A kézirattári hungarikum anyag gyűjtését a 80-as évek elején a Széchényi Könyvtár vállalta. Fraknói, mint a könyvtár igazgatója, megbízta Csontosi Jánost, a Kézirattár őrét a magyarországi és külföldi — elsősorban középkori — kéziratok felkutatásával. Csontosi élénk aktivitást fejtett ki: bár utazásra csak néhány esetben nyílott lehetősége, tíz éven át bőségesen publikálta a *Magyar Könyvszemlé*ben a nyomtatásban megjelenő külföldi kéziratkatalógusok hungarikumainak jegyzékét (München, Velence, Bécs, Drezda, Bern, Milánó, Hannover). Néhány kutatási beszámoló is megjelent ugyanitt: Thim József (Grác), Hodinka Antal és Áldásy Antal (Olaszország) tollából.[4] Egy 1884. évi névtelen közlemény röviden beszámolt Csontosi, Szinnyey József, Fejérpataky, Fraknói, Pesty Frigyes, Szilágyi Sándor, Ábel Jenő hungarikum-kutatásairól, hozzátéve, hogy még távol vagyunk attól, hogy a hungarikumokról megfelelő áttekintésünk legyen, s javasolta, hogy a kormány vagy az Akadémia tűzzön ki ösztöndíjakat 1. magyarországi vonatkozású kéziratok, 2. oklevelek és levelek, 3. nyomtatványok rendszeres külföldi kutatására;

[2] Lukinich Imre: *A Magyar Tudományos Akadémia történettudományi bizottsága másolat- és kéziratgyűjteményének ismertetése*. Bp. 1935. 4.

[3] A kutatóutakról készített jelentések: a *Századok* 1868 1893 közötti évfolyamaiban.

[4] A *Magyar Könyvszemle* 1882 1892/93 közötti évfolyamaiban.

a kutatások eredményeit egy országos „bibliográfiai hivatalban" lehetne összpontosítani.[5]

Az éppen csak meginduló hungarikumkézirat-kutatásnak Csontosi meghurcoltatása és a könyvtárból való eltávolítása vetett véget 1893-ban.[6] Ezzel az egész hungarikumkutatás lekerült a folyóiratok hasábjairól a *Könyvszemlé*ben is, a *Századokban* is — mintha maga a téma is kompromittálódott volna.

A szünet különféle okokból igen hosszúra nyúlik. Az első világháború, majd a Trianon utáni gazdasági és politikai viszonyok nem kedveznek e munkálatok folytatásának. A magyar kutatók — a Bécsi Magyar Történeti Intézet révén — általában Bécsig jutnak el, s mint történészek, itt elsősorban a levéltárakban folytatnak kutatásokat. A magyar történettudomány forrásainak körébe értékes anyagokat vonnak be, de a rendszeres hungarikum-feltárás nem tartozik célkitűzéseik közé. Nyilván a hungarikum-fogalom is újjáalakul ezekben az évtizedekben: a kutatóknak fel kell ismerniük, hogy a magyar történeti források igen jelentős része hazai anyagból külföldi hungarikummá vált.

Ugyanakkor a hungarikum anyag gyarapodása a korábbinál jóval gyorsabb ütemben folytatódik, a kéziratos hungarikumok mennyisége megsokszorozódik, részben az elcsatolt területek magyar lakosságának tevékenysége folytán, részben, mivel a 19—20. századi levelezések, hagyatékok (természetszerűleg számos hungarikummal) folyamatosan gyűlnek a világ könyvtáraiban. Megnövekszik a nyomtatott kézirat-katalógusok mennyisége is; emelkedő színvonalú, korszerű katalógusok jelennek meg. Ha az újkori hungarikum kézirat fogalma összetett, lelőhelye esetleges, mennyisége meghatározhatatlan volt a korábbiakban is: ezek a problémák egyre nőnek a múló évtizedekkel.

A megnövekedett feladatokat a magyar kutatás — az ország szegénysége s ideológiai akadályok folytán — csak az 50-es évek végén kezdheti felmérni. A hungarikum-gyűjtés, mint nemzeti könyvtári feladat, a nyomtatványok vonatkozásában a lehetőségekhez képest állandóan folyik a Széchényi Könyvtárban; 1957-ben a Gyarapítási osztály hozzáfog a külföldi magyar szerzők nyilvántartásának kiépítéséhez is. Ugyanebben az évben vetődik fel hosszú szünet után először a kéziratos hungarikum problémája: a *Könyvszemlé*ben Csapodi Csabáné hívja fel a figyelmet középkori és újkori hungarikum kéziratok létezésére, a felkutatásukból várható óriási tudományos eredményekre. Csapodiné a Széchényi Könyvtár Kézirattárában a munkát egy kéziratbibliográfia munkálataival kezdi meg.[7]

A további fejlődés többirányú. Egyfelől a külföldi kutatóutak lehetőségének megnyílásával könyvtárosok, levéltárosok, irodalomtörténész és történész szakemberek számára ismét feltárulnak a külföldi gyűjtemények. (A munkálatok azonban összehangolatlanok. Kivétel a levéltári terület: 1971-ben a művelődési miniszter és az MTA főtitkára együttes utasításban szabályozza a magyar vonatkozású külföldi

[5] *Magyar Könyvszemle* 1884. 317—318.

[6] Vö.: PÁLVÖLGYI Endre: *A Csontosi János elleni fegyelmi vizsgálat és annak politikai háttere.* Az Egyetemi Könyvtár évkönyve. Bp. 1964. 163—192.

[7] CSAPODI Csabáné: *Kéziratok központi katalógusa és bibliográfiája.* Magyar Könyvszemle 1957. 282—287.

levéltári anyag nyilvántartásba vételét; ennek megfelelően a levéltárosok útijelentései s a készülő mikrofilmek az Országos Levéltárban nyernek elhelyezést, s nyújtanak kiindulópontot az újabb kutatók számára.[8]) Másfelől az Akadémia támogatásával, az Akadémiai Könyvtár Kézirattárának keretei között megindulnak a hungarikum kódexek nyilvántartási munkálatai. Ennek tervét Csapodi Csaba 1973-ban készíti el,[9] s bár az ebben vázolt nagyszabású külföldi feltáró tevékenység nem valósulhat meg, mégis jelentős anyag gyűlik össze, elsősorban hazai forrásokból. A fejlődés harmadik ága a hungarikum-gyűjtés és nyilvántartás egész feladatkomplexumának felvállalása az Országos Széchényi Könyvtárban. A beszerezhető kurrens könyvanyag beszerzése, a kurrens (és az évtizedek óta sok vonatkozásban elmaradt) bibliográfiai anyag — könyv és periodikum — nyilvántartásának megszervezése 1967-től kezdődően a könyvtár hangsúlyos feladatai között szerepel. Hungarika Koordinációs Bizottság működik, bibliográfiai kiadványok jelennek meg.[10] Ezekben az elgondolásokban, programokban azonban az újkori hungarikum kéziratok kérdése még nem kap helyet.

Erre csak 1976-ban kerül sor. Ekkor készül el a könyvtárban *A könyvtári dokumentumok magyar vonatkozásai (Hungarikum meghatározás)* c. szabályzat, mely már a kéziratos dokumentumokat is figyelembe veszi,[11] s elkészül a *Könyvtári hungarika dokumentumok bibliográfiai regisztrálásának keretterve* c. program, melynek második része (1978) részletesebben foglalkozik a külföldön őrzött közép- és újkori kéziratok feltárásának kérdéseivel, vázolja az elvégzendő feladatokat és azok sorrendjét. A munkálatok irányítását az MTA Könyvtára (középkori kéziratok) és az OSZK (újkori kéziratok) kooperációban végeznék.[12] Ez a program bekapcsolódik a *Történelmi és kulturális hagyományaink, emlékeink feltárása, nyilvántartása és kiadása*, c. tárcaszintű kutatási főirányba, melyet a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály 1974. évi kezdeményezéséből kiindulva az Akadémia Társadalomtudományi Főosztálya és a Művelődési Minisztérium dolgoz ki, s 1983-ban válik jóváhagyott programmá.[13] A nagyszabású tervbe, melynek (1984-ben) 108 témája „egyetlen nagyszabású vállakozás egymást kiegészítő részeit alkotja", szervesen, természetesen illeszkedik bele az újkori hungarikum kéziratok feltárásának feladata.

[8] 205/1971. (M. K. 23.) MM MTA sz. utasítás. *Művelődésügyi Közlöny* 1971. 370–371. l. Az Országos Levéltár mikrofilmtára 1985. január 1-én több, mint 5,200.000 filmkockát őrzött szomszédos országok levéltárainak eredeti iratairól. A levéltári hungarikum-feltárás problémáiról: Borsa Iván: *A hungarikakutatás aktuális kérdései*. Levéltári Szemle 1986. 2. sz. 8–13.

[9] Csapodi Csaba: Tervtanulmány a külföldi könyvtárakban lévő, magyarországi eredetű kódexek felkutatására. Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok (I.) Osztályának Közleményei 1973. 459–478. l.

[10] A fejlődést áttekinti: Németh Mária: *Az Országos Széchényi Könyvtár tudományos tevékenysége 1945–1974*. Az OSZK Évkönyve 1979. Bp. 1981. 185–191.

[11] Közölve: *OSZK Híradó* 1976. 191–201.

[12] Havasi Zoltán: *Kultúránk írott és nyomtatott emlékeinek kutatása*. Magyar Könyvszemle 1979. 360–363.

[13] Klaniczay Tibor: *A magyar kultúra emlékeinek feltárása, nyilvántartása és kiadása*. Kritika 1980. 10. sz. 3–5. *Uő: Kulturális és történelmi hagyományaink feltárása*. Magyar Tudomány 1984. 953–961. (Az idézet az utóbbi tanulmányból.)

A tervek kirajzolódását még mindig nem követi azonnali megvalósulás. Csak 1986-ban, az OTKA támogatásával válik lehetségessé egy olyan kutatási program megindítása, mely az eddigi eredmények felhasználásával s a kutatások egybehangolásával az újkori hungarikum kéziratok kataszterének (HKK) felállítását tűzheti ki célul. A vállalkozásban három intézmény: a Széchényi Könyvtár, az MTA Könyvtára és a Petőfi Irodalmi Múzeum (mindhárom gyűjtemény kézirattára) vesz részt; az összegyűlő anyag az OSZK-ban kerül felállításra. A munka két ágazata: a hazai, itthon rendelkezésre álló információk összegyűjtése egyfelől; a külföldi intézmények kéziratanyagának rendszeres feltárása másfelől. Ezt egészíti ki a feltárt kéziratok mikrofilmen (esetleg xeroxmásolatban) történő — válogatott — megszerzésének programja.

A Magyarországon fellelhető információk mennyisége viszonylag jelentős. Rendelkezésre állanak:

1. a korábbi kutatóutakon készített útijelentések;
2. a külföldi intézmények kéziratgyűjteményeiről publikált katalógusok;
3. a külföldi intézményekről (egyenként vagy összefoglalóan) közzétett ismertető kiadványok;
4. bibliográfiai adatok összefoglaló bibliográfiákból, folyóiratokból, egyéb nyilvántartásokból.

Mindezekből egyetlen, intézmények szerint rendezett nyilvántartás készül, az alábbiak szerint.

1. A kutatói jelentések gyűjtése eddig az MTA levéltárára és az OSZK irattárára terjedt ki. Előbbi 119, az OSZK 66 olyan útijelentést őriz az utolsó évtizedekből, melyeket történészek, irodalomtörténészek, könyvtárosok külföldi kézirat-kutató útjaik során készítettek. (Az MTA levéltárában néhány levéltáros jelentése is megtalálható.) Bár a két gyűjtemény természetszerűleg nem öleli fel az időszak teljes vonatkozó anyagát, bizonyos következtetések levonására mégis alkalmas.

A 185 jelentés közül 109 készült szocialista államban, 70 európai tőkés országokban, 6 az Amerikai Egyesült Államokban, ill. Kanadában.[14] A kutatók összesen mintegy 360 intézményt látogattak meg (ugyanazon intézmény többszörös meglátogatását külön számítva); ezek közül 145 intézményben nem általában hungarikum-feltárást végeztek, hanem — kiutazásuk céljának megfelelően — meghatározott témához gyűjtöttek anyagot. Így, bár a kutatások különféle szakterületek szempontjából hasznos vagy jelentős forrásanyagot tártak fel, a rendszeres hungarikum-kutatás szempontjai csak ritkábban érvényesülhettek. Emellett a kutatók nagy része olyan rövid időre utazott ki (egy-két hét), hogy általános tájékozódáson, néhány tétel megtekintésén túlmenően eredményt nem mutathatott fel; egyes kutatások a fogadó fél által támasztott nehézségeken hiúsultak meg. A meglátogatott intézmények anyagának egészét vagy meghatározott részét végleges érvénnyel (pozitív vagy negatív eredménnyel) ismertető, a

[14] A leggyakrabban meglátogatott ország Csehszlovákia (51 út); kiemelkedik még Jugoszlávia és Ausztria (25 24 út). 10-15 alkalommal felkeresett országok: Franciaország, NDK, NSZK, Románia. Olaszországban 8 kutató járt; a többi ország 1-5 úttal van képviselve az eddig vizsgált útijelentésekben. (Spáczay Hedvig gyűjtése alapján.)

magyar kutatást érdeklő anyagot jegyzékben is rögzítő jelentések száma viszonylag csekély: 19 kutató, 21 intézmény a számszerű eredmény. Ugyanakkor előfordulnak ismétlődő kutatások: több esetben néhány éven belül több kutató tekinti át ugyanazt a forrásanyagot, azonos mélységben, azonos eredménnyel. (Az útijelentések összegyűjtését további szóba jöhető intézmények irattáraiban folytatjuk. Készülő nyilvántartásunkban a jelentésről utalócédula szerepel, rövid kivonattal az eredményekről; a jelentésekről magukról xeroxmásolatot készíttetünk.)

2. A kéziratgyűjtemények nyomtatott katalógusai — melyeket nagy könyvtáraink a múlt századtól kezdődően folyamatosan gyűjtöttek, és nagy mennyiségben, (bár a teljességtől távol) őriznek — a hungarikum-kutatás eddig eléggé nem hasznosított forrásai. Hatalmas, részben országos sorozatoktól kezdve egyes kis füzetekig, múlt századi, szűkszavú jegyzékektől kezdve modern szempontokat érvényesítő, részletes leírásokig: igen gazdag anyag, sok száz kötetben áll a kutatás rendelkezésére. Szempontunkból természetesen érdektelenek a kizárólag középkori kódexeket feltáró kötetek, de a katalógusok zöme a középkori és az újkori anyagot vegyesen tárja fel, vagy legalább a 16. század végéig terjed. A legismertebb nagymúltú vállalkozások közül a francia, olasz, vatikáni, osztrák, az újabbak közül a szlovák sorozatok érdemelnek említést. (E katalógusokról az említett nyilvántartás részére címleírás készül, a katalógus indexeinek, könyvtári jelzetének megadásával. Maguknak a katalógusköteteknek átnézése, kicédulázása jelenlegi elképzelés szerint a kiutazó kutató feladata, útja megkezdése előtt; a későbbiekben esetleg a jelenleg működő munkacsoport vállalja ezt a feladatot.)

3. Természetesen nem minden kézirattár adott ki nyomtatott katalógust, s ezek a katalógusok általában nem a teljes anyagra terjednek ki. Az ún. „kézirat", „Handschrift", „manuscriptum" többnyire a nálunk „kötetes kézirat"-nak megfelelő fogalom. A nyomtatott katalógusok csaknem kizárólag ezekről készülnek. A kéziratgyűjtemények kötetes sorozataik mellett általában „autográf"-gyűjteményt hoznak létre (az OSZK Kézirattárában ennek a „Levelestár" és „Analekta" gyűjtemény felel meg); ezen belül, vagy ezen kívül tartják nyilván a személyi irattárakat, hagyatékokat. Az autográf-gyűjteményekről ritkán készül nyomtatott katalógus; a hagyatékokról pedig inkább összefoglaló katalógusok készülnek, rövid adatokkal. (Pl. Ludwig Denecke — Tilo Brandis: *Die Nachlässe in den Bibliotheken der Bundesrepublik Deutschland. 2. kiad.* Boppard am Rhein 1981. 538 l.; Karl Dachs: *Die schriftlichen Nachlässe in der Bayerischen Staatsbibliothek München.* Wiesbaden 1970. 201 l.) A hagyatékokat tételszinten ismertető, összefoglaló jellegű katalógussal alig találkozhatunk (ilyenek a Matica Slovenska és a Strahov katalógusai). Ennek a hiánynak pótlására (s a kéziratgyűjteményről általában, továbbá a cédulakatalógusokról szerezhető információk érdekében) áttekintjük a könyvtárak ismertetőit, önmagukról szóló főbb kiadványait, az egyes könyvtárakról esetleg típusonkénti csoportosításban kiadott tájékoztatókat. Ezekről is leírás készül a HKK nyilvántartása számára, a műből nyerhető főbb adatok rövid összefoglalásával.[15]

[15] Említést érdemel két hasznos kiadvány, melyek a Közép-Kelet-Európa államaira vonatkozó kéziratos (és egyéb) dokumentumokat összefoglalóan ismertetik: Richard C. Lewanski: *Eastern Europe*

4. A nyilvántartás további forrását a korábbi hungarikum-feltárások bibliográfiai adatai szolgáltatják. Ezt (a kurrens anyag mellett) összefoglaló bibliográfiáinkból meríthetjük, valamint az OSZK Kézirattárában őrzött, Csapodi Csabáné irányításával készült említett nyilvántartásból (mintegy 30,000 tétel), mely a 60-as évek elejéig a hazai szakfolyóiratok valamennyi kéziratemlítését feltárja, a lelőhely megemlítésével. Ez a cédulaanyag (mely természetszerűleg zömmel magyarországi lelőhelyekre utal), különösen a Trianon előtti Magyarország elcsatolt részeinek gyűjteményeire vonatkozóan hasznos segédlet.

Az így létesülő, jelenleg mintegy 2000 cédulából álló, országok, ezen belül intézmények szerint rendezett nyilvántartás arra szolgál, hogy a külföldi gyűjteményekbe látogató kutatók tájékozódni tudjanak úticéljuk kéziratokat őrző intézményeiről, azok gyűjteményeiről, nyilvántartásairól, nyomtatott katalógusaik megléte esetén pedig magáról az állományról részleteiben is; végül az esetleges korábbi kutatások eredményeiről.

A munkacsoport másik vonalán maga a kutatómunka folyik. A három kézirattár erre vállalkozó munkatársai — a támogatás nyújtotta keretek között, emellett az MTA-Soros Alapítvány segítségével — felkeresnek olyan külföldi gyűjteményeket, amelyekben — eddigi ismereteink alapján — jelentős, nagyobb mennyiségű kéziratos forrásanyag várható. A munkatársak a gyűjtemény nyomtatott katalógusaiból (ha van ilyen) előzetesen jegyzéket készítenek a megtekintendő kéziratokról; a kutatás befejeztével újabb jegyzékbe foglalják a mikrofilmezésre javasolt kéziratokat. A kutatóutakat általában két hónapra tervezzük, hogy mód nyíljék a meglátogatott intézményben vagy intézményekben beható, alapos tájékozódásra, és az állomány, vagy egyes állományrészek olyan pontosságú átkutatására, hogy a munka hungarikum-szempontból befejezettnek legyen tekinthető, illetve, hogy kijelölhetőek legyenek a továbbiakban szükséges kutatások, azok várható időtartama.

A HKK munkálataitól elsősorban nem szenzációkat várunk — bár ilyenek is előfordulhatnak. Mégis, sokkal inkább az várható, hogy a magyar irodalomtudomány és történettudomány forrásbázisát a felderítendő anyag kiszélesíti, gazdagítja, mégpedig — amennyiben ez a munka hosszabb időn át folytatható lesz — a kéziratok heterogén jellege folytán minden korszakban és számos vonatkozásban.

A kutatások előrehaladásával lehet majd azzal foglalkozni, hogy az eredmények milyen formában váljanak nyilvántartásból kiadvánnyá. Elképzelhetőek olyan kiadványok, amelyek századokra bontva publikálják több gyűjtemény, vagy több ország kéziratainak jegyzékét; nagyobb anyag összegyűjtése esetén további, tematikus tagolás is elképzelhető. Elkészíthető esetleg egyszerű névmutató az anyaghoz, vagy a feltárt magánlevelek jegyzéke. E távolabbi tervektől eltekintve is

---

and Russia / Soviet Union. A handbook of West European archival and library resources. New York München London Paris 1980. 317 l. Paul L. HORECKY David H. KRAUS: *East, Central and Southeast Europe*. A handbook of library and archival resources in North America. Santa Barbara / California Oxford [1974 1977]. 461 l. (Clio Books)

kétségtelen azonban, hogy a HKK munkálatai sohasem tekinthetők befejezettnek, a vállalkozás nem gondolhat még viszonylagos teljesség elérésére sem. Nemcsak azért nem, mert a világ hungarikum kéziratainak teljes feltárása reális lehetőségeket meghaladó feladat, hanem azért sem, mert a határainkon túl élő magyarság tevékenysége folytán állandóan újabb és újabb hungarikum kéziratanyag születik; mert a régebbi anyagok bekerülése a közgyűjteményekbe állandóan folyik; s végül mert a Magyarországról külföldre írott levelek egy része bizonyára mindig számot tarthat majd a történeti tudományok valamelyik ágának érdeklődésére. A HKK-program mindössze arra törekedhet, hogy tárgyáról egyre szélesebb körű információt nyújtson a kutatás számára, mégpedig mind az általános hungarikum-kutatás, mind a konkrét társadalomtudományi területek számára.[16]

ÉVA V. WINDISCH

Sur les travaux du cadastre des manuscrits „Hungarica" de l'époque moderne

Le problème des manuscrits „Hungarica" de l'époque moderne a retenu jusqu'ici plus rarement l'attention des milieux compétents que celui des autres groupes de „Hungarica". L'auteur passe en revue les différentes catégories des manuscrits d'intérêt hongrois de l'époque moderne et résume les tâches actuelles. Un règlement établi en 1976 (définition des rapports hongrois des documents „Hungarica" dans les bibliothèques) et un programme mis au point en 1978 (précisant les questions de la mise au jour des manuscrits conservés à l'étranger) servit de base aux travaux amorcés dans la Bibliothèque de l'Académie et à la Bibliothèque Nationale Széchényi, mais ce n'est que ces derniers temps que l'on put réellement commencer à réaliser le programme prévu. Trois institutions (les deux bibliothèques sus-nommées et Musée Petőfi ont mis en chantier les travaux d'un cadastre des manuscrits de l'époque moderne. Dans la dernière partie de son article l'auteur esquisse le programme détaillé des travaux.

[16] A HKK nyilvántartás természetesen rendelkezésére áll mindazoknak, akik hungarikum-kutatás céljából munkacsoportunktól függetlenül is külföldi gyűjteményeket látogatnak meg; sőt, kívánatos lenne, ha ezek a kutatók vállalkoznának arra, hogy kutatásaikat a HKK csoport munkájával összehangolják. A nyilvántartás az OSZK 651/a sz. szobájában használható minden hétfőn munkaidőben; előzetes megbeszélés alapján máskor is. (Tel.: 757-533/323)

KÖZLEMÉNYEK

Sylvester János saját kezű számlája 1544-ből. Bécsi működéséről igazán nagy újdonságot nem tudtunk meg Balázs Jánosnak a legfontosabb forrásokat közlő könyve óta.[1] Ezúttal is csupán kiegészítést adhatunk. Sylvester János első bécsi éveit ugyan néhol csak feltételezésekkel lehetett rekonstruálni, ám a legfontosabb következtetések mindmáig érvényesek. Az 1543/44-es téli szemeszterben lett a héber nyelv tanára (professor hebraicarum litterarum)[2] mint a Ferdinánd hívására nyilván elsőként érkezett külföldi tudós.[3] Balázs János alapos vizsgálódás nyomán szól a császár kívánságára Bécsbe érkezett professzorok szakterületéről és évi fizetéséről, de Sylvester esetében források híján – tanácstalan: „ekkori fizetéséről nincsenek adataink. Egy későbbi, 1550—52-re vonatkozó feljegyzés szerint évi fizetése 52 arany volt."[4] Ez újabban előkerült dokumentum legalább három szempontból érdemel figyelmet: elsősorban azért, mert autográf, másodsorban mert autográf nyugta negyedévi fizetéséről, harmadsorban pedig a hazai irodalomban nem szereplő filozófiai doktor, Stephanus Raiffperger (Reiffberger, Reifberger, Raifberger) miatt.[5] A monográfus, Balázs János nem téved, amikor visszakövetkeztet: a héber nyelv magyarországi tanára 1544-ben 13 rénes forintot vesz fel negyedévi illetményeként a bécsi egyetemen.[6]

[1] BALÁZS János: *Sylvester János és kora*. Bp. 1958. A szerző bőven idéz a legfontosabb hozzáférhető forrásokból, vö. ASCHBACH J.: *Geschichte der Wiener Universität Bd. I – III*. Wien 1865–77., ill. SCHRAUF Károly: *A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve 1453–1630*. Bp. 1902. Sylvester bécsi működését más szempontból is tárgyalja: Dán Róbert: *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*. Bp. 1973.

[2] A kinevezés idejét illetően valószínűleg Balázsnak van igaza, vö. BALÁZS János *i. m.* 331–334.

[3] BALÁZS *i. m.* 334.

[4] BALÁZS *i. m.* 331.

[5] A korral foglalkozó s magyar vonatkozásokat is érvényesítő szakirodalom nem említi, jóllehet feltétlenül számításba kell venni. Vö. *Die Matrikel der Universität Wien, Band III*. Wien–Köln–Graz 1971. „Anno ab incarnatione Ihesu Christi mundi salvatoris MDXLV die 14. Aprilis, qua erat festum Tyburtii et Valeriani martyrum in huius famigeratissimi almique studii Viennensis rectorem electus est Stephanus Raiffperger philosophiae doctor, canonicus Viennensis parochus verbique dei exclamator apud divi Iheronimi monasterium Viennae. In cuius rectoratu subscripti nomina sua in huius inclytae academiae album dederunt," ill. 1545-ben a Cathalogus rectorum et illustrium virorum Archigymnasii Viennensis ... ab a. 1237 ad a. 1644 per Jonam Litters, Viennae Austriae 1645. 336. és 337. recto: „M. Stephanus Raiffperger. Mortem subijt Ioannes Rosinus Orator eximius et Poeta insignis, Liberorum Ferdinandi I. Caesaris Praeceptor, 13. Praepositus et Cancellarius Acad. Viennensis." Ugyanez a szöveg szerepel M. Stephanus Raiffberger, Canonicus Viennensis név alatt: SORBAIT, Paulus de: *Historia archigymnasii Viennensis* ... Viennae Austriae 1669.

[6] A számla lelőhelye: Österreichische Nationalbibliothek Ser. nov. 4 276. (Akten von 1503–1783. 329 ff. in verschiedenen Formaten, Quittungen, Briefe, Urkunden, kaiserliche Rechtsentschreiben) fol. 264.

A levél r. jobb felső sarkában:
Hyb*(er)*n*(ali)*
Ang*(ariae)* Innotat
13 *fl(orenos)*
Anno D*(omini)* 44
H*(ungaria)*
A levél v.:
Ego Mag*(ister)* Joannes Syluester Hebraicarum L*(itte)*rarum P*(ro)*fessor publicus fateor per P*(raese)*ntes L*(itte)*ras me stipendiu*(m)* meu*(m)* accepisse vi*(deli)*z*(e)*t flor*(enos)* Renenses 13 pro Angaria que *(incipi)** est Cineru*(m)* Annj 44. Idq*(ue)* a Magistro St*(e)*ph*(a)*no Raysperger Archiducalis collegij id** t*(em)*p*(or)*is priore

Magyar fordítása:

levél r.
A téli negyedévre bekönyvel 13 forintot
1544 esztendőben,
a Magyar nemzet terhére
levél v.
Én, Sylvester János mester, a héber irodalom nyilvános tanára elismerem jelen levelemmel, hogy megkaptam illetményemet, tudniillik 13 rénes forintot a 44. esztendő hamvazószerdán*** esedékes negyedévre, mégpedig Raysperger István mestertől, a főhercegi kollégium idő szerinti priorjától.

KARÁCSONYI BÉLA MONOK ISTVÁN ÖTVÖS PÉTER

Adalék a „Debreceni Biblia" történetéhez. Komáromi Csipkés György bibliafordításának és a kinyomtatott példányoknak történetét legutóbb Márkus Mihály foglalta össze a *Theológiai Szemle* lapjain.[1] A fordító halálának háromszázadik évfordulóján megjelent tanulmányból kitűnik, hogy a kutatás sokáig csak hézagosan tudta rekonstruálni az elkobzási históriát,[2] s a kérdések igazi és majdnem teljes megoldását Szimonidesz Lajos közleménye[3] tartalmazta. Szimonidesz az Országos Levéltárban folytatott cenzúratörténeti vizsgálódásai közben szerencsésen megtalálta, és — közleménye szerint — kiadásra is előkészítette a „Debreceni Biblia" aktacsomóját. Az eset cenzúratörténeti következményeiről Sashegyi Oszkár adott átfogó képet a magyarországi állami könyvcenzúra kialakulásáról írott tanulmányainak egyikében.[4]

A történet vázlatosan a következő. Mivel a korábbi protestáns bibliafordítások nem adtak teljesen autentikus verziót, példányaik pedig nagyon megfogyatkoztak, Komáromi Csipkés György, az akadémiákat járt tudós tanár hazatérte (1653) után új fordítást készített. A kiadás azonban elhúzódott. (Először Apafi Mihály fejedelem vállalta magára a költségeket, de halálával a mecénás veszett el, majd a XVIII. század elején a debreceni nyomda leégése és csak lassú újraindítása akadályozta a nyomtatást.) A debreceniek végül Campegius Vitringa, leydeni tipográfusnál rendelték meg a köteteket. 4000 példányra kötöttek szerződést. Az 1718. év elejére már a korrektúra is készen volt, az év végén pedig 3000 kötetet hajón Danzigba indítottak, majd onnét szekéren szállították a 12 ládányi könyvet a lengyel magyar

* kihúzva
** *eiusdem* (!)
*** 1544. február 27.

[1] MÁRKUS Mihály: *Komáromi Csipkés György Magyar Bibliája.* Theológiai Szemle 1978. 3 4. 84 93.
[2] ILLÉSY János: *Komáromi Csipkés György bibliája.* Magyar Könyvszemle 1889. 138 146.
[3] SZIMONIDESZ Lajos: *A „Debreceni Biblia" sorsa.* Magyar Könyvszemle 1940. 236 241.
[4] SASHEGYI Oszkár: *Az állami könyvcenzúra állandósulása Magyarországon* (1706 1725). Magyar Könyvszemle 1969. 321 338.

határra. Debrecen városa 1719. február 17-én, még mielőtt Duklába érkezett volna a szállítmány, az uralkodóhoz fordult behozatali engedélyért. III. Károly február 24-én adta ki a rendeletét: a könyvek csak alapos cenzúra után kerülhetnek az országba. (Ugyanekkor foglalták le két hazatérő protestáns diák könyveit is, mert nem kérték az engedélyezést.) A vizsgálattal Erdődy Gábor Antal, egri püspököt bízta meg. Erdődyről máshonnan is tudjuk, hogy a protestánsoknak harcos ellensége volt, most is nagy energiával látott munkához. A 2884 kötetet — közben ugyanis kaptak néhány példányt a debreceniek, néhány pedig másokhoz került — június 14-én vitték Kassára, a kancellária épületébe. Erdődy azonban rögtön közbelépett: sikerült elérnie, hogy a Bibliák a jezsuitákhoz kerüljenek. Magát a vizsgálatot Bossányi András, a későbbi római magyar gyóntató és Túróczi Ferenc vezették. Egy év múlva elkészült a jelentés, miszerint a kötetben nem pusztán kihagyásokat, tévedéseket, félrefordításokat stb. lehet találni, hanem számtalan eretnekséget is. Közöttük a legtűrhetetlenebb a Máté 28 : 19. fordítása, ahol a keresztelési formulában „nevére" (ad nomen), nem pedig „nevében" (in nomine) szerepel. A debreceniek szerint a hiba abból származik, hogy a nyomdász nem tudott magyarul — a korrektúrázást természetesen magyarok végezték! —, de kötelezik magukat a tévedések s leginkább az inkriminált hely kijavítására. Erre az uralkodó elrendeli a könyvek kiadását (1720. július 29.), azzal a feltétellel, hogy ha elmulasztják a javítást, vagyonvesztés terheli őket. Ezt már nem vállalja a debreceni egyház, és csak 1723. május 31-én kérik újra a köteteket. Ekkor miniszteriális konferencia ül össze az ügyben, a király elé terjesztik a kiadatási javaslatot, ő pedig engedélyezi. A 2884 példány azonban sohasem jutott el a megrendelőhöz. Noha III. Károly 1723. június 23-án utasította Erdődyt és a szepesi kamarát, hogy feltétel nélkül adják ki a könyveket, a püspök nem hajtotta végre a rendeletet. Már nem ebből az aktacsomóból, de tudjuk, hogy a debreceniek évekkel később (1739, 1741) újra és újra kérik a kiadatás engedélyezését. A század végéről olyan híreink vannak, hogy Barkóczy Ferenc, Erdődy utóda máglyára hordatta a könyveket, illetve az egri püspökség pincéiben pusztultak el. 1789-ben megérkeztek ugyan Debrecenbe az első szállításkor külföldön maradt Bibliák, ezek viszont egy danckai árvíz következtében csaknem kivétel nélkül használhatatlanná váltak.

Szimonidesz az akták tartalmi ismertetését így fejezi be: „A továbbiakra nézve felkutatandó Erdődy Gábor Antal előterjesztése az 1723. június 23-án kelt rendelet ellen, amiben megindokolja, miért nem tesz eleget az uralkodó rendeletének". Úgy tűnik, Szimonidesz figyelmét ekkor még elkerülte Széll Farkas közleménye,[5] ahol Erdődynek egy datálatlan beadványát olvashatjuk, de a szövegből kiderül, hogy a rendelet után készült. Választ azonban még ezzel együtt sem kapunk a kérdésre: hogyan maradtak a Bibliák az egri püspök kezében. Erdődy ugyanis az előterjesztésben a korábbi rendeletekre hivatkozva azt kéri, hogy vagy kötelezzék magukat a debreceniek a hibák kijavítására (az említett feltétellel), vagy adjon neki újabb lehetőséget az uralkodó bebizonyítani, hogy nemcsak a Máté 28 : 19. fordítása, de számtalan más eretnekség is található a kötetben.

A megoldáshoz valamivel közelebb visz Erdődynek az a levele, amely nemrégen került elő az OSZK kézirattárában. Az autográf levél a Quart. Lat. 2575. jelzetű, négykötetes kézirat második kötetének 56-57v lapjain található. A kézirat címe Epistolarium Societatis Iesu in Hungaria, de nem kizárólag leveleket tartalmaz, hanem más műfajú jesuitica-anyagot is a XVI—XVIII. századból. A levél Kiriz Ferenc, nagyszombati rektornak szól, a keltezés 1723. október 9., Prága, tehát az ügy közvetlen dokumentumainak legkésőbbike.

A levélben a Biblia ügyén kívül is főként a protestánsokkal folytatott küzdelem eredményeiről számol be a püspök. Hírül adja, hogy megfogalmaztak egy előterjesztést a bozoki protestánsok ügyében, s át is adták az uralkodónak; hogy rendeletet kap Zemplén és Ungvár vármegye a körmenetek megzavaróival szembeni eljárásról; s megemlíti az udvar Bécsbe indulásának előkészületeit. Mindezeknél fontosabb azonban útjának is ez volt a célja -, hogy az elkobzott könyvek ügye jó irányban látszik megoldódni.

[5] Széll Farkas: *Újabb adalék Komáromi Csipkés György bibliájához.* Magyar Könyvszemle 1890. 136-145. 1945-ben, az *Egyháztörténet*ben megjelent tanulmányában *(A „Debreceni Biblia" viszontagságai és elnyomása)* viszont már hivatkozik Szimonidesz erre a közleményre.

Elmondja, hogy október 7-én fogadta az uralkodó. Nemcsak egy „memorialé"-t nyújtott be neki ami talán azonos a Széll Farkas által közölt előterjesztéssel , de támogatását kérve részletesen kifejtette mindazt, ami az ügyhöz tartozik. Őfelsége kegyesen meghallgatta, majd azt válaszolta: „nem akarja, hogy a Biblia miatt előítélettel legyenek a katolikus vallással szemben, hanem az ügy alapos kivizsgálása után újabb rendeletet fog hozni". Elérte azt folytatja , hogy nem kell kiadnia a debrecenieknek a köteteket, miként az utolsó rendelet alapján kellett volna. Leveléhez csatolja a „memoriale" másolatát, amiből látható mondja , hogy a protestánsok minden eszközt felhasználnak a katolikus vallás védőbástyáinak aláaknázására, tehát nem csoda, hogy kisebb dolgokban eredményeket érnek el. A Biblia ügyében is ez történhetett volna; mert ha Isten nem ad neki erőt, nem halogatta volna a királyi rendelet végrehajtását, az utazás minden nehézségét és fáradalmát vállalva nem igyekezett volna az uralkodóhoz, hogy pontosabban informálja az ügyről, a kötetek pedig „nagy diadallal (t.i. a protestánsokéval) és a lelkek veszedelmére" (cum magno triumpho, animarumque jactura) szétosztattak volna.

Tehát annyit biztosan megállapíthatunk, hogy az egri püspök a Biblia átadását nem akadályozhatta meg, csupán a rendelet végrehajtását halogathatta. Továbbá feltételezhetjük, hogy az október 7-i audencia után újabb vizsgálat következett, aminek eredménye a katolikus fél számára volt kedvező, s a kötetek kiadását királyi utasítás tiltotta meg.

Lit. R. D. Franc. Kiris Rectori Tyrn.[a]
Pragae 9 8-bris 1723

Admodum Reverende in Christo Pater
mihi observandissime

Informationem A. R. P. V-ae, in negotio Bozokiensium acatholicorum, Excellentissimo Domino Episcopo Nitriensi datam, communicavi cum Reverendissimo P. Tönneman, et uno magno ministro religionis catholicae in hac augusta aula revera magno protectore. Et quia A. R. P. V-a rogabat praefatum D. Nitriensem, ut per aliquem memoriale Suae Majestati Serenissimae porrigendum concipi curaret, offerendo se libenter fatigium concepistae persoluturum, considerata ideo praeprimis causa, quae omnino Dei esset, deinde etiam temeritate acatholicorum cum tanta calumnia, et crimine falsi instantiam suam promoventium, assumpsi in me onus memorialis, cujus conceptum cum praefato Patre Tönneman et memorato magno ministro conferendo, qualiter coaluimus, et ita purisatum, qualiter hodie saepefatus P. Tönneman Suae Majestati Serenissimae porrexerit, ex acclusa ejusdem memorialis genuina copia uberius informari poterit A. R. P. V-a. Efficiet memoriale istud multum, quia etiamsi satisfactio nulla daretur, attamen expost non statim ipsis huc recurrentibus credetur, neque ad simplices ipsorum iniquissimas delationes tam facile, religioni catholicae praejudiciosae fient conclamationes et subsequenter resolutiones. Ego jam heri complevi primam[b] meae hic mansionis hebdomadam, et praemissis praemittendis per decursum hujus temporis, tandem nudiustertius habita apud Augustissimum audientia, ipsemet Suae Majestati Serenissimae non modo memoriale meum porrexi, verum tum ejusdem continentias, tum ea, quae in illa hora, quid loquar, mihi data sunt, uberius declaravi, et Suae Majestatis Serenissimae protectionem imploravi, non possum aliter scribere, quam quod clementissime me audiverit, et responderit, quod non velit admittere, ut per haec Biblia aliquod praejudicium religioni catholicae inferatur, verum habita fundamentali rei investigatione, suam ulteriorem benignam resolutionem dabit; Per quod jam effectum est, ut ad ultimum, quod accepi de dato 12 junij anni currentis, mandatum, Biblia Debrecensibus non amplius sim extradaturus. Scio quidem postam pecunias constare, nihilominus ut A. R. P. V-a causam mei Pragensis itineris sibi notam habeat, accludo praesentibus copiam memorialis mei Suae Majestati Serenissimae nudiustertius porrecti, ex quo videre poterit, quam nequitiose agant acatholici, et suis technis, aureisque et argenteis ligonibus quales nam minas adversus propugnacula religionis nostrae foderint, unde non mirum, quod in minoribus tantum progressum fecerint, nam nisi Deo me corroborante, me resoluissem mandati regii exemtionem differre, et ad melius informandum Principem recurrere, ac tam longum Agria Pragam iter suscipere, incommodaque et fatigia magnis sumptibus juncta subire, plurimasque exprobrationes et exagerationes patienter ferre, hactenus jam cum magno triumpho, animarumque jactura neo impressa ipsorum Biblia ex 2884 exemplaribus constantia inter ipsos distributa forent. Dignetur Reverendissima P. V-a memoriale hoc meum cum Illustrissimo Domino Episcopo Spatzay, cui 100000 salutes cordiales defero, communicare, eundemque nomine meo

rogare, ut curae suae subjectis parochis mandat, quatenus in quotidianis sacrificijs collectam pro ecclesia faciant. Idem velit A. R. P. V-a suis collegialibus committere, si umquam, certo nunc indigemus praecibus, quas Deum exauditurum confido, uti exaudiverat praeces, dum Petrus servabatur in carcere, oratio autem ecclesiae fiebat pro eo. Hodierna etiam posta expediuntur bina seria mandata comitatibus Unguariensi et Zemblinensi sonantia, ut magistratualiter absque omni procrastinatione inquirant, contra ternarum processionum invasores et violatores, nonnulorumque parochorum festa non observantes punire volentium percussores, inquisitionemque Suae Majestati pro decidenda ipsis poena quocitius transmittant, haec mandata expediri efecit E. D. Episcopus Nitriensis. Utinam defunctus Cancellarius in ultimis suis diebus respectu neo impressorum Bibliorum apud Deum et homines conscientiosos magis acceptum mandatum expedivisset, quam illud est, quod in memorialis mei copia acclusum legere poterit A. R. P. V-a, si praemissa etiam cum P. Tapolcsani communicata fuerint, utpote Bibliorum illorum notitiam habente, libenter habebo, cui etiam cordialem salutem defero.

Caeterum significare possum, statutam esse diem 6-am 9-bris, qua Sua Majestas Serenissima Viennam versus movebit, bagasia, seu impedimenta, jam omni die in 11 (?), 20, 30, et pluribus curribus successive hinc discedit cum magna copia cavalleriorum sensim sensim hinc discedentium, supremus aulae Praefectus Princeps Trautsum aliquantum valetudinarius suasu medicorum etiam elabso di Mercurij hinc abijt Viennam. Ego quando hinc liberari potero, necdum scio.

Commendo A. R. P. V-ae, ut meae instantiae et desuper datae suae resolutionis memor vivat, ac pro juvene recommendato in aliquo seminario vacantiam servet pro affuturo propediem studiorum anno, quem ut sui sub initium 9-bris Tyrnaviae A. R. P. V-ae sistant, hodie per literas meas monentur, benevolentiam eatenus mihi exhibendam data occasione reciprocare satagam, permanendo constanter ad cineres usque A. R. P. V-ae

servus ex corde additissimus
Gabr. Anto. C. Erdődy Episcopus Agriensis
mp.

[a] A levélen rendes címzés nem található, csak Erdődynek ez a megjegyzése az 56r lap alján. Valószínűleg csak az elküldött levél fogalmazványa van a kezünkben.

[b] primam: Bizonytalan olvasat.

FÖLDESI FERENC

Jankovich János versgyűjteménye (1788—1793). A 18. század kéziratos irodalmába nyerhetünk bepillantást abból az énekeskönyvből, amelyre Stoll Béla bibliográfiájának[1] segítségével bukkantam rá az Országos Széchényi Könyvtár kézirattárában.[2] Az összeíró megjegyzése arra mutat, hogy a kézirat egy olyan vegyes tartalmú kolligátum egyik darabja, amelyet Nagy Iván állított össze 1864-ben.[3]

A papírkötésű kolligátum nagysága 22 × 26 cm, míg az egységes egészet képező Nagy Iván énekeskönyvé mindössze 13,5 × 17,5 cm. Az elején ez olvasható:

Egyveleg Iratok
1703 1826
évekből
I. kötet
Történelmi, Politikai okmányok és Levelek; Alkalmi beszédek, Gúnyiratok, Versek, és egyéb érdekes és éles feljegyzések, mint hátul a részletes tartalommutatóból láthatni.

[1] STOLL Béla: *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565—1840).* (Budapest, 1963.) 222, 401.

[2] OSzK Quart. Hung. 1931/I. 101a—122b; a II. része, mely az 1672—1863 közötti anyagokat tartalmazza, nem található.

[3] A vizsgálódás szempontjaihoz nagy segítséget nyújtott KILIÁN István: *A Miskolci Melodiárium* c. tanulmánya (Borsodi Szemle VII., 1963. 4. sz.) 68—83.

A tartalom azonban nem ad sok felvilágosítást:[4]

1. Szögyényi Zsigmondnak Pest megyei administratorságba iktatásakor beszédek
2. Gyöngyös és Gyöngyös Pata földes urainak birtokrészök kimutatása
3. Jesuitica Principia

A verseket a 101a 122b lapig bezárólag találjuk. Terjedelme mindössze 4 oldal, azaz 22 levél. Összesen 29 verset tartalmaz.

A 112b lapon két sort (a 25. vers után), a 113a lapon pedig az egész verset (a 27.-et) szinte az olvashatatlanságig törölték. Sikerült a versike kétharmadát elolvasni. Kiderült, hogy az áthúzás nem volt véletlen, hiszen elég vaskos sorokat takar. Két latin vers is található: a 23. (111b—112a) és a 24. (112a). A kézirat utolsó tizenöt oldala teljesen üres (115a 122a).

Stoll könyvében a következőket írja az énekeskönyvről:[5]
101a: Vegyes irkafirkák, köztük: „J. J. mpria 89. 1790".
101b 114b: 25 vegyes énekszöveg...
115a 122a: Üres
122b: Vegyes irkafirkák

Az általam vizsgált énekeskönyvet Nagy Iván fűzette egybe,[6] akinek családtörténeti könyve[7] fontos adatokat szolgáltatott a róla elnevezett énekeskönyv másolójára vagy szerzőjére (?) vonatkozóan. E két személyt gyakorta homály fedi. Maga az eredeti kézirat csak egy I. I. (=J. J.) monogramot rejt a címlap alján (101a) és az utolsó oldal (122b) vegyes irkafirkái között. Így csupán ennek a monogramnak a nyomán indulhattam el. Végignézve azt a gyűjteményt, amelyben ez az énekeskönyv is megtalálható, a 84a lapon a „Szives Kévánás!" c. háromverszakos 12 soros köszöntő versike alatt rábukkantam a következő aláírásra:

„Debreczen 1788. Iankovich Iános írta"

Nemcsak a kézírása, hanem a monogramja is megegyezik. Az említett vers néhány sora, amely a rokoni kapcsolatra utal:

„Mivel ma Frantziska neve napját láttya | Magát a betegség rólla le botsáttya | Azért örül ennek mostan kedves Báttya | Hogy éllyen Frantziska mostis azt kiáttya."

Néhány lappal a köszöntő után (86b) egy pár soros latin bejegyzés olvasható J. J.-ről:

Anno 1786[a] Die17[a] Iulii
M. Varadini per Ioannem
Iankovits Philosophiae
...Auditorem

[4] OSzk Quart. Hung. 1931/I. 210a

[5] STOLL Béla: *i. m.*

[6] PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám az ÖÉ-ben (886) is említi ezt a kolligátumot, ahol megjegyzi, hogy: „A 101—122. levél külön egységet képező füzet, melyet a címlap szerint az 1788. és következő években írtak." (SZTA gyűjteményében nem említi.)

[7] NAGY Iván: *Magyarország családai czímerekkel és leszármazási táblákkal I—XII.* (Pest, 1857—65.) Rövid életrajzát lásd: Magyar Irodalmi Lexikon (Budapest, 1926.) 588., (Budapest, 1965.) 321.; FERENCZI Jakab DANIELIK József: *Magyar írók.* (Pest. 1856—58) II.218.; NAGY Iván: i. m. VIII. 66.; SZINNYEI József: Magyar írók élete és munkássága I—XIV. (Budapest. 1903.) IX. 620 629.; STOLL Béla bibliográfiájában találhatók NAGY Iványra vonatkozó adatok: 583. Nagy Ferenc-ék. (1806) — MTAK Ms. 413. Megjegyzés: „Nagy Iván az 1840-es években Balassagyarmaton szintén lemásolta rokonának énekeskönyvét (aki ekkor Nógrád megye táblabírája volt), és elküldte Erdélyi János népköltési gyűjtése számára (MTAK Népk. 90a). Ugyanebben a küldeményben van a Jászberényi-énekeskönyv is (MTAK Népk. 90b). Ezt a másolatot is Nagy Iván készítette."

Erre utal a kézirat egyik latin verse is (23. 111b; 3. vsz.), ahol „Magno Varadini" alak szerepel; tehát föltehetőleg J. J. Nagyváradon végezhette tanulmányait. Az I. I. monogram megtalálható még ugyanennek a gyűjteménynek a 134b és a 160a lapjain.

Megpróbáltam a Jankovich családfákból olyan János nevű személyeket keresni, akiknek volt Franciska rokonuk. A különböző Jankovich családok (daruvári, pribéri, vuchini, dunaszekcsői, miryevói stb.) közül a jeszeniczei ágon akadtam rá.[8]

A Magyar Országos Levéltárban[9] utánanéztem Jankovich János levelezésének. Jankovich Miklóshoz írott leveleiben a következő adatokat találtam.

a) Aláírásai megegyeznek az általam vizsgált énekeskönyvben találtakkal:

Ioannes Iankovits (6a, 12b, 28a, 37a)
Ioannes Iankovich (31a)
Joannes Iankovits (36b)
Iankovits (4b)
Iankovits Ianos (9a, 16a, 19b, 20b, 23a, 26a, 28a, 29a, 32b, 34a)
Jankovits Ianos (9a)

b) Egy Salgótarjánban 1796. április 17-én kelt gyászjelentésből[10] megtudtam, hogy Jankovich János édesanyja Szentiványi Terézia, édesapja pedig (I.) László volt. Néhány sor a levélből:

„Szentiványi Therezia Tekintettes Jeszeniczei, Jankovics László Úr özvegyett + nekem el felejhetetlen, Édes Anyamat" temetik; 1796. április 17-én halt meg.

Ezek után jó néhány gyászjelentést elolvastam, míg kiderült az is, hogy mikor hunyt el Jankovich I. László. Szentiványi Terézia Jankovich Miklóshoz írt gyászjelentésében,[11] mely 1786. január 30-án kelt Tarjánban (Salghó Tarjány) ez állt:

„Jeszeniczei Iankovith László Ur Kedves Férjem..." 21-én halt meg.

Ugyanebben a gyűjteményben felbukkant a Franciska név is. Szentiványi Terézia írta egyik levelében: „Szirti Franciska, menyem..."[12] Elképzelhető, hogy hozzá írta János a már említett köszöntőt. Felkutattam Szentiványi Terézia levelezését is.[13] A levelek kézírása azt mutatja, hogy valószínűleg fia, János írta. Ezt az aláírások összevetése is bizonyítja, valamint az utolsó aláíráson látszik az eltérő vastagságú toll; az eredeti kéziraton a tinta színe és a hibás vezetéknév. Az aláírás reszkető kéz írását sugallja. Feltételezésem szerint tehát a levél írója megegyezik az általam vizsgált énekeskönyv írójával. Végső következtetésképpen megállapíthatjuk, hogy az énekeskönyv írója Jankovich János nem más, mint I. László és Szentiványi Terézia gyermeke.

Érdeklődésem mégis a továbbiakban Jankovich László felé irányult. Utánanéztem az ő levelezésének is.[14] Feltételezésem bizonyosságában megerősített Jankovich (I.) Lászlónak több levele, melyeket Iankovics Miklóshoz írt:

[8] NAGY Iván: i. m. V., 306. old. IV. tábla

[9] Magyar Országos Levéltár = OL; P 1287 Jankovich család levéltára; Missiles; Jankovich János levelezése, 39. t. l. cs.

[10] Uo.: 29a; 30b a címzett: Iosepho Iankovits (Udvard)

[11] OL, P 1284 60. cs. 49. tétel; Gyászjelentések, néhány házassági értesítés 1818–45 én.: 1a, 2b.

[12] Uo.: 7a

[13] OL, P 1287 Szentiványi Teréz; Missiles, 1.cs.

[14] OL, P 1284 Jankovich család; 13. t. „Salgói J." megjelölésű peres iratok (1764–1802) 23. cs.: Iankovich László Levelei Iankovich Miklóshoz (1780–1784)

„. . . .és minthogy Én nem jarhatok beteges santa lévén. . ."[15]

„. . . .annyira meg bagyadott az egesz Testem, hogy mostis álig jarhatok, anyival inkab a' kezeim, hogy egy Levélnek irasarais eligtelen vagyok, úgy reszkednek a' kézeim. . ."[16]

P. S. Az bágyatt, és fájdalmas kezemnek nagy reszkedése véget allig subscribálhatom magamott, anyival inkáb nem írhatok Levelet, mivel Tegnapi Napon ismét hideglelésben estem, noha az előtt is nemigen jó egésségben voltam, kezemet is allig birtam, most anyiválinkább nem birhatom."[17]

„. . . .mind kezem ugy az labom meg hidegedet. . ."[18]

„P. S. Atyafiságosan követem hogy az jobb kezemnek nagy fájdalma, és reszkedése véget saját kezemmel nem irhattam, amint már régtülfogvást senkinek sem irhatok magam kezével."[19]

„. . . .et modo propria manu scribere non possumus. . ."[20]

A levéltöredékek szövegéből kiderült, hogy a leveleket nem Jankovich László írta, hanem fiával, Jánossal íratta. Ez hát a magyarázata, hogy a levelek (Jankovich Jánosé, Lászlóé és Szentiványi Teréziáé) és az énekeskönyv írójának a kézírása megegyezik.

A Jankovich család[21]. A jeszenicei Jankovich család Horvátországból származik. Onnan a törökök elől Trencsény vármegyébe költöztek. 1686. augusztus 5-én I. Lipót királytól nyertek címerlevelet. I. László 1756-ban Nógrád vármegye szolgabírája, 1770-ben a megye földesura. Nejétől, Szentiványi Teréziától egyetlen fia, János a francia háborúk alatt (1809-ben a felkelt nemességnél) ezredes. Skerlecz Antóniától fia, Antal gazdag birtokos Nógrád megyében. 1832-től másod-, 1836-tól 1839-ig pedig első alispán, azután cs. kir. tanácsos, Gömör vármegye főispáni helyettese. 1821-ben nőül vette báró Vécsey Eleonórát. 1855. december 22-én, 64 éves korában meghalt. Jankovich János és családja levelezett III. Miklóssal (I. László testvérével). 1787-ben királyi táblai ülnök, jászkun kapitány volt. Nejétől, Beniczky Angelikától több leánya között egyik fia, József királyi tanácsos és Fejér megye alispánja volt 1829-ben. Másik fia IV. Miklós (1772?/73? 1846) nem más, mint a híres-neves régiséggyűjtő, régész és mecénás, az MTA tiszteletbeli tagja. Pesten született, és iskoláit is ott végezte. Királyi udvari titoknokként dolgozott, de a tudományok kedvéért visszavonult.[22]

Címerük: Kékben zöld alapon, jobb előlábával egy pálmaágat, baljával koszorút tartó kétfarkú arany oroszlán. A pajzs fölötti sisak koronáján egy piros lábú fehér galamb, piros csőrében zöld gallyat tartva.[23]

A gyűjtemény jellege. A versekről kimutatás készült. A táblázat rovatai a következőkről adnak felvilágosítást: saját sorszámom, fóliószám, saját oldalszáma, a versek címe, ill. kezdősora, a versek tárgya, versszakainak és sorainak száma, szerző. A más gyűjteményekből általam eddig nem ismert verseket külön feltüntettem. A táblázat alapján megállapítható, hogy a versek zöme népdal eredetű, de néhány műdal is akad. Majdnem minden világi téma föllelhető. Túlsúlyban vannak azonban a szerelmi énekek, de megismerkedhetünk a katonák és a diákok sorsával is.

A címlapon (101a) nem lehet kivenni a szövegből a keletkezés helyét, pedig történik rá utalás: „In urbem. . ." Sajnálatos, hogy a helyre vonatkozólag a kézirat többi lapján sem találtam egyértelmű hivatkozást. Nincs kizárva, hogy Jankovich ezt a versgyűjteményt is Debrecenben készítette, ahol 1788-

[15] Uo.: 137b; 137a S. Tarjany 12N° Ianuar 1782

[16] Uo.: 131b; 131a S. Tarjan 24N° May 1789 (Az aláírás reszkető kézé.)

[17] Uo.: 130a S. Tarjan die 11N° Iuniy 1783

[18] Uo.: 128b; 128a S. Tarjan 25N° Iuliy 1783

[19] Uo.: 126a S.Tarjány 3N° Ian 1784

[20] Uo.: 125a Salgo=Tarjan 17N° Febr 1784N°

[21] BOROVSZKY Samu: *Magyarország vármegyéi és városai; Nógrád vármegye:* 112, 600.; KEMPELEN Béla: Magyar nemes családok. (Budapest, 1913.) V. 238.; NAGY Iván: *i. m.* V. 302 308; a családfa: 306 307.

[22] BELITSKA—SCHOLTZ Hedvig: *Jankovich Miklós, a gyűjtő és mecénás.* (Budapest, 1985.); (Művészettörténeti füzetek 17.); e könyv előzménye már napvilágot látott: Jankovich Miklós könyvtári gyűjteményeinek kialakulása és sorsa (OSzK Évkönyve 1970 71; 109 173.)

[23] BOROVSZKY Samu: *i.m.* 600. és NAGY Iván: *i. m.* 302. lapok alapján.

ban a már említett köszöntő született. Ez a feltevésem azonban még ez idáig nincs bizonyítva. A kolligátum 123a (67) – 157a (167) lapjain található vegyes írások feltételezésem szerint szintén Jankovich Jánostól származnak. Ennek és az OL-ban talált levelek alapján megpróbáltam kideríteni, hol tartózkodott 1789–93 között. Ez idő tájra tehető ugyanis a versgyűjtemény keletkezése.[24] A szóba jöhető helyek időrendben: Nagyvárad, Pest, Halas, Bécs, Buda, Pilis, Kalocsa, Pest. A helyszín megállapítása a fentiek miatt még kiderítésre vár.

A kézirat keletkezési körülményeinek a meghatározásához igen kevés adat állt rendelkezésemre. A címlapon (101a) az 1788-as évszám olvasható: „1788 et sequentibus annis". Sajnos a latin nyelvű szövegből nagyon nehezen lehet csak kivenni egy-két szót, ill. dátumot, mert hat piros pecsét takarja el. Így az olvasható részekből számunkra fontos adatokat csupán az évszámok szolgáltattak. Az egyik 1788, a másik kettő, mely a címlap sarkában bújik meg az I. I. monogram alatt: $\frac{89}{1790}$. Az egyik pecséten könnyen kibetűzhető a következő szöveg: „Conc. Res. Par. Cresc. DC&CZ". A pecsét felírása még idáig kiderítetlen. A közepében az 1760-as évszám áll. A pecsétek száma és elhelyezkedése arra enged következtetni, hogy valószínűleg nem volt semmi funkciójuk a kéziraton, pusztán próbálgathatták őket. Ugyanezek a pecsétek fordulnak még elő a kolligátum 157a és 160a oldalán. A kézirat utolsó előtti, 28. versének elején (113b) egy újabb dátum fedezhető fel: 7^{a} 9^{bris}_{793}, azaz 1793. nov. 7-e. Feltehetőleg ekkor került e kötetbe ez az ének. S végül a kézirat utolsó, vegyes irkafirkát tartalmazó lapján (122b) az I. I. monogram fölött ez a két évszám áll: „1743, 1837". Végső következtetésként leszögezhetjük, hogy a kézirat feltehetőleg az 1790-es évek elején keletkezhetett. Ami pedig a verseket illeti, többségük fölfedezhető más, korabeli, tehát 18–19. századi kéziratos gyűjteményekben is. Akadnak azonban régebbi keletűek is, például a 10., mely egy 17. századi vénlánycsúfoló. A versek sorrendje tehát korántsem időrendi: pusztán az egyéni ízlés alapján kerülhettek egymás mellé. Nyilvánvaló tehát, hogy még a hozzávetőleges kronológia összeállítása sem könnyű, s esetünkben csaknem teljesen lehetetlen.

[24] OL, P 1287 Jankovich család, Missiles; Jankovich János levelezése és az OSzK Quart. Hung. 1931/I. alapján: 86b: Anno 1786^{c} Die 17^{a}. Iulii M. Varadini (OSzK) 2a: Pestini die 24^{c} 8^{bris} 1789. (OL) – 4b: Pestini die 26^{c} 8^{bris} 789 (OL) 6a: Pestini die 20^{c} 10^{bris} 1789 (OL) 135a: Halas 4^{1k} febr $\frac{}{790}$ (OSzK) 151b: Béts szerdán 24 febr $\frac{}{790}$ (OSzK) 150a: Buda 25^{c} febr. $\frac{}{790}$ (OSzK) 150b: Pilis 25^{a} febr. $\frac{}{790}$ (OSzK) 9a: Kalotsan 6. Martiusban 1792. (OL) 11a: Colotzae 6^{c} May 1793 (OL) 160a: 25: 8^{bris} 793 Pestini (OSzK) 113b: 7^{a} 9^{bris} 793 (OSzK)

Saját sorsz.	Fóliószám	Saját oldalsz.	Cím/kezdősor	Tárgya	Vsz.	Vs.	Szerző	Az összevetés jegyzetsz.
1.	101b		Árpád borralvaló köszöntése Eb, a'-ki nem Barát	Köszöntő				[25]
2.	101b		Más Ez a' pohár bujdosik éllyen a barátság	Bordal	1	3		
3.	101b		Más Dunán innen, Dunán túl	Bordal	1	6		
4.	101b		Más Minden Nap, minden nap	Bordal	1	2		
5.	101b		Más Ez pohárra jól vigyázz	Bordal	1	6		
6.	102ab	1—2.	Első №1 Jajgatással tőltőm éltemet	Szerelem	4	36		
7.	102b 103a	2 3.	Más A Szeretőm igen beteg talám megis hal	Szerelem	3	15		
8	103ab	3 4.	Más Szeg szivemben szép szemelyéd serkentő szemelye	Szerelem	4	24		
9.	103b 104b	4 6.	Más Felnyitnám már bús szivemnek régen bezárt ajtaját	Szerelem	6	30	Ányos (?)	[26]
10.	104b 105a	6 7.	Más Vén Leány Éneke Be kár! be kár! nékem a Pártát viselnem	Csúfoló	7	42		[27]
11.	105b 106a	8 9.	Más Szeress engem én Édesem mert én szeretlek	Szerelem	7	28	Kreskay (?)	
12.	106ab	9—10	Más Be keserves nyomoruság töri bódúlt fejemet	Szerelem	3	15	PHÁ (?)	
13.	106b 107b	10—12	Más Ki nem kapott Szeretőre	Szerelem	8	56		
14.	107b 108a	12—13	Magyar Mars Réz karika tseng	Katonaének	4	23		[28]
15.	108b	14.	Máas (!) Trombitákat harsogtatnak **Mars Vitézek Mars!**	Katonaének	4	12		

16.	108b—109a	14—15.	Más Lora Legény talpra szegény	Katonaének	3	12		[29]
17.	109a	15.	Más Marsoly már Vitéz MAGYAR!	Katonaének	4	16		
18.	109ab	15 16.	Más Árván sirvan szivemet kedvemet	Szerelem	2	14	Amadé (?)	
19.	109b	16.	Más Dolgaim, gondaim nosza tágujjatok	Vallomás	1	4		
20.	110ab	17– 18.	Más Melly bolondság titkon szenvedni	Szerelem	4	28		
21.	110b	18.	Más Vigan tőltőm életemet	Vallomás	1	8		
22.	111a	19.	Más Mi hasznod mi győnyőrűséged	Szerelem	3	21		
23.	111b 112a	20 21.	De Studiosis Inscriptum legitur cronicis Scholar[um]	Diákdal	9	36		
24.	112a	21.	Alia Huc huc o Iuvenes huc huc properate!	Bordal	1	9	debreceni (?)	
25.	112b	22.	Más Alamizsnát szegény vaknak kit szerelem vakitot	Szerelem	4	27		
26.	113a	23.	Más Tisza, Nána, Poroszló, meg éget mar Szoboszló	Gúnyvers	4	30		
27.	113a	23.	Más De szép madár a fetske, adnál egyszer Menyetske (szinte az olvashatatlanságig áthúzva)	Pajzán	4	8		
28.	113b 114a	24 25	Szép Világi Ének A szerelem édes keserűség	Szerelem	5	30		
29.	114ab	25 26.	Más Világi Ének Égek erted, de nem érzed nemis látod tűzemet	Szerelem	5	40	Erdődyé (?)	[30]

(A más gyűjteményekből általam eddig nem ismert verseket félkövér számmal jelöltem.)

Jankovich Miklós már említett gyűjteményében[31] a következő tematikus csoportokba sorolta be a mintegy 840 éneket tartalmazó gyűjtemény alkotásait: I. vitézi (heroici), II. erkölcsi és gúnyoló (morales, satirici), III. nyájas (ludicri), IV. szerelmes (erotici), V. pásztori és paraszti (bucolici). Ez az osztályozás erre a dalgyűjteményre is érvényes. Az énekeskönyv 28 verséből 14 a szerelemről szól. Azonban ezek közt is inkább a szenvedő, a fájdalmas panaszok vannak túlsúlyban. Csak elvétve találunk olyanokat, amelyek a boldog szerelmet éneklik meg. A kötet szerelmes énekei túlzott általánosításuk miatt egyáltalán nem adnak biztos támpontot valamilyen konkrét, létező személyre.

Képet kapunk a vitézek sajátos szóhasználatáról, kifejezéseiről, életmódjáról is: flinét, bagnét, svadron, kartács, ón galatsinyok stb. Az egymást követő négy katonaének: 14., 15., 16., 17. A 16. zárósorai Amade László közismert „A szép fényes katonának . . .” kezdetű dalát juttatják eszembe.[32] Az

[25] 1. Oct. Hung. 1143. 26a.(51) 1 vsz.

[26] 9. BD (215 7) 142. . . .szívemnek . . . 7 DS nr. 39. 5 G (117) Oct. Hung. 44.: 38b 39a (74 76); Maás 5; 49.: 64b 65b (123 125); 70. Más Az szerentsétlen Ifiú. 6; 73.: (287) 5; (384) 5; 496.: 61ab; 107. Fel nyitnám már bus . . . 7; 654.: 12ab 6; 926.: 183a 19[d] Dall 2; 1169.: 78b 79a (154 155) 4; 1282. 48b 49b 10 Nota 5; 1695.: 20b 21a (40 41) A Szerencsetlen Ifiú 6; 1697.: 96ab 163[ik] Ének. 4. Quart. Hung. 173.: III. 39a 38. 5; 174.: 75a 76a N° 25. Egy Ifjunak Szerentsétlenségérül; Föl nyitom már bús . . . 5; 175.: II. 30a 87. Fel nyitom . . . 6; 1556.: 2a (Ányos?); 2910.: 44ab (83 84) NN° 74N° 4. Quart. Lat. 700.: 20b PHÁ 186. Tengeri veszedelem; 17 (A 4. vsz.-tól PHÁ hozzáköltése.) SZUB 77; 3. SZTA 207; 366. Fölnyitom már bús . . . TK II. 314; 1. Felnyitom . . . A XVIII-dik sz.-ból. 4 (Saját gyűjteményem régi kéziratáról. A kesergő.) TK megjegyzése. VÉGY I. nr. 28. 5; (1799); 89. (1803) P I. nr. 150. 1 VM 27a Kedves élete párját . . . kezdetű köszöntő szövegével. Ugyanez forrásban a Jóllehet kevés bajom volt még . . . kezdetű vers (70a) nóta utalással hivatkozik erre a dallamra. (PHÁ 597 598 alapján.) Anal. lit. 7 vsz.

[27] 10. BD (195 196); 123. Be kár be kár . . . 2 EP I. (260) 9 ItK 1931. (210) Szabó A. közlése; további utalásokkal. Be kár, be kár . . . pártát . . . (A teljesebb vált. ks.) K II. (77); 4 Kaz. lev. XII. 527; XVIII. sz.-i vers. MM 12. Vén leány siralma; Be kár, be kár a pártát viselnem . . . 10 Mur (1772) Hasonló műfajúak a XVII.sz.-ban is előfordultak. N I. 135; 10 Oct. Hung. 49.: 103b 104b (200 202); 118. Vén Leány Éneke. 8; 73.: 284; 8; 496.: 50a 85. 11; 654.: 19b 20a Ven Leany notaja; Be kár be kár . . . 7; 926.: 14a 65[dik] Nota; 3 PHÁ 118. A vénlány panasza. 2 (567): A két ixot immár régen meghaladtam . . . Régi vers és dallam. Majdnem pontosan egyező formában megvan már a XVII. századvégi diák dallamtárakban. Az ÖÉ utáni időben már nem találunk ennyire pontosan egyező változatot. Hasonló szerkezetű és terjedelmű, de vonalban és sorvégzőkben eltérő durdallam. Szini 48. Vesszen el e világ . . .; Bordal; 12.12.8 + 8.6 + 7. szótag. TI 19b 7 V (1903) 505 (Kanyaró közlése) VÉGY I. nr. 12. 8 Z nr. 39. 4

[28] 14. Quart. Hung. 173.: V. 8a 7. . . .peng . . . 1

[29] 16. Oct. Hung. 1282.: 51b 52a 20 Nota; 2

[30] 29. BD (106 108) 39. . . .érted de . . . 6; (A források gyakran a 2.str.-val „Régtől fogva hogy szeretlek . . .” sorral kezdik a szöveget.) BB 271 DD 33. DS 105. 6 F 130 217. MD 211 6 MM 28. . . .érted . . . 6; (Áthúzva a két átló irányában. Idő: 1798. Más „Égek érted, de nem érted, nem is látod tüzemet . . .” KI megjegyzése.) Oct. Hung. 44.: 5b 6b Máas 6; 49.: 44b 46a (83 86); 51. Más. Szerelem, és félelem 12 57a 58b (108 111) 61. Más (8 vsz.: 1 vsz. = 8 sor; 16 vsz.); 73.: 346 8 (1798); 543.: 121b N° 32. 6; 600.: la Egék . . . 5; 919.: 43a 44a 7; 1088.: 30b 31a (60 61) 29. (Erdődyé?); 1282.: 19b 20b 4 Nota. Szerelem és felelem 6; 1352.: 62a 63a Más. 6 12db 4 soros ; 1695.: 24a (47) 6 Quart. Hung. 173.: III. 109ab 103. 6; 174.: 71a 72b (1877) NN° 23 Égek érted de . . . 6 (Erdődy); 175.: V. 69a 207. és 204. Égek érted . . . 9 (1789); 176.: 65a 66b 62. 6; 177.: 4a Szerelem és Félelem: Égek érted . . . 6; 50ab Égek értted . . . 9; 2910.: 130a 131a (255 257) N N° 223 N° 7 VÉGY I. (1799) 21. 6 Tullok-féle kézi. ism. E. Ph. K. 1901. 290. (Oct. Hung. 1088.: 30b jegyzete alapján; Stoll: 660. Pósfalvi Tullok Mihályék. (1816); Ismeretlen helyen. Magassy Antal, EPhK 1901. 287 97, 382 5. SZTA II. 248. sz. (Stoll B.: i.m. 332) V 32b 6 (Elképzelhető, hogy az eddig ismeretlen 8 ének alkotója: Jankovich János. A szerzőség megállapítása azonban még nem bizonyított.)

[31] OSzK Quart. Hung. 173. = Nemzeti Dalok Gyűjteményének (I X.) felosztása alapján.

[32] Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból (Budapest, 1966.), II. 738. Vö.: Pálóczi Horváth Ádám: ÖÉ (Budapest, 1953.) 222. Verbungos huszár; „Nossza gyertek legények!”

egyéni hangvételű, megelégedett vallomások, a diákdalok és kesergők, valamint csúfolók száma elenyésző. Mindössze egy-egy alkotás képviseli e műfajokat. Közülük leginkább figyelmet érdemel a 10., a már említett vénlánycsúfoló, ahol a pártában maradt leány panaszkodik.

A szomorú szerelmi bánat mellett hangot kapott a gyűjteményben a vidámság is. Ide sorolható az öt bordal (2., 3., 4., 5.; 24. ez latin nyelvű) és az egyetlen köszöntő: „Árpád borralvaló köszöntése" (1.). Az igazi bordalok közül azonban csak kevés, azoknak is csupán töredéke sorakozik rögtön a gyűjtemény elején.

Az énekeskönyv a költői eszközök színes skáláját vonultatja fel; nem mindegyik stilisztikai fogás fordul elő egyforma gyakorisággal, akadnak olyanok, amelyek csak egy-két példával illusztrálhatók. Többségük a mai magyar nyelvet is joggal gazdagíthatná. Az énekek egyvelegéből kiemelkedik a 8. (103 ab), melynek kezdősora (továbbiakban ks.): „Szeg szivemben szép szemelyéd serkentö szemelye...". Jellemző, hogy mind a négy versszak minden szava két mássalhangzóval kezdődik; 27 s-sel, 58 sz-szel. Ezt a bravúros formai sajátosságot a Sebestyén Gábor énekeskönyvében talált verstan (34b 47a) alapján „paromeoon"-nak (46b) nevezik.[33] A teljes vers a következő:

1. Szeg szivemben szép szemelyéd serkentő szemelye | Szur sebemnek szalkajatol sokastúl sérelme | Szenved szivemnek szerelmét | Szánd sebeimnek sérelmit | Szemléld szorongattatásom | Sűrű sohajtásom.

2. Szemlely szanakodo szemmel szolgadnak sebére | Szeliditsd szabad szivedet szivem szerelmére | Szivért szolgálom szivedet | Szeretem szép személyedet | Szep személyedért szenvedek | Sárgulok senyvedek.

3. Szakadatlan szivességgel szivednek szolgálok | Személyedhez szép szavadra sietve sétálok | Soha szivem szerelmedtöl | Sem személyem személyedtöl | Semmi szivhez sem szerződik | Soha sem szegődik.

4. Sopánkodó sohajtásom sokszor számlálhatnám | Sérűl szivem, sárgul szivem, sorsomat szánhatnád | Szép személyed szemlélése | Szolgád szive szenvedése | Szereteted szer sebére | Siess szerelmére.

Hasonló megoldással találkozhatunk Bán Imre – Julow Viktor könyvében.[34] Az ének címe: Keserves versek, mellyekbe a szók mind s betűn kezdődnek.[35] A mesterkedő költészet a régi magyar irodalomban századokra visszanyúló hagyomány. Ezt igazolja Bán Imre egy másik könyve, az irodalomelméleti kézikönyveinkről,[36] valamint Lukácsy András és Aczél Géza hasonló tárgyú munkái.[37]

A kötetben található jó néhány közismert ének. A 29 versből 21 előfordul más gyűjteményekben is. A leggyakoribb énekek:

9. Felnyitnám már bús szivemnek régen bezárt ajtaját (29 helyen)
10. Be kár! be kár! Nékem a Pártát viselnem (19 helyen).
29. Égek erted, de nem érzed nemis látod tűzemet (27 helyen)

[33] OSzK Oct. Hung. 543. Sebestyén Gábor-ék. (1810–1813). A verstan írója a következőket jegyzi meg (46b): „Paromeoon olyan vers a' melyben minden szó egyforma betünn kezdődik.

[34] BÁN Imre–JULOW Viktor: *Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában* (Budapest, 1964.) 15: „Van azután olyan poéma, amelynek minden szava s vagy sz hanggal indul..."

[35] BÁN Imre–JULOW Viktor: i. m. 210.; 70. ének; 272: „A TREDN (Tiszántúli Református Egyházkerület Debreceni Nagykönyvtára; azelőtt: a debreceni Református Kollégium Anyakönyvtára): R 607/b jl. gyűjteményéből, 53–54.

[36] BÁN Imre: *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI—XVIII. században.* (Budapest, 1971.); (Irodalomtörténeti füzetek 72.)

[37] LUKÁCSY András: *Kiment a ház az ablakon...* (Budapest, 1981.) ACZÉL Géza: *Képversek* (Budapest, 1984.)

Mindössze egyszer fordul elő az 1. „Eb a'-ki nem Barát", a 14. „Réz karika tseng" és a 16. „Lora Legény talpra szegény".

Eddig ismeretlen 8 ének, melynek ez idáig a szövegváltozataira sem akadtam rá. Ezek a következők: 8. „Szeg szivemben szép szemelyéd serkentő szemelye", 17. „Marsoly már Vitéz MAGYAR!", 19. „Dolgaim, gondaim, nosza tágujjatok", 22. „Mi hasznod mi gyönyörűséged", 23. „Inscriptum legitur cronicis Scholar", 24. „Huc huc o Iuvenes huc huc properate!", 26. „Tisza, Nána, Poroszló, meg éget mar Szoboszló", 27. „De szép Madár a fetske, adnál egyszer Menyetske".

A szövegváltozatokból kiderült, hogy a 14. vers az, melynek általam eddig ismert legteljesebb szövege Nagy Iván énekeskönyvében található.

A versek összevetése során ráakadtam Jankovits László-ék-ére is.[38] Ebben a 4 levélből (12a—15b) álló énekeskönyvben található az általam vizsgált Nagy Iván-ék 9. éneke is: 14a „Mi haszna már evedzőmmel habok ellen csapkodni..." („Felnyitnám már bús szivemnek..." töredéke.) A Jankovits László-ék-et tartalmazó kötet különböző nagyságú, 1-1 éneket tartalmazó, legfeljebb 2 leveles ének- és prózaszövegek kolligátuma.[39] A vegyes írásokról Stoll egyáltalán nem tájékoztat részletesen, csak általában említi ezeket. Számomra azonban nagyon érdekes adatokat szolgáltattak. Nagy Iván-ék-ének 1. éneke (101b) az „Árpád borralvaló köszöntése" c. és az „Eb, a'-ki nem Barát..." kezdetű köszöntő fellelhető a Jankovits László-ék-ben is a 26a (51a) oldalon. Érdemes összehasonlítani a két helyen található verset, mivel a kézírás meglepő egyezéseket mutat. Hasonló egyezést találtam az általam tanulmányozott 28. „Szép Világi Ének" c. A szerelem édes keserűség..." kezdetű éneknél is. Hasonmása a már említett kolligátumban található a 28ab (55—56) oldalakon.

Kéziratos énekeskönyveink versei a művelődéstörténet fontos emlékei. Nemegyszer az énekeskönyv összefűzőinek egyedüli érdeme, hogy a cenzúra által betiltott szerelmes, olykor pajzán versikék, vagy a politikai mondanivalójuk miatt üldözött művek nem tűntek el nyomtalanul az évszázadok forgatagában. Ezek a rövidke, néhány versszakos alkotások fényt vetnek az elmúlt idők mindennapjaira. A versgyűjtemény szövegei segítségével pontosíthatjuk, árnyalhatjuk e kor irodalmáról való ismereteinket. Ezenkívül a válogatás a gyűjtő jó stílusérzékét, poétikai ismereteit igazolja.

Az eddig feltárt adatok alapján egyes művek szerzőjének kilétét még nem sikerült megállapítanom. Éppen ezért úgy vélem, hogy ezt a munkát nem lehet még befejezettnek tekinteni. Az elkövetkező időben talán ezekre a megválaszolatlan kérdésekre is fény derül. Az sincs kizárva, hogy a további vizsgálódás során talán éppen Debrecenben bukkanok rá lényeges adatokra; hiszen Jankovich János ebben a városban írta a már oly gyakran említett köszöntőjét Franciskának.

A Déri Múzeum 1981. évkönyvében jelent meg Kilián István ismertetése Barla Szabó János versgyűjteményéről.[40] A tanulmány végén elismeréssel írt a Stoll-féle versgyűjtemény-bibliográfiáról, de felhívja figyelmünket annak hiányosságaira is: egyrészt terjedelmi okokból a gyűjteménynek teljes tartalomjegyzékét nem adhatta meg, másrészt könyvének megjelenése óta számtalan, addig nem ismert versgyűjtemény került elő. Munkám során én is tapasztaltam, hogy a Stoll-bibliográfia az általam vizsgált műveket egyszerűen csak vegyes alkotásokként említi. (Tudomásom szerint Stoll Béla már dolgozik a teljesebb bibliográfián.)

A 18. századi irodalomkutatás egyik leglényegesebb problémája az, hogy nincs áttekintő leltárunk, írta Szauder József már 1969-ben az ItK-ban,[41] hat évvel Stoll Béla munkájának megjelenése után. Sajnos, a helyzet eddig mit sem változott. Éppen ezért indokolt, hogy mielőbb elkészüljön egy részletesebb bibliográfia, mert bizonyosra vehető, hogy ezek a kéziratos versgyűjtemények sok új művelődéstörténeti adattal gazdagítják a régi magyar irodalomról alkotott ismereteinket.

[38] OSzK Oct. Hung. 1143.: 12a—15b; Stoll: 711. A családfa alapján kideríthetetlen, melyik Lászlóról van szó.

[39] STOLL Béla: *i. m.* 353. old.

[40] KILIÁN István: *Barla Szabó János versgyűjteménye 1824-ből* (Debrecen, Déri Múzeum 1981. évi évkönyve; 481—496.)

[41] SZAUDER József: *A XVIII. századi magyar irodalom és a felvilágosodás kutatásának feladatai.* ItK 1969. 2—3. sz. 131—156.

RÖVIDÍTÉSEK IRODALOM

ACZÉL Géza: *Képversek* (Bp., 1984.)

Anal.lit. Analekta; Énekek a XVIII XIX. századból; STOLL: 236.; Ek. (XVIII. sz. közepe)

BB Battha Bálint-kézirat (Sárospatak, Főiskolai könyvtár kézirattára 1666. sz.; 1804.); STOLL: 572

BÁN Imre: *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI XVIII. században* (Bp., 1971.) (Irodalomtörténeti füzetek 72.)

BÁN Imre JULOW Viktor: *Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában* (Bp., 1964.)

BD BARTHA Dénes: *A XVIII. század magyar dallamai Énekelt versek a magyar kollégiumok diák-melodiáriumaiból (1770 1800).* (Bp., 1935.)

BELITSKA—SCHOLTZ Hedvig: *Jankovich Miklós, a gyűjtő és mecénás* (Bp., 1985.) (Művészettörténeti füzetek 17.) OSzK Évkönyve 1970 71. Jankovich Miklós könyvtári gyűjteményeinek kialakulása és sorsa.

BOROVSZKY Samu: *Magyarország vármegyéi és városai; Nógrád vármegye*

DD Dávidné Dudája (1808. Sp. Kt. 1668.); STOLL: 602.

DS Dávidné Soltári (1790 1; ? 1814 28; Sp. Kt. 630. /?/); STOLL: 647.

EP ERDÉLYI Pál: Énekes könyveink a XVI. és a XVIII. században (Bp., 1899.)

EPhK *Egyetemes Philologiai Közlöny* (1899.)

F Felvidító nóták (Bp., 1824.); 1824 30. Sp. Kt. 129 131., 133., 135 7.: STOLL: 720.

FERENCZY Jakab DANIELIK József: *Magyar írók. I II.* (Pest, 1856 1858.)

G Gönczi /Fejér Göntzy melodiárium/ (1802.) MTAK Népk. 180.; STOLL: 566.

ItK *Irodalomtörténeti Közlemények* (1931.)

Kaz. Lev. *Kazinczy Ferenc levelezése I—XXII.* (Bp., 1890 1927)

KEMPELEN Béla: *Magyar nemes családok.* (Bp., 1913.) V. HÉ KEZY

KI KILIÁN István: *Barla Szabó János versgyűjteménye 1824-ből.* (Debrecen, Déri Múzeum 1981. évi évkönyve; 481 496.)

MM Uő.: *A Miskolci Melodiárium.* (Borsodi Szemle VII., 1963. 4. sz.) 68 83; STOLL: 414.

K Kulcsár Pál-melodárium. (1775 85.) Sp. Kt. 1770. Mf.: MTAK A 113/VI.; STOLL: 319.

LUKÁCSY András: *Kiment a ház az ablakon...* (Bp., 1981.)

Magyar Irodalmi Lexikon (Bp., 1926.); Szerk.: Benedek Marcell (I III. (Bp., 1965.)

MD Melegh Dániel-melodiárium. (1797 után; Debrecen, ref. koll. R. 830. Mf.: MTAK A 112/I.); STOLL: 432.

NAGY Iván: *Magyarország családai czímerekkel és leszármazási táblákkal I XII.* (Pest, 1857 65.)

N Novák Lajos-melodiárium. (1791 2. Sp. Kt. 1717.); STOLL: 408.

OL Magyar Országos Levéltár: P 1284 JANKOVICH család: 13. t. „Salgói J." megjelölésű peres iratok (1764 1802) 23. cs.: Iankovich László levelei Iankovich Miklóshoz (1780 1784)

P 1284 60. cs. 49. tétel; Gyászjelentések, néhány házassági értesítés 1818 45 és én.: 1a, 2b, 7a

P 1287 Szentiványi Teréz; Missiles; 1. cs.

OSzK Országos Széchényi Könyvtár; Oct. Hung. 44.: S. József-ék (1792 9); STOLL: 415.: 49.: Pesti-ék (1825); S.: 730.; 73.: Thaly-koll. (XVIII. sz. v. XIX. sz. e.); S.: 511.; 496.: Veress Márton-ék (1793) = VM; S.: 419.; 543.: Sebestyén Gábor-ék (1810 3); S.: 617.: 600.: Világi énekek (1780-as évek); S.: 390.; 654.: Tolvay István-ék (1788 91); S.: 381. = TI; 919.: Kolligátum (1788 k.); S.: 378.; 926.: Pápai-ék (1800 6); S.: 555.; 1088.: Énekes-könyv (1810-es évek); S.: 684.; 1143.: Jankovits László-ék (1823); S.: 711; 1169.: Különbféle versezetek (1790 k.); S.: 400.; 1282.: Marthon István-ék (1818); S.: 674.; 1352.: Nyitrai-ék (1809); S.: 606.; 1695.: Énekeskönyv (XIX. sz. 1. fele); S.: 854.; 1697.: L. J. ék-e (XIX. sz. 1. fele); S.: 864.;

Quart. Hung. 173.: Jankovich Miklós: Nemzeti Dalok Gyűjteménye (XIX. sz. eleje) I X.; S.: 531.; 174.: Resetks János-ék (1801); (J. J.F.); S.: 560.; 175.: Jankovich Miklós: Magyar világi énekek (1789 93); S.: 383.; 176.: Nátly Ferenc-ék (1795 6); S.: 425.; 177.: Magyar énekek (1804); S.: 573.; 1556.: Világi énekek gyűjt. (XVIII. sz. v.); S.: 516.; 1931/I. Nagy Iván-ék (1790 3); S.: 401.; 2910.: Világi énekek és versek (1800); S.: 557.; Quart. Lat. 700.: Dunántúli verseskönyv (1802); S.: 563.

PHÁ	PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám: Külömb-külömb-féle dolgokról írt külömb-külömb-féle versek I–III. (1788–92)
ÖÉ	Uő.: Ó és új mintegy ötödfélszáz énekek ki magam csinálmányja, ki másé c. kéziratos dalgyűjteménye; Kritikai kiadás, Sajtó alá rendezte Bartha Dénes–Kiss József; (Bp., 1953.)
P/M	Pataki melodiárium (1798); Sp. Kt. 514.
S	STOLL Béla: A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840).; (Bp., 1963.)
	SZAUDER József: A XVIII. századi magyar irodalom és a felvilágosodás kutatásának feladatai. (ItK. 1969. 2–3.sz. 131–156.)
SZTA	Szabó T. Attila: Kéziratos énekeskönyveink és verses kézirataink a XVI–XIX. században. (Zalău — Zilah, 1934.)
	SZINI Károly: A magyar nép dalai s dallamai. (Pest, 1865.; 1872.)
	SZINNYEI József: Magyar írók élete és munkássága. I–XIV. (Bp., 1903.)
SZUB	Szíveket ujító bokréta (1770); (Bp., 1914.)
	Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. II. (Bp., 1966.)
TK	THALY Kálmán: Vitézi énekek és elegyes dalok. I–II. (Pest, 1864.) Uő.: Adalékok... I—II. (Pest, 1872.)
TI	TÓTH István: Áriák és Dallok, Verseikkel. (Pest, 1832.); MTAK Magyar Írók 8. r. 63.; vmint Oct. Hung. 654.
Tullok	Pósfalvi Tullok Mihály-ék. (1816); Ismeretlen helyen. Magassy Antal, EPhK 1901. 287–97, 382–5. SZTA II. 248. sz.; S.: 660.: = Oct. Hung. 1088. (STOLL: i.m. 332)
V/ VM	Oct. Hung. 496.
VÉGY	Énekes Gyűjtemény (Vátz, 1803.)
Z	Zemplényi-kézirat (1775—85); magántul.; közel egykorú másolata: OSzK Ms. Mus. 112/a; S.: 320.

RICZEL ETELKA

Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság történetéhez II. Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság levelesládájában elhelyezett missilisek közül különösen azoknak van nagy jelentőségük, amelyek a két társaság, az említett és a Kéziratkiadó Társaság belső életére vetnek fényt. Ilyen szempontból az Aranka—Bánffy levelezés a legfigyelemre méltóbb. A sors szeszélye folytán — vagy talán Aranka pedantériája miatt — az Aranka levelek maradtak fenn nagyobb számban. Előző közleményünkben[1] hét olyan 1793–1796 között keletkezett levelet jelentettünk meg, amelyből hatnak a feladója Aranka György és egyé pedig Bánffy György. Egy levelet Aranka a kéziratkiadókhoz (a kolozsvári főigazgatói tanács tagjaihoz) címzett ugyan, de egyaránt szól elnöküknek, Bánffy Györgynek is.

Újabb közleményünkben tovább folytatjuk időrendi sorrendben az Arankához írt levelezés közlését. Mostani közleményünkből is világos, hogy az említett két társaságot meg lehet különböztetni egymástól — de mereven szétválasztani nem, hiszen tevékenységük számos szálon kapcsolódott egymáshoz. Bánffy az egyiknek a személyes vezetője, a másiknak az eszmei felvigyázója volt. Időnként — mint e levelek is sejtetik — ennél is több. Bánffy már 1796-ban kifejezésre juttatta, hogy sokallja a megtartott gyűlések számát, s 1796 februárjában levélben fordul Teleki Mihályhoz,[2] hogy vásárhelyi lévén vállalná el Bánffy nevében a felügyeletet. Bánffy elégedetlen volt Arankával vagy pedig Teleki Mihály személyével az arisztokrácia befolyását akarta hangsúlyozni? Nehéz e kérdésre igennel vagy nemmel válaszolni. Ne felejtsük el, hogy ekkor még 1796-ban vagyunk, amikor a hatalom szemében minden összejövetel gyanús, s kifelé nem ártott hangsúlyozni, hogy a helyi hatalom rajta tartja a szemét a tudományos igyekezeteken és összejöveteleken is. Teleki Mihály ekkor még nem vállalja a megbízatást, ezért az év folyamán Bánffy

[1] *Magyar Könyvszemle*, 1988/1. sz. 67–74.

[2] Teleki Mihály (+ 1826) Marosszék fő királybírája, a Kéziratkiadó Társaság tagja; Aranka lemondása után ő irányítja a társaságot.

mindenképpen a társaság megreformálásának szándékával a társaság számára négy tagú igazgatói tanácsot nevez ki (melynek tagja Aranka is) s a gubernátor intencióinak megfelelően ezt lett volna hivatott irányítani és a helyszínen ellenőrizni Zeyk Dánielnek,[3] aki azonban még el sem kezdhette a munkáját, hirtelen elhalálozott. Ezek az intézkedések a főtitoknok feladatkörének a szűkítését jelentették és elkerülhetetlenül Aranka presztízsének a csökkenését eredményezték. A reform gyors életbe léptetését bürokratikus nehézségek és objektív akadályok lassították, de megkérdőjelezni nem tudták. Aranka leveleiből az elnök iránt hangsúlyozott elmaradhatatlan tiszteletkörök ellenére az elégedetlenség, a' keserűség árad, s a társaság munkájában részt vevők irigykedéseire célozva személyi ellentéteket sejtet. de amikor maga is megbizonyosodik, hogy a tervezett átszervezéseket nem tudja elhárítani — úgy tesz, mintha a kezdeményezés saját magától eredne, s a társaság jövőjét illetően nem szűkölködik tanácsokban. Feltehető, hogy Bánffy csökkenteni akarta régi munkatársának elkesedettségét — szóban és írásban felkérte Arankát, hogy a jövőben is számítanak munkájára, segítségére.

„Kivánnya a Köz Jó: melly az én kevés Napjaimat és csekély tehetségemet, ha Isten segít, más nagyobb és ollyan dolgokbann várja, mellyekkel részszerént adosis vagyok." Az Aranka életmű keserű tanúsága, hogy a sokfajta műfajjal kísérletező, a tudományokban és a szépirodalomban próbákat tevő szerző éppen tudományszervező munkájával alkotott maradandót — és életének hátralevő részében az áhított „nagyobb dolgok" már nem realizálódnak.

Ezek a levelek lezárják az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaságnak a létrejött művekben bizonyított, legtermékenyebb szakaszát, ugyanis Aranka lemondása után a társaság élete és munkája jelentősen megváltozik.

Egy következő közlemény lesz hivatott érzékeltetni, hogy az 1798. nyár elején visszavonult Aranka betegségekkel és az öregség bajaival küszködve — egy rövid időt kivéve — miként szakad el végképpen Bánffytól és a társaságtól is.

Aranka György levelei Bánffy György gubernátorhoz

1.

Nagy Méltoságu Grof K[irályi] Fö Kormányozó Ur
Kegyelmes Urunk!

Kőtelességűnk szerént ide zárjuk Excellentiádnak alázatos tiszteletttel, mint Rendes Elől Ülőnknek a' Társaság közelebbi négy Gyüléseinek Jegyző Könyveit. Mellejek zárjuk eredet szerént Grof Ifj. Teleki Domokos Urnak, mint Biztosnak Tudositását is, az ehez zártakkal együtt.[4] Ezekből Excellentiád méltoztatik kegyesen által látni az ide valo Munkás Társoknak, mind a' Tudományos Tárgyak kőrül való igyekezeteket; mind pedig arrol valo szorgalmatosságokat, hogy mind magokat Társokkal, mind az igyekezetet kőltséggel erősitvén munkásságoknak ujjabb és kőzőnséges Jeleit minél hamarébb hogy tehessék Világ eleibe.

G[rof] Teleki Domokos Ur maga tudositásait s jelentéseit, mindek utánna az elsőket mellyeket Excellentiádnak bé nyujtott volt, tettszett volna viszsza kérni, és venni, a' mult Sz[ent] Iván Havának tizedikén adván bé; azokat ugyan azon Hónak 24[dikén] tartott Gyűlésűnkben, azonnal fel vettűk; nem tsak, hanem a' Titoknok ugyan azon Tárgyakrol maga G[ról] Teleki Domokos Ur jelenlétiben is conferentiát tartván, 's az után a' XXIV[ik] Gyülésben azokat miis ujjra Kőzőnséges Tanátskozás alá vévén,

[3] Zeyk Dániel (1745 k. 1796), a marosvásárhelyi Királyi Tábla ülnöke. 1795-től részt vett a társaság munkájában.

[4] Teleki Domokos (1777 1798), Teleki Sámuel erdélyi kancellár fia, haláláig aktívan részt vett a társaság munkájában. Őt tekintették az erdélyiek és a magyarországiak összekötőjének. Jelentéseit („tudósításait") Jancsó Elemér adta ki. (L. *Az Erdélyi Magyar Nyelv mívelő Társaság iratai*. Bukarest. 1955. 223 225., 229 230.)

tehetségünk szerént meg-fontoltuk. Melly szerént mint a' XXIII. és XXIV^ik Jegyző Könyvekből Excellentiád meg látni méltoztatik; más modot nem találtunk, hanem hogy Excellentiádat találjuk meg, és Excellentiádat mint a' Társaság nagy érdemű, és Tekintetű Elől Ülőjének Kőnyőrőgjünk azon, hogy nevezett Elől Ülői Hivatallya mellett ha maga Méltoságos Személlyével meg egyeztethető dolognak fogja itélni: méltoztassék tulajdon maga irni.

1., Pesti Universitásbeli Aesthetica Professorának Schedius Lajos[5] Urnak, és Fő Leveledző Hivatallyába Magyar Ország részéről meg-erősiteni. A' Gyűlés maga részéről jonak találván maga is irni: azon Levelének Párját ide zárja.

2., A' Haza beli Fő Jol-tévő Uraságoknak és Aszszonyságoknak; hogy a Társaságot szükséges költséggel segéllyék ujjra. Ennek példáját is magunk itélete szerént fel tévén, alázatosan ide zárjuk.

3., Nem kűlőmbön némelly Fő Rendű Tudosoknak is, hogy a' Munkásságra serkentessenek. Ennek példáját is ide teszszük. A' Fő Jol-tévőknek, és Tudosoknak neveket ugyan azon Levelűnkre jegyzetűk fel.

Ha pedig Excellentiád magát ez után nagyobb és terhesebb Hivatalbéli foglalatosságaira nézve meg akarja kéméltetni: kőnyőrgűnk Excellentiádnak hogy az ez előtt ki nevezett ide valo Hellybéli Tanátsnak méltoztassék Elől Ülőt nevezni ki, ki Excellentiád képében mindeneket véghez vivén, Excellentiádat az a' féle Terhektől menté tégye; és a' Társaság Gyűlésében is megjelenvén, maga a' maga tekintetével a' Társaságnak mások előtt Tekintetet és betsűletet szerezzen, mellette lévő Tanátsosi pedig a' Gyűlésekben hasonlóképen meg jelenvén illő munkákkal és értekeződésekkel a' Munkás Társoknak segitségekre légyenek.

Jelentjűk továbbá alázatoson Excellentiádnak: hogy Excellentiád tettszése szerént, a' Wolffenbűtteli kéz irások iránt, Gőttingába Dr Gyarmati Urnak, ezen Gyűlésűnkből irtunk.[6] És a' Társaságot 's magunkat Excellentiád kegyességeibe ajánlván alázatos Tisztelettel vagyunk
Excellentiádnak mint a' Társaság nagy Méltoságu Elől Ülőjének

igen alázatos Szolgái
A' Magyar Nyelv Mivelő Társaság Munkás Társai
Aranka György s.k. mint a Társaság Rendes Titoknokja.

M[aros]Vásárhely Sz[ent] Jakab Havának 29^dik napján tartott Gyűlésből 1797.

Az irás külső szövege:
die 29 July '797.
A' Társaság Tudositása

2.

Nagy Méltoságu Groff és Királyi Kormányozo Urunk
Kegyelmes Uram!

A' Társaság két utolso Gyüléséröl valo Jegyző Könyveket alázatosonn ide zárom.

Excellentiad Kegyesen méltoztatik meglátni belőlek, melly sok munkát okoztanak. Azokat végezvén sietek Excellentiádnak alázatosonn udvarolni; addigis igen méjj Tisztelettel lévén Excellentiádnak

igen alázatos szolgája
Aranka György

M[aros] Vásárhely 20dik Sept. 1797.

[5] Schédius Lajos (1768—1847) az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság pesti megbízottja, egyetemi tanár.

[6] Gyarmathi Sámuel (1751—1830) nyelvész, a társaság tagja. Arankáék felkérésére németországi útja során 10 árkus papírra kijegyzetelte a wolfenbütteli könyvtár kéziratos hungarica anyagát 6a. *Béls: Magyar Merkurius* 1798. II. 23. 15. sz. 232—237.

3.

Nagy Méltoságu Groff Királyi Gubernátor Urunk;
Kegyelmes Uram!

Tartozó alázatos kötelességből ide zárom Ex|cellentiád|nak mint a' Magyar Nyelv Mivelő Társaság Nagy Méltoságu Elöl Ülőjének, a' Társaság nevébenn, a' kőzélebbi két Gyülések Jegyző Könyveit A és B betük alatt. Nem külömben az azon Gyülésekben folyt dolgok/na/k Summás Jelentését; C és D. betük alatt. A' C Betü alatt lévő, már felis küldetett az Erdélyi Ujjság Irodájának, u.m. a' Mercurius kiadojának. A' D alatt lévő, még nem küldetett fel: az elsőnek a' Szerentséjét várjuk. Igen alázatosonn, ajánlom magamat Ex|cellentiá|d Uri Garantiáiba és alázatos Tisztelettel vagyok
Excellentiádnak

alázatos szolgája
Aranka György

M|aros| Vásárhely 13. Febr. 1798.

4.

Nagy Méltoságu Groff és Fő Igazgato Urunk
Kegyelmes Uram!

A' Nyelv Mivelő Társaságnak kőzelébbi u.m. é folyo Honak 21dikénn tartott Gyűlése Jegyző Kőnyvit, és annak az Ujjság Iroval közlött mássát, a' Társaság Nevébenn Ex|cellentiád|nak mint a' Társaság nagy Méltoságu Elöl Ülőjének alázatosonn ide zárom. Igen alázatos Tisztelettel maradván
Excellentiádnak

igen alázatos szolgája
Aranka György

M|aros|Vásárhely 29 Martius 1798.

5.

Nagy Méltoságu Groff Gubernátor Urnak,
Nagy Méltoságu Tanács
Kegyelmes és Méltoságos Uraim!

Excellentiátoknak alázatoson jelentem: hogy

1. söbenn. A Nyelv Mivelő Társaság a Ferdinánd komissáriussi Relatioját[7] a mellette valo Actákkal megszerezvén a Haza hasznára; ha Excellentiátok hasznát akarják venni,'s a Hazai több Kéz Irásokkal kiadatattni: a Társasággal parancsollyanak iránta. Sajto alá valo készitésére legalkalmatosabbnak tartom Tiszt. Éder Urat:[8] vettem is észre készségit Exc|ellentiá|tok parancsolatjára.

Másodszor. Exc|ellentia|tok a minap kegyesenn méltoztattak volt velem parancsolni a Kollinovics(?) sajto alá való készitetése iránt; már iratom is ollyanformán, hogy készitéséhez hozzá lehessen nyulni. De jól látom hogy énnékem az én véghetetlen foglalatosságaim arra időt nem adnak. Azért ennek a Munkának elkészitésére ajánlom Exc|ellentiátok|nak az itt hellybe a Ref|ormátus| Collegyomban levő egyik Tudos és nagy Litteratuságu Professort, a Haza Történetei Tanitóját Zilahi Sámuel[9] Uramot. Méltoztassanak Exc|ellentiá|tok ezzel a jo Tudos Urral bátran parancsolni. Továbbá magamat Exc|ellentiá|tok Uri kegyességébe ajánlván, alázatos tisztelettel vagyok
Excellentiátoknak

igen alázatos szolgája
Aranka György

Vásárhely 798. márc. 29.

[7] Ismeretlen kézirat.

[8] Eder Károly József (1760–1810) Erdélyi történész, forrásgyűjtő. A Kéziratkiadó Társaság megbízásából 3 kötetben kiadta erdélyi történelmi forrásgyűjteményét. (*Scriptores Rerum Transilvanicum*)

[9] Zilahi (Zilai) Sámuel (1753–1800) a marosvásárhelyi református kollégium professzora.

A boriték szövege:
Nagy Méltoságu Groff Bánffy György Gubernátor Ur
Excellentiájának és
A Kéz Irások Társasága Nagy Méltoságu Tanátsának
Kegyelmes és Méltoságos Urainak ö Excellentiájoknak

Kolosvárt

(A levél lelőhelye eredetileg az Unitárius Gimnázium kézirattárában 1370. sz. alatt.)

6.

Nagy Méltoságu Grof Királyi Fö Kormányozó Urunk,
Kegyelmes Uram!

Az Ex[cellentiád] Uri Neve Napja, midönn a Hazában minden Jóknak és Haza barátainak öröm Napja: bátorkodom énis, az én Ex[cellentiád]hoz mint Haza Attyához tartozo alázatos Tiszteletemnek. Adoját Ex[cellentiá]d kezeibe alázatosonn letenni. Kivánván, hogy fényes Érdemének illyenjó szivböl származott Gyümöltseit sok esztendökig vidámonn szedhesse Excellentiád!

Ezt a Hazánk közönséges Innepét a Nyelv Mivelö Társaság fogja elébb egy Rendes Gyülésével fenn tartani: azutánn pedig Ex[cellentiá]d hosszas életiért a Barátsság poharával áldozni.

Én pedig nem választhattam se jobb, se szerencsésebb napot Ennél, mellybenn Ex[cellentiád]nak alázatoson aztaz örvendetes Jelentést tegyem: hogy az az kisded Nyelv Mivelö társaság, melly olly sokáig a semmiséggel küszködött, már maga virágzása, ereje és nevekedése azt kivánván, az én dajkálodo kezeim közül valo ki szabadulásának Oráit 1798 bann az Ex[cellentiá]d Uri Neve Napjának elé fordulásától fogva fogja számlálni: mintegy maga idejét elért Ifiu.

Hogy Ex[cellentiá]dnak a Gondolkodásra és maga meg határozásaira ideje legyen, most elöre csak alázatos Jelentésemet zárom ide. Kisérni fogják majdon mikor elébb mindeneket számbaadok Ex[cellentiád]hoz való méjj tiszteletböl csekély gondolataimis. Addigis pedig alázatosann Exc[ellentiád] kegyeségeibe ajánlott, igen alázatos Tisztelettel vagyok
Excellentiádnak

igen alázatos szolgája
Aranka György

M[aros]Vásárhely 1798. ápr. 18.

7.

Nagy Méltoságu Groff Ur, Országunk Királyi Fö Igazgatoja
és a Nyelv mivelő Társaság Nagy Méltoságu Elöl Ülöje,
Kegyelmes Uram!
és Tekintetes Nemes Nyelv Mivelö Társaság!

A Magyar Nyelv Mivelő Nemes Társaság a mult környülállások között is megmaradott. Mert az Egek ezt az ártatlan Igyekezetet szerették. Symboluma e volt: lassan, eröltetés nélkül; kiváltképpen ártatlanul: és ha az Egek akarják, meg marad. Ugyis történt. Söt az Egek jovoltából történt az is: hogy nem csak fenn maradott: hanem meg is erösödött és nevekedett. Ez is az Egek Irgalma! Háládatosságból emlitem.

Most pedig valakik az Igyekezettel közelebbröl esméretesek, jol láttják, hogy annyira nevekedett, és erösödött: hogy már mintegy maga idejét el ért Ifju Dajkája öléből és kezei közül ki kéredzik: és ez is gyengébbnek esméri magát, mintsem véle birhasson. Azonkivül maga is érzi, hogy másuvá hivattatik; és a Társaság legértelmesebb Barátai is attól kezdettenek tartani: hogy a Társaság belsö dolgainak folytatása, szinte csak egy embernek kezén fordulván meg: ennek közelitö Boldog Orái az egéssz Igyekezetnek némely romlását, leg alább csökkenésit magok után vonhatnák. Amelly igen bölcs gondolat és hellyes félelem.

Csak ezekre a Társaság javának és virágzó állapotban valo maradhatoságának meg gondolásából származott okokra nézve azért nem csak jónak, hanem szükségesnek is itéltem: a Társaságra nézve még elöre és életembenn meg halni. És most akkor, mikor a Társaság kivül minden Irigyeinek ostromaitol, belöl az ujjito, ronto, viszketeges Elméknek minden kovásszátol és Sepreitöl tellyességgel üres és tiszta azt a Becsületet, melyel Ex[cellenciá]d ez elött amint t. i. akkor némely kényes környül állások a Társaság

folyásának modját keskenyebb határok közé kivánták szoritani, engemet kegyesenn felruházni méltoztatott volt Ex[cellentiá]d Atyai Kezeibe alázatosonn le tészem: és a Titoknok igen kedves és becsületes Hivatalrol ezennel le mondok. A T[ekintetes] Nemes Társaságnak pedig, ha megengedni méltoztatik Baráttya maradok.

Mind Ex[cellentiá]d, mint a T[ekintetes] Nemes Társaság jól emlékeznek, hogy már régenn készenn vagynak itt helybenn ollyan ki nevezett Bölts urak: kik, hogy Ex[cellentiá]d fö vezérlése alatt a kormánt kezekre vegyék csak az Ex[cellentiá]d parancsolattyát várják. Ezek mindnyájon méltán megérdemlették az Ex[cellentiá]d Hitelét és választását. Az elsö és érdemesebb közöttök a többi tanátsával viheti a Kormánt: a Munkás Gyüléseket pedig a Titoknok tarthattya, a Tudományos dolgokban. Akit Ex[cellentiá]d és a T[ekintetes] N[emes] Társaság azzal a Tiszteséggel megkiván ajándékozni: akárki örömmest elfogadja. Az egész dolog rendi nem csak folytában hanem maga rendes uttjábannis vagyon: semmiben nintsen semmi akadék. A kiadando munkák kéz alatt: a költség is készen, magok a Joltevök kezekben. Mert a pénz hajtászat, kivált a második darab késvén nem tartottuk illendönek szeretni.

Könyörgök Ex[cellentiád]nak alázatosonn méltoztasék ezen alázatos Jelentésemet, annak, akit maga Hitelével meg kiván ajándékozni, elküldvén általa a T[ekintetes] N[emes] Társasággal is közölni s ollyan rendelést tenni, hogy tölem mindenek által vetetvén a dolgoknak folyása semmi késedelmet a változásért ne szenvedjen. Méltoztassanak pedig mind Ex[cellentiá]d Atyai képpen mind a T[ekintetes] N[emes] Társaság atyafiságosan az én gyengeségeimet elfedezvén: hozzám való kegyességeket az én háládatos tiszteletemet elvenni: és Engemet Uri Kegyességeibe Atyafiságos Szeretetekbe ezutánis megtartani. Aki igen alázatos Tisztelettel vagyok: Excellentiádnak és a T[ekintetes] N[emes] Társaságnak

igen alázatos szolgája
Aranka György

M[aros]Vásárhely 18 ápr. 1798.

8.

Nagy Méltoságu Groff Királyi Gubernátor Ur
és a' Nyelv Mivelő Társaság Nagy Méltoságu Elől Ülője
Kegyelmes Urunk!

A' Nyelv Mivelő Társaság Ex[cellentiá]jának mint Nagy Méltoságu Rendes Elöl Ülőjének, közelebbi Gyülésének Jegyző Könyvit és annak rövid foglalattyát, tartozo és alázatos kőtelessége szerént, az ide zárt Mássokban alázatoson küldi.

Én pedig igen alázatos Tisztelettel vagyok
Excellentiádnak

igen alázatos szolgája
Aranka György
Rendes Titoknok.

M[aros] Vásárhely 18dik Ápr. 1798.

9.

Nagy Méltoságu Groff Királyi Fö Kormányozo Urunk
és a Nyelv Mivelö Társaságnak Nagy Méltoságu Elöl Ülöje
Kegyelmes Urunk!

A Nyelv Mivelö Társaság könyörög Excellentiádnak, mint Nagy Méltoságu Elöl Ülöjének: méltoztassék itt, mint a Társaság folyásának mostani rendes helyében, Maga távol létiben, Maga Méltoságos Személlye helyében, egy ollyan meg hitt Tanácsot nevezni ki: melly Exc[ellentiád]nak Magára nézve Szeme és föbb tetszésének a Társaság elött Magyarázoja légyen: a Társaságnak pedig már mostani nevekedéséhez képest nagyobb Tekintetet adhasson; és a második Darab kiadatására szükséges költségek meg szerzésében, az illö lépéseket meg tegye.

Mind Exc[ellentiá]d Nagy Méltoságu Tekintete, mind a Társaság folyásának szerentséje kénszeritvén a Társaságot: hogy ezen kegyességiért Exc[ellentiád]nak alázatosonn esedezzék: méltoztatik Exc[ellen-

tiá]d kegyes válasszával a Társaságot meg vigasztalni. A melly igen alázatos Tisztelettel magát és a nemes Hazai Igyekezetet Exc[ellentiá]d Atyai Kegyességeibe ajánlván Excellentiádnak

fejenként alázatos szolgája
Aranka György

Rendes Titoknok a Társaság
nevébenn

M[aros] Vásárhely Pünköst (május) havának 17ikén 1798.

10.

Nagy Méltoságu Groff Királyi Fö Kormányozo Urunk
Kegyelmes Uram!

Amint közelébbi Levelemben Ex[cellentiá]dnak fogadtam volt, most már az én idöm eljövén Exc[ellentiá]dnak igen alázatosan jelentem: hogy én a Nyelv Mivelö Társaságnak utobbi XXXVIII. Gyülésével az én Pályámat elvégezvén a társaságnak megholtam: és annak vezérlését Ex[cellentiá]d kezeibe ezennel alázatosann letészem.

Ezt a lépést kivánta tölem a Társaság Tekintete; mellynek fejére Ex[cellentiá]d képibe, egy helybeli Tanáts tétetvén: ezennel nevekedni fog. Kivánnya annak fenn maradása: melly véggel a mechanika Manupulatio terhétöl szabadulván a két hazából magam mellé még egynéhány állando jo és Tudos Társokat kivánok szerezni: kiknek szüntelen folyo munkáik által a Társaság Becsülete fenn tartassék. Kivánnya a Köz Jó: melly az én kevés Napjaimat és csekély tehetségemet, ha Isten segit, más nagyobb, és ollyan dolgokbann várja, mellyekkel részszerént adosis vagyok. Mint ebben Ex[cellentiá]d bizonságom. Ex[cellentiá]d méltoztatik tudni: hogy eddig se becsület füstiért se nyereség kivánságából nem szolgáltam: mostis ezt a lépést semmi oldalos tekintetböl nem teszem. A Társaság szerentséje állandosága és Tekintetének nevelése indito okain: és az, hogy többet s jobban szolgálhassak, mint eddig. Mellyről Ex[cellentiá]dat bizonyossá tészem.

Ex[cellentiá]d kegyességébeis bizom: hogy ezzel a magam meg határozásával Ex[cellentiá]dat meg nem sértem. Mert mindent fel vetvén, ugy találom: hogy az elöre valo hosszas alkudozással, és magam vontatásával nemesebb dolgai között Ex[cellentiá]dnak csak drága idejét loptam volna el, mégis azoknak véghetetlen száma miatt Kegyes Engedelmének meg nyeréséért késönn várhattam volna. Szokott modomat követem azért mostis; és az Ex[cellentiá]d bölcs Itéletével hellyet hagyván az egész dolgot készen terjesztem Ex[cellentiá]d eleibe.

Az elsö Gyülése a Társaságnak a jövö törvényes Szakasz elejénn éppen ugy folyhat mindjárt, mint az utolso végzödött; minden Acták reá készen és rendibe tévén. Ex[cellentiá]d ki nevezvén a Tanátsot, mellyben az elsö a Praesidiumot viheti: az mindjárt, s utánna a Társaságis kezdheti maga Gyüléseit. A' Tanátsban az Actuariusságot viheti a rendes Actuarius Presidialis Protocollíta Nemes György[10] Ur: ki azt eddig is folytatta a Társaság Gyüléseibe: a Társaság dolgait pedig, mig Rendes Titoknok kineveztetik, az elsö gyülésben válaszando Vice Titoknok, mint én eddig, éppen ugy viheti. Ugy gondolkodom továbbá

Hogy ennek a Társaságnak az országos Sysztéma szerént, még csak akkor kelletvén lennie egy formált tökélletes Társaságnak; mikor az ország Nemes Rendei könyörgéseknek, ö Fensége kegyelmesenn helyt adván, ez egy törvényes Czikkely által megerösitetik: azért a nagy, és inkább irigységet mint hasznot szerzö Organizationak még most nintsen helye. Hogy t.i. most a Társaság Privilégium utánn járjon: hogy künn Nemes Magyar Országonn fiok Társaság álitassék fel, s ugyanott valaki Vice Secretarius vagy Plenipotenciárius legyen: az utánn a Tagok vagy Társok között, a Joltevök rendibenn az Uraságok és asszonyságok közt: a Tudosok rendibenn a Tudosok és Levelezök közt; ugy a szegényebbek és gazdagabbak köztis Systatice meg külömböztetés tétessék, hogy ezeknek Diplomák adassanak ki: és hogy még a Tanáts magais, hanemha az Ex[cellentiá]d tulajdon neve alá irása alatt a külsö nagy Méltoságban lévö Uraságoknak Társaság nevébe irjon.

Most közelébb pedig Ex[cellentiá]d tellyes bátorságára nézve, csak nem elégnek tartanám ezt a könnyü és rövid Fogást; hogy Ex[cellentiá]dnak ne csak a Jegyzö könyvek küldessenek bé, hanem azokkal együtt a Referáda Levél formájára készitendö Gyülésre vagy Tanátsba hivogato Levelek is: ezekbe rendibe fel

[10] Nemes György (+1811) marosvásárhelyi rendőrigazgató, a helyi színházi bizottság tagja.

tétetvén az elé fordulando pontok is mindeniknek utánna a Vélekedés. Ezeket elkészitvén vagy készitetvén a Tanáts Gyülésére szollokat a Helybeli Elöl ülö maga: a Társaság Gyülésére szolgálokat pedig a Titoknok s magok neveket alája irván ugy eresszék elébb a Gyülés elött Kerülöbe s a Tanáts Urak kiknél járnak, irják alájok Neveket: láttam T.T. Igy nem jöhet semmi dolog ollyan elé egyikbennis a mi Protocollumba nem megyen; és nem maradhat ki semmi belöle, ami elé jöt. A két levél egymásnak Contralorja lészen. Csak éppen, kivált a Jelentö levelek, az eredetiek küldessenek fel.

Még csak az az alázatos könyörgésem vagyon Ex[cellentiád]hoz: méltoztassék azt a kegyességit tölem meg nem vonni; és megengedni, hogy örökös alázatos Tisztelettel legyek
Excellentiádnak

igen alázatos legkisebb szolgája
Aranka György

M[aros]Vásárhely 1798. Máj. 24.

11.

Méltoságos Groff, Camerarius, Status Actualis intimus
Consiliarius, Királyi Fö Igazgato Ur,
A Magyar Nyelv Mivelö Társaságnak Fö Elöl Ülöje!

A' Magyar Nyelv Mivelö Társaág, melyben a Fö Elöl ülöi Hivatalt Ex[cellentiá]d maga Méltoságos személyére felvenni méltoztatott, egybe állása idejétöl fogva sok jeleit tapasztalta Ex[cellentiá]d Kegyességének, és Uri gratziájának, a többek között nem kitsin örömmel értette, és háládatos tisztelettel vette Ex[cellentiá]dnak azon édes Atyai gondoskodását, mely szerint a néhai Méltoságos Zeykfalvi Zeyk Dániel Ur Ülése alá egy Helybéli Tanátsot nevezvén, a' Társaság dolgainak jobb moddal, és nagyobb elömenetellel valo folytatását annak oltalma, segedelme, és igazgatása alá bizni méltoztatott vala; Minthogy pedig azon Tanáts, Ki nevezett Elöl Ülöjének véletlenül történt halála miatt, a mái napigis fel nem állhatott, ez okbol bátorkodott vala a Társaság Ex[cellentiád]nak alázatos jelentése által esedezni, azon bölts, és köz jora tzélozo Rendelésnek telyesedésbe vétetése iránt, mely az idönek és Környül állásoknak mostani állapottyok miatt, mind eddigis meg nem eshetvén, a Társaság az alattis mig ezen alázatos Kérése iránt Ex[cellentiá]dnak parantsolattyát, és telyes rendelését vehetné, meg csoportosodott dolgainak, annál nagyobb haszannal és elömenetellel valo folytathatása végett kérte, és két Deputatussai által mgis hivta Méltoságos Groff Teleki Mihály Urat, a ki egy darab idöttöl fogva, némely közben jött Kedvetlenségére nézve, a' Társaságtol és annak dolgai folyamattyára szükséges ügyelettöl magát egészszen elvonta vala; hogy az Helybéli Ülöséget, mint elsö Assessor az Ex[cellentiád] által Februárius 3^{dikán} 1796^{ba} kinevezni méltoztatott Tanátsban, az ottani kinevezett Praeses néhai Mélt[oságos] Zeyk Dániel Ur holta után, addigis mig Ex[cellenti]ád azon Tanátsot ujra felállitani méltoztatik folytatni ne terheltessék. Mely Kérésünknek és meg hivásunknak az a kivánt foganattya és kimenetele lévén, melyet a Tisztelt Méltoságos Groff Ur esméretes buzgo Hazafiui indulattyától elöreis várni lehetett, és ugyan ennek bizonyságára mái Gyülésünkben megis jelenvén, 's a Társaság dolgai Kormányához a fennebbi modon ujra hozzá kezdvén ezt Ex[cellenti]ádnakis alázatoson jelenteni Kötelességünknek esmértük; telyes bizodalommal lévén az iránt, hogy Ex[cellentiá]d a Közönség hasznával, és a Társaság elömenetelével edjben kötött ezen lépésünket is jova hagyni, és ez iránt Társaságunkat bizonyossá tenni méltoztatik. Örökös tisztelettel maradván
Excellentiádnak

alázatos szolgái A' Nyelv Mivelö
Társaság Tagjai
Aranka György
mint Rendes Titoknok

M[aros]Vásárhely 26 Juny 798.

12.

Nagy Méltoságu Groff és Királyi Kormányozo Ur
Kegyelmes Uram!

A Társaság dolgainak rendiben Kegyelmes Uram, a kiadando II. Darabra valo kész Czikkellyek a Társaság Gyülésébe bé mutattatván: és semmi nem lévén egyéb hátra, hanem hogy még egyszeri jó s szemes általnézések után Excellentiádnak alázatosann bé nyujtassanak; azonkivül a Társaság rendesen már magától és ollyan könnyen folyván a bé vett Rendszerént, hogy a mint a XXXIX Gyülésben meg mutattam az Aktuariusnak, minden más segitség nélkül az egéssz Sessiot ki folytatta: a minap Excellentiádhoz alázatosan bé nyujtott könyörgö Levelein rendszerént Excellentiád Kegyes Válaszát alázatosann elvárom, azért mostis esedezem, és Kegyességeibe alázatosan ajánlott, örökös Tisztelettel vagyok

Excellentiádnak

igen alázatos szolgája
Aranka György

Vásárhely Sz[ent] Jakab havának 6ikán 1798. (július)

Címzés a boritékon:
Nagy Méltoságu Groff Losonczi Bánffy György Urnak Sz[ent] István Jeles Vitézi Rengye Nagy Kereszti Vitézének, a Császári s Királyi Felség Arany kulcsos és B. Titoknok Tanács Hivének és Erdély Nagy Méltoságu Királyi Fö Kormányzojának Kegyelmes Urunk ö Excellentiájának igen alázatoson

Kolosvárt

ENYEDI SÁNDOR

„Slavica" a magyarországi német nyelvű sajtóban a reformkorban. A magyarországi német nyelvű sajtó[1] több funkciót látott el: alapvető feladatának azt tűzte ki, hogy megbízható híreket szolgáltasson Magyarország politikai, gazdasági, kulturális életéről, az egyes megyék és városok társasági, különösképpen pedig színházi és irodalmi viszonyairól, változásairól, illetve és ezt sem tekintette mellékes célkitűzésének részben levelezői révén, részben főleg az osztrák és a német(országi) hírlapok tájékoztatása alapján, nem egyszer osztrák és német(országi) közlemények átvétele, másodközlése útján, a külföld hasonló jellegű eseményeit továbbítsa Magyarország azon olvasóinak, akik olvastak németül. Azaz valószínűleg mindazoknak, akik a színházi, az irodalmi, a társasági és jórészt a politikai és a gazdasági élet részesei voltak. Ilyenformán olykor talán még a magyar nyelvű sajtó tanulmányozásánál is eredményesebb lehet Magyarország egészének (tehát nem pusztán a magyar nyelvű lakosoknak) eseménytörténetére vonatkozó kutatómunkánk, ha forrásként kezeljük a magyarországi német nyelvű sajtót; és nem csupán azt vizsgáljuk, mit vettek át a magyar hírlapokból és folyóiratokból (gyakorlatilag mindent átvettek, illetve átadtak), vagy milyen mértékben fejezik ki a magyarországi német nyelvű polgárság[2] egyes rétegeinek törekvését, véleményét. Ugyanis ennek a polgárságnak a reformkorban a

[1] FRIED, István: *Der Plan einer mitteleuropäischen Zeitschrift aus dem Jahr 1806.*, Magyar Könyvszemle 90, 1974, 262–268.; Ugyanő: *Die Zeitschrift „Iris" (1825–1828) und die Literatur der südslawischen Völker*, Studia Slavica 33, 1977, 69–85.; Ugyanő: *A magyarországi német sajtó kutatásának kérdései*, Magyar Könyvszemle 99, 1983, 89–101.; Ugyanő: *Funktion und Möglichkeit einer deutschsprachigen Zeitschrift in Ungarn*, In: Zeitschriften und Zeitungen des 18. und 19. Jahrhunderts in Mittel- und Osteuropa, Hg.: István FRIED, Hans Lemberg, Edith Rosenstrauch-Königsberg, Red.: Heinz Ischreyt, Berlin 1986, 139–150.

[2] PUKÁNSZKY Béla: *Német polgárság magyar földön*, Budapest é. n.; Ugyanő: *Deutschungar, Deutsch-ungarische Heimatblätter* 4, 1932, 87–91.; Ugyanő: *Wandlungen und Abwandlungen der deutsch-ungarischen Bewußtseins*, Ungarische Jahrbücher 19, 1934, 144–164.; FRIED, István: *Über die Kultur des deutschen Bürgertums von Pesth-Ofen am Anfang des XIX. Jahrhunderts*, Arbeiten zur deutschen Philologie (Debrecen) 1975, 95–110.

döntő többsége a magyar nemzeti mozgalmat támogatta, vagy legalábbis megérteni törekedett annak célkitűzéseit (és néha még módszereit is). Ám azt sem tekinthetjük elhanyagolható tényezőnek, hogy a reformkorban (és a történelmi Magyarország fennállásának végéig) a soknemzetiségű ország ténye, a többnyelvű városok sokszínű és soknyelvű kultúrája, a kétnyelvűség[3] és a kettős kultúráltság problémaként, jellegzetes képződményként jelentkezett. Ezen belül pedig a szláv nemzetiségek és nemzetek kultúrái ugyan a magyarral egy országban, nemegyszer kevéssé hangsúlyozott és reflektált kölcsönhatásban, máskor az eszmei célokat tekintve egymás ellenében fejlődtek, de éppen a magyarországi német nyelvű sajtóban egymással találkozhattak, egy lapszámon belül mintegy egymást kiegészítve adhattak valamilyen képet az ország egészének kulturális vagy politikai mozgalmairól. Sosem szabad elfeledkeznünk arról, hogy korszakunk olvasói legalább kétnyelvűek voltak, vagy többségük kétnyelvű volt, az ún. nemzetiségi vidékeken háromnyelvű olvasókról is tudunk, és az sem ritka, hogy írókat-újságírókat is ilyen címszó alatt tárgyalhatunk.

Még egy, eddig az irodalomtudományban kevéssé érvényesülő szemponttal gazdagíthatjuk a korszak egészéről szóló ismereteinket. Történettudományunk egyre inkább szem előtt tartja, hogy Magyarország része volt a Habsburgok birodalmának. S ennek a ténynek nemcsak államjogi, politikai, hanem óhatatlanul kulturális (és nem pusztán a német nyelvűségben kimerülő) következményei voltak. Félreértés ne essék: még Pozsony kulturális életét sem szemlélhetjük olyaténképpen, hogy az Bécsnek valamennyire is provinciálisabb változata lett volna. Azt sem hanyagolhatjuk el, hogy egyes magyar írók életében Bécs és annak kultúrája milyen szerepet játszott (például Kazinczy Ferencre, Kisfaludy Károlyra vagy Jósika Miklósra gondolhatunk). Sokkal inkább a Monarchia egészére kell figyelnünk, s az összehasonlító jellegű elemzésben arra kell(ene) fényt derítenünk, hogy Prága, Brno, Zágráb, Ljubljana vagy más nem magyarországi városok német nyelvű polgársága, német nyelvű sajtója, színházi élete és a magyarországié között léteznek-e megfelelések; merthogy időnként nagyon szoros kapcsolatok léteznek, az eddig is világos volt. Elég, ha a magyarországi német nyelvű sajtóba belelapozunk, lépten-nyomon beleütközünk prágai tudósítók érdekes híranyagába. Előre vetítve később adatokkal igazolt álláspontunkat: a magyarországi német nyelvű sajtó akarva-akaratlanul a Monarchia egyéb városainak német nyelvű kultúráját közvetítve, hírt adott a cseh, a horvát, a szlovén, a szerb (kulturális) mozgalmakról, a pozsonyi tudósítók vagy az észak-magyarországiak számot kellett, hogy adjanak a szlovák nemzeti törekvésekről. Ilyen módon a magyarországi német nyelvű sajtó a kölcsönös értesülések, viták, „kiszivárogtatások" helye is lett. Természetesen a Habsburg Monarchia egyes népeinek, nemzeteinek vezéregyéniségei minden alkalmat kihasználtak arra, hogy célkitűzéseiket népszerűsítsék, a Németországban nyomtatott röpiratok az 1840-es években éppen úgy tanúi ennek a szándéknak, mint a Magyarországon kiadott brosúrák, füzetek; de erre a célra igénybe vették a magyarországi német nyelvű sajtót, s ott nem csupán vitacikkeket publikáltak (azokat is jócskán), hanem más természetű közleményeket is. S így egyfelől az ország kulturális közvéleménye előtt igazolták létüket (a szlovákok közül Ján Kollár, Karol Kuzmány, Ján Chalupka és mások közleményeivel találkozhatunk), másfelől viszont politikai-nemzetiségpolitikai álláspontjuk kifejtése révén híveket szerettek volna toborozni a magyarországi németség körében. Más kérdés, hogy a „szlávok" ügyét ebből a körből viszonylag kevesen pártfogolták, a *Pesther Zeitung* szerkesztője, Glatz Ede inkább a kivételek közé számít ezen a téren.

A magyarországi német nyelvű sajtó tehát megjelenési lehetőséget biztosított a német nyelven fogalmazott, ám hangsúlyozottan anyanyelvi érdekű kezdeményezéseknek, részben olvasótáborát szélesítendő. Az a tény azonban, hogy magyar, szlovák, cseh, horvát stb. tárgyú cikkek, versek, hírek, beszámolók a német nyelvű sajtóban is napvilágot látnak, egyben alkalmat jelentett az egymástól inkább különbözni akaró, ám céljaikban és módszereikben sok hasonlóságot rejtő, különféle nemzeti mozgalmaknak arra, hogy egymásról hitelesebb (bármennyire is közvetett) ismereteket szerezzenek. Azokban a városokban erőteljesebb a magyarországi német nyelvű sajtó törekvése a közvetítésre, ahol

[3] SZIKLAY László: *Együttélés és többnyelvűség az irodalomban*, Budapest 1987.; FRIED, István: *Some remarks on bilingualism*, Acta Litteraria 28, 1986, 386–398.

több nép fiai élnek együtt, így például Pest-Budán[4] és Pozsonyban, de hasonló jelenségeket regisztrálhatunk mindenekelőtt Prágában, de Zágrábban és Ljubljanában is. Igen tanulságos még a hirdetések áttanulmányozása is abból a szempontból, miképpen él és hat a többnyelvűség tudata a vegyes lakosságú városokban. A *Pesther Tageblatt*ban olvasható például az alábbi közönségcsalogató hirdetés: „A „Magyar Királyhoz" nevű kávéházban az 1840-es esztendőtől kezdve 47 politikai, irodalmi és más jellegű hírlapot olvashatnak a vendégek magyar, német, angol, francia és szerb nyelven. Csak a Magyarországon kiváltképpen népszerű *Augsburger Allgemeine Zeitung*ból három példányhoz lehet hozzájutni."[5]

Ugyancsak a *Pesther Tageblatt*ban bukkantunk rá a Prágában megjelenő Ost und West előfizetési hirdetésére.[6] Az *Ost und West* igen jól szerkesztett, információkban rendkívül gazdag, friss szemléletű és gazdag tartalmú lapnak bizonyult, a szláv népek kulturális mozgalmairól hű képet adott, egyik fő forrása volt a szlávokról való ismereteknek. Hirdetett a pest-budai német nyelvű sajtóban az *Agramer Politische Zeitung* és melléklapja a *Luna* is, mondván, „a hazafias [vaterländische] tendenciát mindenképpen elsőnek tartja szem előtt".[7] S bár a pest-budai német nyelvű sajtó is ezt mondta, sőt, az egyik lapnak *Der Ungar* volt a neve, itt mégsem erről volt szó, a hirdetés sorai között kiolvasható, hogy horvát hazafias tendenciákra gondolt a szöveg szerzője. S valóban, mind a napilap, mind a *Luna* gyakran támadta a magyar nemzeti mozgalom egyes célkitűzéseit.

Ezek után nem kellett különösebb kutatás ahhoz, hogy felfedezzük: a pest-budai és a pozsonyi német nyelvű sajtó viszonylag sűrűn közölt beszámolókat prágai, brnói, zágrábi, ritkábban ljubljanai vagy lembergi levelezőitől. Ezekben a beszámolókban ugyan több hely jut a német nyelvű polgárság társasági eseményeinek, illetve a városi német színházak előadásai ismertetésének (a színházi-színészi vendégjátékok kölcsönösek egyébként is!), időnként azonban még ezekben a híradásokban is felbukkannak a horvát, a szlovén, a cseh vagy a lengyel mozgalmak egyes eseményei. Így kapunk hírt a *Ljubica i Zloba* című „Nationaloper" zágrábi bemutatójáról,[8] amely valóban kiemelkedő eseménye lett a horvát nemzeti mozgalomnak, bár a szerkesztőségi lábjegyzet nem látszik érteni a „nemzeti opera" műfaji megjelölését a zene nemzetközisége mellett kiállva. Nem kevésbé érdekes az a beszámoló, amelyet Ljubljana szellemi életéről kapunk.[9] Tudjuk, hogy a XIX. század elejére némileg megélénkült szlovén irodalomnak, hírlapi törekvéseknek valójában mennyire gátja volt Ljubljana eredendően kispolgári beállítottsága, másfelől viszont a „német elem" nyelvi és kulturális túlsúlya. Ennek következtében a szlovén törekvések eleinte igen félénken, kétnyelvű írók tevékenysége segítségével törhettek csak előre. Ezért az alábbi híradás igen becses dokumentumként tartható számon:

Ljubljana irodalmi tevékenységét tekintve, legyen szó akár az ország szláv nyelvéről [Landessprache], akár a németről, jelenleg december sötét köde borítja, amelyet semmi nem látszik áttörni; csupán a nyilvánosság orgánumai, mint a *Laibachi Zeitung* és az *Illyrisches Blatt*, továbbá a kitűnő Dr. Bleiweis úr szerkesztette krajnai gazdasági újság, a '*Kmetijske in rokodelske novice*' adják annak beszédes tanújelét, hogy a szellemi élet Krajnában is él...

[4] SZIKLAY, László: *Rôle de Pest-Buda dans la formation des littératures est-européennes*. In: Littérature hongroise – littérature européennes. Études de littérature comparée publiées par l'Académie des Sciences en Hongrie à l'occasion du IVe Congrès de l'A. I. L. C., Red.: István SŐTÉR et Ottó SÜPEK. Budapest 1964, 227–274.; Ugyanő: *Das Zusammenleben und Zusammenwirken mehrerer südosteuropäischer Kulturen in Ofen-Pesth zu Beginn des 19. Jahrhunderts*. In: Die Stadt in Südosteuropa. Struktur und Geschichte. München 1968, 113–127. Vö. még: Pot (PÓTH), István: Letopis Matice srpske i neki peštansko-budimski časopisi dvadesetih godina 19. veka. In: Naučni sastanak slavista u Vukove dane. Beograd 5. 1976. 119–131.

[5] *Beilage zur Pesther Tageblatt* 2. 1840. 1. szám

[6] Pesther Tageblatt 2. 1840. 2. és 130. szám

[7] Ugyanott (Beilage zum Nr. 21. 1840. 21, 148, 130. szám). Vö. még: Vuk Stefanović Karadžić népköltési gyűjteményének előfizetési hirdetése: a 149. és a 163. számhoz mellékelt toldalékban.

[8] *Theater- und Musikzeitung*. Agram, 5. April. Der Schmetterling 15. 1846. 25. szám

[9] KORDESCH, Leopold: Korrespondenz. Laibach, 24. Sept.. Ugyanott 40. szám

Itt jegyezzük meg, hogy például az *Illyrisches Blatt* bőségesen közölte (természetesen német nyelven) a szlovén nyelvújítási harc, az ún. ÁBÉCÉ-háború polémiáit, tehát nem kizárólag a német elem törekvéseit, hanem a szlovénekéit is bemutatta.

Az „eredeti" anyagot szolgáltató levelezők híranyaga mellett információforrásként szolgáltak olyan lapok, mint a csehországi *Bohemia*, a *Moravia*, a ljubljanai *Carniolia* (és természetesen az *Ost und West*), amelyek mintegy csereviszonyban álltak a magyarországi német nyelvű lapokkal. Egymástól igen bőségesen vettek át közleményeket, nem elsősorban híreket, hanem versfordításokat, novellafordításokat, értekezéseket is. Így gazdagították egymásról való tudásukat, és így végezték a közvetítés munkáját. Természetesen e lapok szerkesztőit talán a német nyelvű szerzők munkái valamivel jobban érdeklik, de szükségesnek érezték azt, hogy bizonyos magyar, cseh, lengyel, szerb stb. irodalmi alkotások a más lapok hasábjaira is átkerüljenek.

Hogy Karel S.[abina] ismertetése J. M. Hurban almanachjáról Csehországban megjelent, és ezt átvette a magyarországi német nyelvű sajtó,[10] ezt még magyarázhatjuk azzal, hogy a csehek figyelme a szlovákok iránt megnőtt, és erre a magyarországi német nyelvű sajtó is rá akart mutatni. Ám cseh és lengyel néprege[11] (német nyelvű feldolgozásban) éppen úgy a magyarországi olvasó elé került, mint a neves J. K. Tyl egy elbeszélése.[12] A stájerországi vendek (azaz szlovének) népköltészetéből (bár prózában)[13] éppen úgy kapunk szemelvényeket, mint a szlovákok népszokásairól leírást[14] vagy a szerbeknek Európa-szerte ismert népköltészetéről elemzőbb jellegű írást: „a szerb nemzet költői nemzet — írja a cikkíró, a Pesther Tageblattnak egyébként prágai levelezője . Igen, a szerbek összes gondolata, szavai, valamennyi cselekedete és törekvése: költészet, méghozzá sajátságos, hazafias költészet".[15] Egybevág ez azzal az elképzeléssel, amelyet Székács József *Szerb népdalok és hősregék* című, 1836-os kötete sugárzott. A cseh történelem iránt érzett különösen fontos érdeklődést pedig emígy indolkolja egy recenzens:

Csehország története nemcsak önmagában és önmagáért érdekes, gazdag vonzó és jelentős eseményekben, olyanokban, amelyek Európa valamennyi államára hatással voltak; hanem azért is, mivel a magyar történelemmel igen szoros rokoni kapcsolatokkal rendelkezik, és így hazánkban [Vaterland] különös előszeretettel kell méltatni.[16]

A magyarországi német nyelvű újságok „Slavica" jellegű közleményei azonban elsősorban átvételek, másodközlések, méghozzá olyaténképpen, hogy az átvételekben meghatározható és egyértelműen leírható szerkesztői koncepciót nem fedezhetünk föl. A szerkesztőknek (már akkor is) gyorsan kellett dolgozniok, inkább az újdonság, az érdekesség, a különlegesség, az egzotikum közlésének vágya vezette őket. Az olvasók kegyét akarták (egymás elől, a konkurrenciaharcban) elnyerni. Ennek következtében például az *Ost und West*ből nem feltétlenül a legszínvonalasabb szerzők, versek, novellák, közlemények

[10] KAREL S.[abina?]: *Hurbans slawischer Almanach* Nitra, Pannonia 5, 1841, 135. szám. A közleményt a szerkesztőség az *Ost und West*ből vette át. Hurban almanachja a magyar sajtó részéről viharos fogadtatásban részesült.

[11] *Der Dudelsackpfeifer in Strakonitz*, Böhmische Volkssage, Pannonia 4, 1840, 50—57. szám; *Der Dudelsackpfeifer von Strakonitz*, Böhmische Volkssage von J. Malý [A *Bohemia* című folyóiratból átvéve, ahová cseh eredetiből került át], *Pesther Tageblatt* 2, 1840, 27—28. szám; WOLFNER, Wilhelm: *Der grüne Teich*, Ugyanott 3, 1841, 2. szám [verses rege]; FRANKL, Ludwig August: *Ein Bischof in Chrast und hussitische Bauern*, Pannonia 11, 1847, 88—89. szám; *Rache und Edelmuth* (Polnische Novelle aus dem dreizehnten Jahrhundert), Ugyanott 72—73. szám; *Der schreckliche Aufenthalt*, Alt-Polnisches Familienbild, nach dem Polnischen, Der Spiegel für Kunst, Eleganz und Mode 13, 1840, 1. szám

[12] *Die Dichters Liebe*, Novelle, Aus dem Böhmischen des Jos. K. Tyl, von Jos. Al. Čz [Átvétel az *Ost und West* című folyóiratból], Pesther Tageblatt 2, 1840, 187—192. szám

[13] *Sagen und Geschichten aus dem Lande der steiermärkischen Wenden*, Pannónia 3, 1839, 11—12, 16. szám

[14] x—y.: *National-Gebräuche der Slaven an der Tatra*, Pesther Tageblatt 108, 111—112. szám

[15] POLZ, Anton Guido: *Nationalpoesie der Serben*, Ugyanott 1, 1839, 106—107. szám

[16] —l.: J. P. JORDAN: *Böhmen, Geschichte des Landes und seines Volkes von der frühesten bis auf die neueste Zeit*, Der Spiegel 18, 1845, 9. szám

kerültek át a pest-budai és a pozsonyi újságokba, hanem egyfelől az, amit a szerkesztők az olvasó korábbi ismereteihez kötni tudtak, másfelől, ami újdonság voltánál fogva tetszést találhatott az olvasónál. Ám néha – mégis – feltűnően jó érzékű szerkesztői választásról számolhatunk be. Elsőnek arról, hogy Puskin elbeszélése, a *Pique dáma* rövid időn belül két ízben is megjelent.[17] Vagy: alig publikált az *Ost und West* szlovén népdalokat, máris viszontláthatjuk Magyarországon az egyiket. A pest-budai olvasók között igen népszerű *Der Spiegel* publikálja. Talán azért, mert a szerkesztő a széles körben ismert, magyar témákat is megéneklő osztrák biedermeier poéta, Johann Nepomuk Vogl átköltésében talált rá.[18] Ugyancsak J. N. Vogl tolmácsolásában („átmesélésében") ismerte meg az orosz népmesék gyűjteményét az ausztriai és a magyarországi olvasó. Meg kellett, hogy ismerje, hiszen ugyan mi indokolhatta volna a magyarországi német nyelvű sajtó elismerő recenzióját a Vogl-kötetről.[19]

Ilyen és ehhez hasonló típusú ismertetések, átvételek sűrű egymásutánban következnek a magyarországi német sajtóban. Ám a teljes igazsághoz tartozik, hogy mindig akadt olyan értekező, aki maga szállított „anyagot" ennek a sajtónak, a maga értesüléseit és véleményét, polémikus megnyilatkozásait igyekezett közreadni. Ezek között találjuk Rumy Károly Györgyöt és Karl Ferenczet. Két különböző típusról van szó. Míg Rumyban a szláv törekvések támogatójukra leltek, Ferencz ellenben az ismertetés mellett olykor élesen, ironikus hangvétellel polemizált a szlovák nemzeti mozgalom kiemelkedő képviselőivel. Rumy sok csalódása és hányattatása ellenére is a közvetítés szintén sok csalódást okozó feladatát vállalta, szorgalmasan levelezett olyan jelentékeny egyéniségekkel, mint a szlavisztika egyik első képviselőjével, Jernej Kopitarral, a „szláv" irodalomtörténetírás úttörőjével, P. J. Šafárikkal, egyik egykori pozsonyi tanártársával, J. Palkovičcsal, magával Štúrral, a horvátok közül Gajjal, a szerbek közül a szerkesztő T. Pavlovićtyal. Ferenczre vonatkozó életrajzi ismereteink hiányosak, ezekből nem tetszik ki, hogy közvetlen kapcsolat fűzte volna bármely szláv nemzeti mozgalom kiemelkedő képviselőjéhez. Azt is csak óvatosan feltételezzük, hogy pozsonyi lakos lévén és evangélikus, talán ismerhette J. Palkovičot. Rumy egyképpen közölt apróbb híreket, rövidebb ismertetéseket és terjedelmesebb, polémikus írásokat, amelyekben a felvilágosodásból származó türelmességét állította szembe az ébredő nacionalizmusok türelmetlenségével, több ízben is látványosan megrótta az inkább hangos, mint eredményes magyarosító törekvéseket, ám elismeréssel emlegetve a magyar kulturális mozgalmakat. Karl Ferencz ezzel szemben a vitázó felekéi közül félreérthetetlenül a magyar álláspontot vallotta a magáénak, és a szlovák irodalmi nyelv körül kirobbant, ugyancsak kevéssé diplomatikus hangvételű vitában a csehek és Kollár véleményéhez közelálló nézetnek adott félreérthetetlenül hangot.[20]

S hogy lássuk, Rumy miképpen közvetített, arra vonatkozólag a *Pressburger Aehrenlese*ben, a nevezetes és régi *Pressburger Zeitung* kulturális melléklapjában közölt írásaiból említünk föl néhányat. Rumy ekkor már, 1828-tól, Esztergomban tanár, valószínűleg ezért írja meg a szlovák irodalomban mecénási szerepet játszó J. Palkovič kanonok nekrológját,[21] kiemelve a szlovák könyvkiadásban végzett áldásos tevékenységét. Ír továbbá J. Hollý eposzának, a Svatopluknak a megjelenéséről,[22] méltatja a szlovák irodalmi élet újabb fejleményeit, a *Zora* című almanach (egyik évfolyamába Rumy is dolgozott), valamint a *Hronka* című lap kiadását,[23] beszámol 1836-os karlócai útjáról, és az egykori kenyéradó gazdája, St. Stratimirović metropolita udvarában tapasztaltakról (Rumy ugyanis az 1810-es évek végén

[17] N k n.: *Pique dame*, Erzählung von Alexander Puschkin, Ugyanott 10, 1837, 65 72. szám; Pesther Tageblatt 3, 1841, 94 100. szám

[18] *Die Liebesmühle*, Windisches Volkslied, Der Spiegel 13, 1840, 71. szám

[19] gan [Lesigan, Karl]: *Die ältesten Volksmärchen der Russen, von Johann Nepomuk Vogl*, Wien [...] 1841., Pesther Tageblatt 3, 1841, 264.

[20] Egy cikkben az alábbiakat olvashatjuk: Johann Kolár[!] a híres szláv tudós Pesten cseh-szláv újságot óhajt alapítani, amely harcolni akar Štúr úrnak az itteni [ti. pozsonyi], szlovák nyelvjárásban szerkesztett újságának és szépirodalmi mellékletének irányzatával. Pannonia 10, 1846, 21. szám

[21] *Necrolog, Georg Palkovics*, Pressburger Aehrenlese 9, 1835, 10. szám

[22] *Neue Bereicherung der slavischen Literatur*, Ugyanott 8, 1834, 8. szám

[23] *Literarische Nachrichten*, Ugyanott 10, 1836, 49. szám

tanára volt a karlócai gimnáziumnak!),[24] hírül adja Sima Milutinović Sarajlija montenegrói és hercegovinai népdalainak közreadását,[25] majd az újvidéki szerb színjátszás eseményeiről, illetve a szerb-horvát nyelvi-nyelvtani mozgalmak egyik mozzanatáról, V. Babukić nyelvtanának publikálásáról számol be.[26]

Rumy a híreket jórészt levelezés útján gyűjtötte be, de bőségesen tallózott a szerb és a horvát, valamint a horvátországi német nyelvű sajtóban is. S tehette ezt már csak azért, mert cikkei ott is megjelentek.

Karl Ferencz a *Pressburger Aehrenlese* folytatásában publikált, a *Pannoniá*ban. S már a melléklap címének változása jelzi, hogy a szerkesztőség álláspontja közeledett a magyar álláspontho z. De jelzi ezt az a tény is, hogy Rumynál jóval többet publikál Ferencz, aki már 1846-ban vitába keveredik J. M. Hurbannal. A vita hangja éles, majdnem kíméletlen, nem marad meg a német nyelvű sajtó hasábjain, Hurban a szlovák nyelvű sajtóban folytatja. Hurban válaszára Ferencz cikksorozattal felel,[27] s a csipkelődő zsurnaliszta Ferencz valójában a szlovák irodalmi nyelv újítói ellen száll síkra. Nevezetesen a biblikus cseh nyelv hívei közé tartozik az önálló szlovák irodalmi nyelv megteremtői ellenében. A Hurban Ferencz vitához kapcsolódik egy másik Ferencz-cikk, amely Štúrnak egyik szlovák nyelvű cikkét célozza meg, lábjegyzetben az alábbiakat állítva: a cseheknek ősrégi [uralte] és kiművelt nyelvük van, jeles tudósokkal; és íróik között messze nevezetes férfiakkal rendelkeznek. Ezek között emlegeti a nyelvész Dobrovskýt, Šafárikot, a történész Palackýt, illetve a „Magyarországon csehül író Kollárt és Palkovičot". Kissé ingerülten és nem egészen igazságosan folytatja Ferencz: csak azért nem fognak neki kezdeni Bernolák nyelvtana tanulmányozásának, hogy Štúrék újságának nyelvét megértsék.[28] Természetesen a XVIII. század végén a nyugatszlovák nyelvjárásra épített ún. bernoláki nyelv nem azonos a középszlovák nyelvjárásra épített ún. štúri nyelvvel. De mindkettő eltérés ama biblikus cseh nyelvtől, amelyhez Palkovič jóval merevebben, Kollár talán kevésbé mereven ragaszkodott. E ragaszkodásban szerepet játszottak egyházi-vallási szempontok is (ti. az evangélikus bibliafordítás nyelvéről volt szó, míg Bernolák a Nagyszombat környéki katolikus szlovákokat képviselte — ám Štúrék nem tértek el vallási meggyőződésüktől, Hurban pedig éppen evangélikus lelkész volt). A polémia nemzedékek között zajlott le — az egyházon belül, és Ferencz reagálásai is jól mutatják ennek a harcnak a hevességét. Kollár és Štúr szemlélete a szlovák sajtóban és a cseh publicisztikában is összecsapott, érdekes mellékhajtása ennek a vitának a pozsonyi német nyelvű sajtó reagálása.

Ferencz azonban ennél jóval kevésbé polémikus, informatívabb jellegű híradásokat is adott közre. Szerzőnk külön rovatot kapott a laptól, amely egy időben a Szláv Sajtószemle *(Slawische Presse)* címet viselte. Így többek között a pozsonyi professzor J. Palkovič kalendáriumáról számolt be,[29] majd a cseh kulturális egyesület, a Prágában is megalakult Matica egy kiadványtervéről.[30] Ferencz tüzetes olvasója lehetett a cseh sajtónak, mivel a *Pražské Nowiny* és a *Česka Wčela* állandó hírforrásai közé tartozott.[31] Innen emelte át lapjába a következő sorokat: A Štúrizmusról és a Tatrin (nevű kultúregyesület) irányzatáról a *Česka Wčela* annyit akar tudni, hogy a magyarországi szlovákok törekvései oda vezetnek, miszerint a magyarizmus áldozataivá válnak; ugyanis a magyarok kihasználják a szlovákok megosztottságát, azt tanácsolják nekik, hogy szakadjanak el a csehektől, s ehhez segítő kezet nyújtanak.

[24] *Mein Ausflug nach Carlowitz*, Ugyanott 68. szám

[25] *Literarische Nachrichten*, Ugyanott 73. szám

[26] *Litterarische Mittheilungen aus Carlowitz*, Ugyanott 82. szám

[27] HURBAN, M. Jos.: *Aufforderung und Erklärung*, Pannonia 10, 1846, 122. szám.; Orol Tatránski 2, 1846, 43, 46, 50. szám; FERENCZ, Karl: *Hurban zu Hluboke*, Pannonia 10, 1846, 131—136. szám

[28] FERENCZ, Karl: *Herrn Ludwig Sturs Abwehr auf einen Angriff der böhmischen Zeitschrift „Včela"*, Ugyanott, 139. szám. Vö. még: a magyarországi szlovákok, a cseh-és morvaországi csehek egy törzshöz tartoznak, s ha egyáltalában van a szlovákoknak irodalmuk, az kevés kivétellel cseh; minthogy a szlovákok a magyarokhoz hasonlóan egykor latinul írtak, Ugyanott

[29] Uo. 142. szám

[30] Uo. 143. szám

[31] Uo. 11, 1847, 9. szám

Rozumite? teszi hozzá gúnyosan (Értitek?).[32] Ilyen hiedelem valóban élt a csehekben, akik a szláv kölcsönösség ideájától való elszakadással vádolták a szláv kölcsönösséget a maguk módján értelmező ifjabb szlovák nemzedéket. Ferencz másutt Fejérpataky úr liptói buzgóságát említi, aki hazafias kalendáriumot adott ki[33] (vajon olvasta-e Ferencz ezt, s ha igen, mit tartott a hazafiságról?). A *Kwěty* című cseh lapból érdekes közleményt vesz át, *A csehek hiedelmei* címmel,[34] s ezzel azokhoz csatlakozik, akik a szláv szokásokban és népművészetben tanulságokat rejtő jelentéseket fedeznek föl. S bár Ferencz polémizál Štúrékkal, lapjukból szintén ír ki híreket a *Pannónia* számára.[35] 1847-től aztán egyre inkább kerül a figyelem középpontjába az egzotikusnak vélt Montenegro. „Montenegro vladikája egy általa alkotott drámai költeményt ad ki Hegyek koszorúja címmel, amelyet Cserny Györgynek, Szerbia fejedelmének fog ajánlani."[36] Feltehetőleg ez P. P. Njegoš remekművének első említése a magyarországi (német nyelvű) sajtóban. Másutt megtudjuk, hogy a montenegrói püspökfejedelem érmét veretett, amelyen a szerb-horvát népköltészet hősének, Miloš Obiličnak képe látható.[37] Érdekességképpen közli a szemleíró, hogy Montenegróban egy török lőporgyárat állított föl.[38] Hosszan és többször foglalkozik Ferencz az európai hírű szerb népdalgyűjtő, Vuk Stefanović Karadžić életének egyes epizódjaival.[39] Majd meglepő érdeklődést tanúsít a talán legkevésbé ismert szláv kultúra, a szlovénségé iránt.[40] Megírja, hogy készülőben van egy szlovén-német „lexikon" (szótár) többek közreműködésével, majd azt, hogy Schiller Orleansi szűze megjelenik szlovén nyelven, s végül a Magyarországon is széles körben ismert osztrák költő, Anastasius Grün vállalkozásáról számol be, szlovén népdalokat gyűjt, és azokat német fordításban óhajtja megjelentetni (tudjuk, hogy az 1860-as években a Grün tolmácsolta szlovén népdalokat ültették át magyarra).

Mind Rumy,[41] mind Ferencz[42] számos olyan hírt, értesülést közölt szemléiben, amelyekből viszonylag megbízhatóan tájékozódhatott a magyarországi olvasó arról: mi történik a szláv népek kulturális életében, miféle új irodalmi jelenségek gazdagítják a szláv népek művelődését. Emellett az állandóság a lényeges; az a tény, hogy a lapok megszokott helyein, meghatározott időközökben bizton megtalálták az olvasók a „Slavica" jellegű anyagot. Néhány hír, értesülés, beszámoló innen jutott át a magyar nyelvű lapokba, és így a többszörös áttétel ellenére is viszonylag pontosan értesülhetett a szláv nyelveken nem tudó magyar olvasó és újságíró. Márpedig ez alapvető érdeke volt, hiszen az 1840-es esztendőkben minden egyes hír érv lehetett a támadó-védekező nemzeti-nemzetiségi küzdelmekben.

Itt közölt adataink természetesen csupán töredékei a magyarországi német nyelvű lapokban lelhető és még bibliográfiailag sem kiaknázott „Slavica"anyagnak. Egy másik tanulmány tárgya lehet(ne), miképpen élt és miből táplálkozott a pánszlávizmussal kapcsolatos hiedelem, illetve hogyan foglalt állást a magyarországi német nyelvű sajtó a magyar-német-szláv viszony problematikájában. Az állampolitikai tárgyú írások, újságcikkek (olykor a németországi sajtó kivonatai), illetve röpiratok mellett, olykor azok ellenében a magyarországi német nyelvű sajtó a különféle kultúráknak egymáshoz közvetítésében el nem hanyagolható szerepet játszott. S ez ennál inkább figyelemre méltó, mert a reformkor a nemzeti-nemzetiségi küzdelmektől, a megalapozott és megalapozatlan vádaskodástól, az ingerültségtől és a gyanúsítgatásoktól volt hangos.

FRIED ISTVÁN

[32] Uo. 116. szám
[33] Uo. 10, 1846, 145. szám
[34] Uo. 11, 1847, 10. szám
[35] Uo.
[36] Uo. 29. szám
[37] Uo. 73. szám
[38] Uo. 77. szám
[39] Uo. 29., 31. szám
[40] Uo. 98. szám
[41] Rumy tevékenységéről részletesebben: FRIEDIstván: *Rumy Károly György, a kultúrközvetítő* (1828 1847), Filológiai Közlöny 9, 1963, 204 218.
[42] FERENCZ, Karl: valójában Philipp Korn, pozsonyi németajkú polgár, újságíró, antikvárius írói álneve, a Pannonia című lap munkatársa, 1848-as röpiratok szerzője. Vö.: *Petőfi-adattár* I. Gyűjtötte, sajtó alá rendezte és a jegyzereket írta: KISS József. Budapest 1987, 112, 194, 393.

SZEMLE

Szelestei N. László: Bél Mátyás kéziratos hagyatékának katalógusa. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kiadása, Budapest, 1984. 299 l., XXXII mell.

Bél Mátyás születésének háromszázados évfordulóját ünnepelendő számtalan tanulmány látott napvilágot, tudományos ülésszak elevenítette fel a 18. századi tudós emlékét. A leghálátlanabb, mert legmunkásabb és kevés visszhangot kiváltó feladatot vállalta magára Szelestei N. László, amikor elkészítette Bél kéziratos hagyatékának katalógusát, azt az alapművet, amelynek meg kellett volna előznie a jubileumi készülődést. Hiszen Szelestei N. László katalógusa előszavában arra is rámutat, hogy milyen veszélyei vannak a nem pontos forrásfeltárásnak. Mint írja: „előfordulhat, hogy fogalmazványt adunk ki végleges változat helyett, sőt az is – sajnos már van rá példa a vármegyeleírások magyar nyelvű kiadásaiban –, hogy Bél Mátyás neve alatt jelentetünk meg munkatársai által írt, Bélhez elküldött, esetleg általa nem is látott kéziratokat". Kár, hogy ezekre a tévedésekre csak általánosságban utal a szerző, pedig mint a kéziratos hagyaték legjobb ismerőjétől, tőle várnánk a feltehetően jó szándékú, ám tájékozatlanságból eredő melléfogások helyreigazítását.

Bél Mátyás hagyatékának feltárásakor Szelestei N. László négy jelentős gyűjteményt dolgozott fel: az esztergomi Batthyány-gyűjteményt, az Országos Levéltár, a Ráday Gyűjtemény és az Országos Széchényi Könyvtár kézirattárának Bélre vonatkozó anyagát. Az egykori pozsonyi evangélikus líceum könyvtárába került kéziratokat személyesen nem vizsgálhatta meg, az erre az anyagra vonatkozó szakirodalmi ismereteket a függelék tartalmazza. Mennyiségileg is legjelentősebb az esztergomi Főszékesegyház Könyvtárának Béllel kapcsolata hozható kéziratállománya, ahol a „kutatási nehézségek" (?) ellenére is a szerző az anyag feldolgozásának teljességére törekedett. A kéziratleírásokban Szelestei N. László jól hasznosította azokat a tapasztalatokat, amelyeket az „Egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai"-nak sorozatszerkesztőjeként szerzett. Éppen ezért csak sajnálhatjuk, hogy az említett sorozat áttekinthető, többféle betűtípust alkalmazó nyomdai szedésével szemben itt meg kellet elégednie a monoton gépirat-sokszorosítással.

A hagyaték tételes leírását Szelestei N. László adatgazdag, lényegretörő bevezetője egészíti ki, amely kiadatlan forrásokat idézve rajzolja meg Bél Mátyás kéziratgyűjteményének kalandos útját. A mellékletben közölt fényképfelvételek az egyes kéziratokról, elnyűtt kötetekről, elrongyolódott, elázott fóliánsok soráról mintegy sejtetni engedik azt a fáradságos munkát, amelyet a szerző a minél pontosabb anyagfeltárás és a Bél-kutatás további segítése érdekében végzett. Munkája – és kandidátusi disszertációja – ismeretében joggal várhatnánk tőle az eddigi ismereteket összegező, ám a feltárt kéziratok újdonságértékét kiaknázó Bél Mátyás-monográfia megírását.

NÉMETH S. KATALIN

A Szüry-gyűjtemény katalógusa. Szerk.: KLINDA Mária. Kiad.: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Bp. 1987. 316 l.

A katalógus szerkesztője, Klinda Mária a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár egyik muzeális gyűjteményének feltárására vállalkozott. Ez a különgyűjtemény, amely az egykori gyűjtő nevét viseli, eredetileg magyar irodalmi művek első kiadásait és e kiadások korai variánsait tartalmazza, mégpedig az 1767–1867 időhatáron belül. Az egykori gyűjtő, Szüry Dénes (1849–1909) kultuszminisztériumi tisztviselő, miniszteri tanácsos volt, emellett útirajzok, színikritikák szerzője. Nevének fennmaradását elsősorban bibliofil szen-

vedélyének köszönheti. Gyűjteményének katalógusát *Száz év... 1767 1867* címen ő maga megjelentette. Ma már ez a katalógus is ritkaságszámba megy – már csak ezért is indokolt volt az új katalógus összeállítása. A másik ok, ami még fontosabbá tette e katalógus közreadását, magában a Szüry-gyűjtemény bizonyos tartalmi módosulásában rejlik. Röviden: a mai Szüry-gyűjtemény már csak nagy vonalakban azonos a régivel, ez azonban ebben a ritka esetben szinte csak növelte a különgyűjtemény értékét és érdekességét.

1910-ben, amikor a Fővárosi Könyvtár a kb. 2000 kötetes Szüry-könyvtárat a Lantos antikvárium közvetítésével megvásárolta, az elsősorban – a már említett időhatáron belül, bár ahhoz nem szigorúan ragaszkodva – tartalmazta a magyar irodalom editio princeps-eit. Ezt a fogalmat Szüry a mainál tágabb értelemben használta, amennyiben beleértette a politikai és történelmi munkákat és a külföldi irodalmi művek első magyar fordítását is. Bár a megvásárolt gyűjteményt a Fővárosi Könyvtár kezdettől fogva különgyűjteményként kezelte, mégis a politikai és történelmi munkákat már ekkor a Könyvtár törzsállományába olvasztották, a különgyűjteményt pedig továbbfejlesztették, eleinte az alapító szándékai szerint, de az időhatárt a kortárs irodalomra is kiterjesztve.

A harmincas évek során az eredeti Szüry-gyűjteményhez járult Ballagi Aladár hagyatéka, amely az eredeti gyűjtemény szerény ponyva anyagát gyarapította, majd Rákosi Jenő könyvtárából kerültek ide ritkaságok. Mindezek az eredeti gyűjteménynek nem váltak kárára: annál inkább, amikor az említett fordításokat is leválasztották a gyűjteményből. Különösen gazdag a gyűjtemény a korai magyar regényirodalom alkotásaiban, a felvilágosodás és a reformkor irodalmának első kiadásaiban.

Időközben az állomány gyarapítása tovább folyt és folyik ma is, bár szerény mértékben. Ma már a kortárs irodalom nem kap helyet benne, ám a gyűjtés időhatárát 1909-nél, Szüry halálának événél vonták meg. Az eredetileg megvolt, de mára hiányzó művek módszeres beszerzése is folyik. Ma már a gyűjtemény szinte két különgyűjteményt foglal magába: az editio princeps és a vásári ponyva gyűjteményt. Ez utóbbi, közel ezer darabot számláló 18–20. századi ponyva különösen értékessé teszi a gyűjteményt.

A Szüry-gyűjtemény korszerű feldolgozására akkor kerülhetett sor, amikor a Könyvtár a hetvenes évek végén akadémiai támogatást kapott új leltár és katalógus felállításához. Ezt a munkát – amely egyben megalapozta a kezünkben lévő kötetkatalógust – Nagy Emilné végezte el. Munkája nyomán 1982-től a gyűjteményről betűrendes katalógus áll rendelkezésre. A durva betűrendben felállított gyűjteményben ugyanis már nehéz volt keresni, a meglévő régi katalógus pedig nem tükrözte a valóságos állományt. Ezeken a korszerű címleírásokon alapszik tehát a most megjelent katalógus. A címleírások, tekintettel a kötetek gyakran egyedi jellegére, ritkaságára, az ajánlásokat, possessor-bejegyzéseket is tartalmazzák.

A Klinda Mária által szerkesztett katalógus egyik érdeme egyszerű kezelhetősége: a szerzői betűrendben elrendezett címleírásokat tételszám jelöli, s a címleírás végén a Szüry-gyűjteménybeli jelenlegi jelzet olvasható. Másik érdeme, hogy megpróbálta rekonstruálni — a jelenleg a gyűjteményben lévő példányok alapján – az eredeti Szüry-gyűjtemény példányait.

Amint a katalógus szerkesztője, Klinda Mária írja az előszóban, a példányok azonosítása korántsem volt egyszerű feladat (kivéve a bekötött példányokat, ahol a gerincre nyomott Sz. D. monogram segített). Mert bár Szüry 1907-es katalógusa rendelkezésre állt, aki ezt a katalógust forgatta, elismeri, hogy meglehetősen nehézkes benne keresni. Ennek oka a sajátos tárgyi csoportosítás, amelyet sem tartalomjegyzék, sem betűrendes mutató nem egészít ki.

A most megjelent katalógus az 1985. év végi állományt tükrözi: 5237 tételt (illetve a hozzáfűzött pótlásokkal az 1987. év végi 5241 tételes állományt). Klinda Mária két fontos mutatóval egészítette ki az egyetlen betűrendbe szedett anyagot: ezek speciálisak, összeállításukat a gyűjtemény jellege indokolta. Ilyenek a possessor-mutató és az 1801 előtt megjelent nyomtatványok időrendi mutatója.

A már említett ponyva-gyűjtemény, amely ugyan eredetileg csak szerényen volt képviselve a Szüry-gyűjteményben, de a katalógusban kb. 1000 címmel szerepel, igen gyakran keresett kiadványfajta. Ezek gyors kiválasztását a gyűjteményből és gyors visszakeresésüket a jelen katalógus nem teszi lehetővé. (A cím pontos ismeretében természetesen könnyen megtalálható egy-egy mű.) A ponyvák közötti gyors eligazodást egy másik, a helyszínen átnézhető címlapkép-katalógus segíti. Ez a címlapkép-katalógus egyúttal állományvédelmi feladatot is ellát: a ponyváknak gyakran keveset árul el címük, a címkép azonban egyedivé, könnyen felismerhetővé teszi és az állományt is megkíméli a sokszori kézbevételtől, forgatástól. Kevesen hinnék, hogy e ponyva-gyűjtemény ezer körüli darabszámával, s ezen belül is tekintélyes régi, 18. századi anyagával az Országos Széchényi

Könyvtár után – a második helyen áll. A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Szüry-gyűjteményében őrzött anyag pontos feltárásáig, számbavételéig a Néprajzi Múzeum Könyvtárát tartották másodikként számon, annak ötszáz-egynéhány darabjával.

Az 1801 előtt megjelent nyomtatványok időrendi mutatója ad áttekintést a régi magyarországi nyomtatványokról. Számuk 370 körül van, ezek közül 54 bibliográfiailag ismeretlennek bizonyult (sem Petrik Géza négykötetes bibliográfiája, sem az 5. [pót]kötet nem tartalmazza e címeket), sőt közülük 38 az Országos Széchényi Könyvtárnak is ismeretlen, unikális példány. E ritkaságok beszerzése és az így kialakított egyedülálló gyűjtemény a Fővárosi Könyvtár, ill. a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár gyarapítási politikáját dicséri. Szerencsés megoldás az említett 54, bibliográfiailag ismeretlen nyomtatvány címlap-reprodukciójának közlése a kötet végén. Ami a katalógus tipográfiai elrendezését illeti, talán jobb lett volna, ha az utalókat kissé „kiugrasztotta' volna, hogy a tételekkel egy vonalba kerüljenek. Mostani elhelyezésükben ugyanis könnyen összekeverhetők az egyes tételek beljebb szedett kiegészítései, magyarázatai és az ugyancsak beljebb szedett utalók.

A Szüry-gyűjtemény katalógusa nemcsak a régi (18–19. századi) nyomtatványokkal foglalkozók és a magyar irodalom és művelődéstörténet iránt érdeklődők forrása, hanem a gyűjtőknek, bibliofileknek, sőt az antikváriusoknak is fontos segédeszköze lesz. Hiszen, éppen állományának speciális összetétele miatt nem egyszerűen könyvtári katalógus, hanem jóval több annál: a 18–19. század hazai irodalmi ritkaságainak áttekintése.

V. Ecsedy Judit

Tótfalusi Kis Miklós. Az amszterdami Biblia kiadásának háromszázadik évfordulója alkalmából Debrecen(ben) 1985. április 25—27-én megtartott konferencián elhangzott előadások. Reports of the Conference on the Tricentenary of the Amsterdam edition of the Bible by Nicholas Kis Tótfalusi. Debrecen, Hungary, 25–27 April 1985. Szerk. Red. by Gomba Szabolcsné, Haiman György. Debrecen, 1985. 214 l.

Kevés olyan hazánkfia van, akinek nemzetközi tekintélye térben és időben is él. Misztótfalusi Kis Miklós ilyen. E név lehetőség a kapcsolatteremtésekre, bizonyítéka Európához tartozásunknak; olyan amelyre odafigyelnek. Éppen ezért kell vigyáznunk arra, hogy munkássága megfelelően feltárt legyen, de nem kiárusított.

Az évfordulós konferenciák egyik, sajnos általánosnak mondható jellemzője a magáért az évfordulóért megrendezettség, s ennek folyományaként az alacsony színvonal. Az ilyen konferenciák természetesen nemzetköziek, nagy nevekkel, ám a rendezők általában nem gondolják végig, hogy van-e annyi összefoglalandó új ismeret, amelynek értelmezését csak egy népes gyülekezet tudja elvégezni. A debreceni Misztótfalusi Kis Miklós — emlékülésszak is ilyenre sikerült egy kicsit.

Persze ahogy vesszük. Ha azt nézzük, hogy mit adtak ki azóta változatlan formában *(Magyar Könyvszemle)*, idegen nyelven *(Acta Litteraria)*, vagy hogy kinek az előadása volt már másutt is előadás, akkor arra kell gondolni, hogy ezek bizonyára olyan fontos dolgok, hogy a jobb terítés érdekében más információs csatornákba is el kell juttatni azokat. Ez részben így is van, részben pedig a publikációs jegyzékek növelését szolgálja. Az újraközlés, újra elmondás azonban nem lehet magának a konferencia sikerességének bizonyítéka; mint ahogy az sem, hogy egyes előadásokat (jelen esetben Péter Katalinét) sajtóvita követ.

Az előadások jelentős része ismeretterjesztő színvonalú volt. Ez, ha olyan szakirodalmat összegez, olyan ismereteket rendszerez, amelyek elérése a szakemberek többségének gondot okozna, akkor örömmel üdvözölhető (pl. Fogolyán Miklósnak az örmény szakirodalmat feldolgozó, értékelő dolgozata). Külföldi vendégeink előadásairól sem tudunk jobbat mondani. Lehet természetesen, hogy ez az érzésünk attól van, mert XVII-XVIII. századi múltunk kutatása nem engedi meg a túlzott szakosodást (luxus is volna egy ilyen kis országban, s nem is indokolható, hogy pl. valaki kizárólag egy-egy betűtípus történetének szentelje életművét), és nem tudunk mit kezdeni egy olyan iskolázottságú szakember előadásával, de azt hiszem ez esetben ennek kicsi a valószínűsége. Kiemelhető mégis két előadás: a belgiumi humanizmus-kutatás jeles személyisége H. D. L. Vervliet a Németalföldön használt betűkre vonatkozó ismereteket foglalta össze, már ami a Misztótfalusi Kis Miklós odaérkezése előtti időket illeti. A magyar nyelvű összefoglalásokból ez valóban hiányzó viszonyítási alap az erdélyi nyomdász teljesítményének megítélésekor. A másik figyelemre méltó előadás a nem magyarok közül James Mosley-é, aki a betűkészítés XVII–XVIII. századi történetébe ad bevezetést a korabeli szakkönyvek kutatására alapozva állításait. A hazai szakirodalom érthetően hiányos e téren.

Létezik politikatörténet, gazdaságtörténet, társadalomtörténet, nyomdatörténet stb. stb.

Minden bizonnyal meglepő lenne pl. egy gazdaságtörténésznek, ha egy, az ő kutatási körében megjelenő dolgozat mondjuk nyomdatörténeti kifejezésekkel próbálná elmondani, hogy hogyan is volt az a XVII. században. Fordítva is legalább ilyen furcsa. Meg kellene tehát szüntetni a körözést Misztótfalusi Kis Miklós, a polgár körül, s talán többet tudnánk mondani róla. Ha volna hazánkban értelmiségtörténeti kutatás, bizonnyal egzaktabban tudná megrajzolni a kolozsvári nyomdász képét. Így azonban Misztótfalusi Kis Miklós a polgár, akinek polgártudata műfajteremtővé lép elő (Bitskey István), befolyásolja a betűtervezésben (Albert Kapr), népművelő programja bontakozik ki ezen az alapon (Dukkon Ágnes – már a cím is történelmietlen), jelentős állomás a nemzettudat fejlődésében (Makkai László) stb. Hogy mennyivel többet mond, ha egy értelmiségi teljesítményt azzal a terminológiával próbálunk megközelíteni, amely diszciplínába az tartozik, arra jó példa e kötetben Jankovics József, Tarnai Andor és Herner János – Keserű Bálint előadása. Bár talán az utóbbi nehezen összehasonlítható a fenti példákkal, hiszen ez „pusztán" új információkkal gazdagította ismereteinket: ezeket persze elhelyezve művelődéstörténeti szövegösszefüggésükbe. Tarnai Andor már jobb példa az előbbi szempontból. Azon túl, hogy egy filológiai probléma korrekt megoldását adta, többet árul el a korszak szellemi irányzatairól, mint az az előadás, amely címében azt felvállalta.

A minta értékű példa az összehasonlításra Bitskey István, illetve Jankovics József előadása. A *Mentség* műfaja – a *Mentség* szerkezete. Nem arról van szó, hogy Bitskey István semmit nem mond azzal, hogy a Misztótfalusi Kis Miklós korabeli társadalomtörténetről beszél (bár az nem igaz, hogy Bethlen Miklóssal, Kemény Jánossal vagy Kornis Gáspárral a nyomdász, mint a munka embere állítható szembe), de a *Mentség* műfajának megállapításához ez nem visz közelebb. Az említettek is munkájuk révén találtak életcélt (az ember általában ilyen), s nem kevesebbet dolgoztak, mint Misztótfalusi Kis Miklós. Ő a kulturális értékek létrehozásában, mint értelmiségi találta meg életcélját, s mint képzett értelmiségi, engedett műveltségének a *Mentség* írásakor is. És retorikai ismeretei polgáröntudatát is kordában tudták tartani. Jankovics József előadása tehát vitaelőadás, kár, hogy a szerkesztők ezt nem jelezték a tanulmányok sorrendjének megállapításával.

Végezetül néhány gondolat Péter Katalin sokat vitatott előadásával kapcsolatban: amikor azt a kérdést tesszük fel, hogy nálunk a protestáns reform szerepe az anyanyelvi Biblia elterjesztésében milyen mértékű volt, akkor meg kellene vizsgálni, hogy az, amit a nemzetközi szakirodalom prereformációnak nevez (a protestáns reform három alapgondolatának – egyedül a hit általi üdvözülés, az egyetemes papság, a Biblia tévedhetetlensége – már a korábbi századokban való jelenléte) mikor jelentkezik Magyarországon, megléte milyen mértékű, milyen természetű. Van egy olyan benyomásom, hogy nálunk a reformáció gyorsasága is, s a feltett kérdésre adandó válasz is összefügg azzal, hogy a prereformációs és reformációs jelenségek időben közelebb esnek egymáshoz, gyakran egyidőben jelentkeznek (főképpen a társadalmi, történelmi feltételek kialakulását tekintve). Péter Katalin előadásának másik alapgondolata a XVII. század elejétől hanyatló, színtelenebbé váló kulturális élet – az RMNy köteteinek tükrében. Azt hiszem, hogy meg kell nézni ezzel kapcsolatban a fogyasztási oldalt is. Hiszen az RMNy a könyv termelésének tükre. A kérdés minden bizonnyal így fogalmazódik majd át: miért váltunk alig termelőből fogyasztókká? Ha az RMNy statisztikáihoz az olvasmányregiszter is csatlakozik, akkor az előbb idézett ítélet a XVII. századról nem lesz ilyen sommás.

MONOK ISTVÁN

Barlay Ö. Szabolcs: „Romon virág". Fejezetek a Mohács utáni reneszánszról. Bp. 1986. 385 l.

A szerző kerek négy évtizeden át behatóan végzett művelődéstörténeti kutatásainak értékes, új eredményeit tartalmazza ez a kötet, amely az eddigitől számottevően eltérő megvilágításba helyezi a 16. század harmincas éveitől az 1600-as évek elejéig terjedő, s a mi történelmünk számára oly végzetes szakaszának számos eseményét. Meggyőzően bizonyítja, hogy Mátyás király budai reneszánszát Isabella királyné nemcsak átmentette a gyulafehérvári kastélyba, hanem ott tovább is fejlesztette. E lengyel királyleány nagyszámú humanistát hozott magával hazájából, s így az erdélyi reneszánsz két új vonása rajzolódott ki, egyfelől a szabadelvű gondolkodás lelt itt hazára, másfelől pedig, a jezsuiták megjelenésével a katolikus restauráció is erőre kapott. Barlay saját levéltári és könyvtári adatgyűjteseinek birtokában figyelmet érdemlő módon mutat rá arra, hogy nemcsak Isabella királyné, hanem János Zsigmond, Báthory István, sőt Balassi Bálint esetében is az eddigi kutatások számos részletkérdésben, főleg megfelelő adatok hiányában olyan megállapításokra jutottak, amelyeket napjainkban már feltétlenül korrigálnunk kell.

E kötet egyik ilyen új tétele, hogy Szapolyai János király egyéniségét és politikáját Szerémi György és Erasmus mérlegén az eddiginél pozitívabban kell majd értékelnünk, mivel ez az uralkodónk a reménytelennek és értelmetlennek érzett katonai erőfitogtatás helyett új, békésebb megoldásokat igyekezett kezdeményezni. Az eddigi, helyteleneknek tartott következtetések ellenében Barlay Szerémi György *Magyarország romlásáról* című művét kedvezőbben ítéli meg, mivel szerinte e munka jellemábrázolása teljesebb, s az összkép hitelesebb valamennyi kortársáénál. Ugyanígy új megvilágításba kerül e monográfiában az olasz Gromo testőrkapitány Compendiója is, amelyet szerzőnk az eredeti kéziratról készített mikrofilm alapján elemzett igen részletesen. E vizsgálatai tették lehetővé számára, hogy az eddiginél jóval árnyaltabban tudja elénk tárni a János Zsigmond talányos egyéniségében és udvari környezetében végbement látványos átalakulást.

Barlayt mint szerencsés kezű, s a szövevényes jelenségek szálait mesteri módon kibogozni tudó, szintetizáló tehetséggel is megáldott kutatót ismertük eddig is. Sokoldalú tehetségének egyik tanúbizonysága az Atanagi antológia rejtett kincseire vonatkozó kutatásainak kiteljesedése. Dionigi Atanagi, e kor egyik humanistája a jelek szerint jól ismerte az erdélyi udvart és János királyt. Ennek bizonyítéka az a 111 költő 800 versét tartalmazó olasz verses antológia, amelyet Atanagi állított össze, s küldött el a gyulafehérvári udvarba. Kétségkívül becses kincs e kötet, egyebek között azért is, mert Michelangelónak két olyan szonettjét is tartalmazza, amelyek ebben a János Zsigmondnak dedikált antológiában jelentek meg először nyomtatásban.

Új módon jelöli ki e kötet Báthory István helyét is a magyarországi művelődés történetében. A harmadik és a negyedik fejezet tömör összefoglalását adja azoknak a szerzőtől két évtizeden át végzett, igen alapos kutatásoknak, amelyeknek az volt a célja, hogy eloszlasson számos olyan tévedést, amely a 16. századi magyar történelem e legnagyobb alakjának helyes megítélését mindmáig hátráltatta. Barlay szerint a hibás szemlélet egyik oka az volt, hogy a kutatók nem vették eléggé figyelembe Veress Endre Báthoryra vonatkozó adatgyűjtésének eredményeit. Szerzőnk úgy látja, hogy Báthory jellemét, számos bel- és külpolitikai állásfoglalásának indítóokait akkor érthetjük meg igazán, ha e nagy uralkodó életszemléletét alapvetően meghatározó katolikumát emeljük ki, amely azonban kortársaitól eltérő módon rendkívül nagyfokú vallási türelemmel párosult. Barlay arra a következtetésre jutott, hogy Báthory a jezsuiták behívásával és támogatásával Róma segítségét akarta megnyerni a törökök végleges kiűzését célzó, nagy tervének megvalósítása érdekében.

Báthory hívására neves jezsuita tanárok érkeztek Erdélybe, s így került sor a nevezetes Kolozsvári Disputa megrendezésére is, amelyben tudvalévőleg a protestáns felekezetek, s köztük még az unitáriusok is közös egységfrontot alkottak a katolikusok ellen. Mint tudjuk, Lengyelországban, Krakkóban nyomtatták ki a jezsuiták azoknak a téziseknek a latin szövegét, amelyek felett folyt e kolozsvári vita. Sajnos már 40 éve elveszett ennek egyetlen fennmaradt példánya, amelyet addig Székelykeresztúron őriztek. E tételekből Veress Endre is csupán egyet közölt. Barlay érdeme, hogy mégis rendelkezésünkre áll ma már e 31 latin tézis teljes szövege. Ő fedezte fel ugyanis, hogy e tételek teljes egészükben szerepelnek Laskai Csókás Péter 1583-ban Genfben latinul közzétett vitairatában, amely a jezsuiták szóban forgó pontjainak cáfolatával együtt került sajtó alá. Aligha túlzás Barlaynak az a megállapítása, hogy e disputának nemzetközi jelentősége volt. Laskai, akinek egyetemes műveltségét és filozófiai képzettségét Wittenbergben 1585-ben közzétett latin nyelvű bölcseleti műve is tanúsítja, s nyelvészeti felkészültségének pedig a Calepinus-szótár magyar tolmácsolatai a bizonyságai, a protestantizmus érveinek teljes latba vetésével száll szembe a jezsuitákkal. Barlay megítélése szerint azonban harcmodora minőségét tekintve messze lemaradt a jezsuitákétól, akik nem ragadtatták el magukat olyan bántó kirohanásokra, mint református ellenfelük. Érdeklődéssel várjuk e 31 tézis közreadását, melyet Barlay készít elő.

Nyilvánvalóan jó úton jár szerzőnk akkor is, amikor Balassi Bálint katolikus hitre való térésének okait a Báthoryakkal, valamint a lengyel és a magyar jezsuitákkal való szoros kapcsolataiban jelöli meg. E nagy költőnk vallásos hitének mélységében és őszinteségében sem kételkedik Barlay, szembeszállva azokkal, akik korunk egyre lanyhuló vallásosságát a 16. század végére is kivetítve, vagyis mostani ideológiánk tudatával foglaltak állást e kérdésben.

A következő fejezet a 16. század végi németújvári humanista központ jelentőségét emeli ki, helyszíni kutatások alapján meggyőzően bizonyítva, hogy Németújvár Batthyány Boldizsár felesége, Zrínyi Dorica idejében igen fontos szerepet játszott a későreneszánsz eszmevilágának terjesztésében. A Barlaytól részben már közzétett és a most felkutatott dokumentumok alapján megrajzolt kép azt mutatja, hogy ezekben az évtizedekben Boldizsár úr támogatásával olyan szellemi központ alakult ki, amely a gyulafehérvá-

rival azonos szinten működött. E nagy műveltségű főurat a császári udvar mind szellemi, mind pedig politikai síkon egyaránt veszélyes elemnek tekintette. A kötet egyik legjelentősebb megállapítása, hogy ekkoriban Németújvár, a Báthoryak erdélyi és lengyelországi, a Habsburgok bécsi és prágai, Erzsébet királyné londoni, valamint a francia királyok párizsi udvarának figyelmét is felkeltette, s a legnagyobb itáliai, továbbá a németalföldi humanisták, vagy a hitükért Nyugaton üldözött hugenották vagy anabaptisták vigyázó szemüket szintén e kultúrközpontra is vetették.

A mű utolsó két fejezete újabb bizonyítéka annak, hogy milyen jelentős eredményeket hozhatnak a kellő szakértelemmel végzett interdiszciplináris kutatások. Barlay sikeresen kapcsolódott azokhoz a művészettörténészekhez, akik meggyőzően bizonyították, hogy a Mátyás korabeli reneszánsz stílusából szervesen fejlődött ki a népi elemekkel is színeződött hazai sajátos későreneszánsz, mind az építkezésben, mind pedig a főúri kastélyok, továbbá a városi polgári otthonok külső és belső díszítésében. Előtérbe kerül ennek során az erdélyi építészet szerepe, mivel a Báthoryak korában a főurainktól pártolt reneszánsz ízlés évszázadokig alkotó elemévé vált a népi reneszánsznak. Méltó befejezése e remek kötetnek az utolsó, 60 lapnyi záró fejezet, amely talán a legtöbbet tartalmaz szerzőnk hosszú évtizedes kutatásainak gazdag eredményeiből. Mind a zenetörténet, mind pedig a zeneesztétika sokat köszönhet szerzőnk széles körű búvárkodásainak, amelyeknek egyes fázisairól kritikai kiadások formájában s hanglemezek közzétételével is számot adott már. Elmélyült vizsgálatainak végső konklúziója, hogy téves a többszólamúság hazai hiányáról alkotott korábbi vélemény, s hogy az erdélyi fejedelmi udvarnak az eddigi nézetekkel ellentétben, igenis komoly hatása volt az egész magyar zenei élet alakulására.

E gazdag tartalmú, élvezetesen megírt és kitűnően dokumentált kötet egyik-másik megállapításával bizonyára vitatkozni fognak majd a bírálók. Kétségtelen azonban, hogy Barlay monográfiája számos fontos kérdésben új szempontok szerint foglal állást és az eddigitől eltérő megvilágításba helyezi a Mohács utáni évtizedek művelődéstörténeti jelenségeit. Joggal várjuk kutatásainak folytatását, s ezek eredményeinek további közzétételét.

BALÁZS JÁNOS

Adalékok a 16—20. századi magyar művelődés történetéhez. Szerk.: BÁLINT István János. Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai. Új sorozat 2. Bp. 1987. 269 l.

A 12 értékes dolgozatnak és a Benda Kálmán történetírói munkásságát dokumentáló bibliográfiának egy kötetbe gyűjtése, együttes publikálása nem látszik eléggé tervszerűen megszerkesztett munkának. Mintha a tanulmányok véletlenül, ad hoc kerültek volna a művelődéstörténeti kötetbe. Részben talán azért, hogy a címlapon szereplő korszakot valóban képviseljék, adalékokat szolgáltassanak a magyar művelődés öt évszazadához. Így láthatott napvilágot a XIX. század képviseletében Nagy Csabának egyébként érdekes, izgalmas írása *Dr. Mandl Lajos a francia diplomácia szolgálatában* címmel, bár művelődéstörténeti jelleggel nem rendelkezik. Benda Kálmán munkáinak bibliográfiája pedig talán azért látott itt napvilágot, hogy képviselje a XX. századot? Kiváló történettudósunk írásainak bibliográfiáját vajon miért közölték három évvel azután, hogy azoknak listája megjelent a *Történeti Szemle* 1984. évi évfolyamában? Még akkor sem volt szükséges egy tudós bizonyos életszakaszának munkásságát számba venni, ha némileg „javított, bővített és átdolgozott változat". Bővített ugyan, mivel az 1984. és 1985. év termését is tartalmazza. Az átdolgozás egy-egy éven belül az írások más sorrendjét jelenti, a bővítés pedig a fentebb említetten kívül azt, hogy néhány év adata megnövekedett egy-egy címmel. Szerencsére, Benda Kálmán teljes életerőnek örvend, történetírói munkáját remélhetőleg még sok éven át folytatja.

A tanulmányok nagy többsége múltunk régibb korszakaival foglalkozik. Értékes tájékoztatást nyújtanak a kötet könyv-, könyvtártörténeti dolgozatai: Monok István: *Zrínyi Miklós könyvtára és a többi horvátországi magángyűjtemény a 17. században;* Szabó György: *A Dunántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára (Pápa) története;* Szelestei N. László: *Ceglédi Szabó Pál dunántúli református püspök könyvtárának kötetei;* Ötvös Péter: *Egy főúri könyvtár 1772-ből.*

A kötet kiemelkedő tanulmányai közé tartozik *Tóth István György* írása, mely a körmendi uradalom háromnemzetiségű falvaiban három századon át nyomozza az írásbeliség elterjedését, a parasztí művelődést, és jut arra a megállapításra, hogy „ahogy előrehaladt a mezőváros, majd az egyes falvak alfabetizációja, úgy lett presztízse az

írástudásnak, ami egyike lett a társadalmi válaszfalnak", rangot adott.

XVII. századi irodalmunkat gazdagítja Keveházi Katalin szövegpublikációja: *Gályarab-prédikátorok kiadatlan levelei.* Egy magyar nyelvű politikai beszéd töredékét közli 1608-ból Szabó András. Báthory Gábor fejedelemmé választása után néhány nappal mondották el Ecseden. Mint irodalmi alkotás átlagon felüli szintet képvisel, szerzője valószínűleg Petki János.

Talán a kötet legtöbbet nyújtó tanulmánya Szabó Géza dolgozata Bogáti Fazekas Miklósról. *(A vőlegény és a jegyes teológiai allegóriája Bogáti Fazekas Miklós munkáiban.)* Áttekinti Bogáti egész élet- és írói pályáját. Ahogyan a cím is sejteti, legtöbbet ír a Bogátit egész életében foglalkoztató jegyes és vőlegény, azaz a választott nép és Isten kapcsolatának alakulásáról. Több, Bogátihoz fűződő problémával kapcsolatosan határozott állást foglal; így pl. Bogáti szombatossága, a két Bogáti létezése, halála idejének kérdésében. Szabó Géza szerint Bogáti nemcsak hogy nem halt meg 1582-ben, élt 1598-ban, és lehetségesnek tartja, hogy 1603. július 17-én a brassói csatában halt meg.

VARGA IMRE

Dedinszky Gyula: A szlovák betű útja Békéscsabán. Békéscsaba, 1987. 294 l.

A szerző Békéscsaba nyelvi és vallási képének alakulásával kezdi könyvét. A törökdúlás után újjátelepülő Csabáról 1716-ból vannak az első adataink. A 22 élő család közül mindössze kettő szlovák nevű. A múlt századi történetírók munkássága nyomán úgy tudtuk, hogy Csaba a kezdetektől szlovák település volt. A kutatás azonban kimutatta, hogy ide csak 1718-ban érkeztek a Felvidékről nagyobb számban szlovák ajkú, evangélikus vallású telepesek. A magyarok azonban nem tűntek el nyomtalanul, sőt ők is szaporodtak újabb jövevényekkel, s mintegy 20–25%-át tették ki a lakosságnak a 18. század közepén, de a földesúr kikötése értelmében ezek is evangélikusok voltak. A több nyelvű és több vallású Csaba az 1700-as évek végén alakult ki. 1847-ben a magyar nyelvű istentiszteletekhez Haan Lajos énekeskönyvet szerkesztett, és azt a presbitérium megbízásából Szarvason ki is adta. A különlegességnek számító Evangélikus Énekeskönyv melyet sehol másutt a világon nem használnak 17 kiadást ért meg napjainkig.

A rövid bevezető után a szerző számba veszi a Csabán (később Békéscsabán) megjelent könyveket, tárgyuk szerint. Túlnyomó többségüket természetesen egyházi művek (hitoktatás, prédikációk, ájtatossági könyvek, életrajzok, teológiai, énekes- és szertartáskönyvek, egyházi közigazgatás) teszik ki, de a világi irodalom (tankönyvek, történetírás, gazdálkodás, verseskötetek, mesék, elbeszélések, újságok, naptárak, színdarabok) is bőven képviselve van. Közülük a tankönyveknek van igen fontos szerepe abban, hogy a szlovák nyelvet, bár egyre fogyó számban, a mai napig is beszélik. A felnőttek kezébe elsőként a *Dolnozemské listy* (Alföldi lapok) jutott el 1883 januárjában, de előfizetők hiányában már a második évfolyamot sem érte meg. Kissé hosszabb életű volt a *Slovenská rodina* (A szlovák család), mely 1934-ben indult, és 1938 legelején szűnt meg. Az 1931 márciusában megjelenő *Evanjelický Hlásnik* (Evangélikus Hírlap) 2500 példányban jelent meg, ami tetemesnek mondható ebben az időben. Még szélesebb körben terjedt el (lényegében az egész Arad-Békési Evangélikus Egyházmegye területén, ahol a legtöbb szlovák ajkú evangélikus hívő volt az ország területén) a *Čabiansky Kalendár* (Csabai naptár), mely kedvenc téli olvasmánya volt a környék népének.

Csabai eredetű szlovák kéziratok bőségesen akadnak hivataloknál, levéltárakban, múzeumokban, könyvtárakban, de magánosoknál is. Ezek, természetüknél fogva, csak szűk körben ismertek, pedig helytörténetileg sokszor igen fontos anyagot tartalmaznak. Mostani feltárásuk, viszonylag bő leírásuk, komoly értékei a könyvnek. Tárgyuk rendkívül széles körű. Akad köztük jegyzőkönyv, számadás, dohánykertészekre vonatkozó szerződés, gazdasági feljegyzés, eseménynaptár, emlékirat, népdalgyűjtemény, kortesnóta, tréfás meghívó disznótorra, sírfelirat.

Külön fejezet szól az Evanjelicke Cirkvene Knihkupectvo (Evangélikus Egyházi Könyvkereskedés) tevékenységéről, amely elsődleges célja ugyan az volt, hogy az egyháznak szegénysorsú gyermekei olcsón, illetve ingyen juthassanak a szükséges tankönyvekhez, de 1896-tól az 1948-ban bekövetkezett államosításig mintegy 50 szlovák kiadványt jelentetett meg közel 20 000 oldalnyi szöveggel. Némelyik kiadványt 10 000 példányban nyomtak *(Tranoscius, Čabiansky Kalendár)*, segítségükkel tehát sok millió oldalnyi szöveg került anyanyelven az elszigetelt szlovák néptöredék kezébe.

A helyi szerzők műveit a 18. században és a 19. század első kétharmadában Budán, Pesten, Szarvason, Gyulán és Mezőberényben nyomták. A helyzet az 1880-as évektől változott meg gyökeresen, amikor a Povázsony Testvérek, majd hamarosan a Corvina Könyvnyomda megkezdte

működését. A századforduló után már a Tevan Nyomda is vállalta szlovák nyelvű szöveg kinyomását. A két világháború között öt nyomda működött ebben a vidéki kisvárosban.

A helyismereti kutatás Békés megyében már a 18. században megkezdődött. Markovicz Mátyás, Petik Ambrus, Skolka András, Tessedik Sámuel neve fémjelzi e korai törekvéseket. Dedinszky Gyula, aki a soproni evangélikus teológia elvégzése után egy évre Helsinkibe ment tudományát kiszélesíteni, ahonnan 1928-ban tért haza, tovább gyarapítja a jeles elődök sorát. Vidéki káplánkodások után 1942-ben került Békéscsabára, ahol három évtizedig szolgálta a gyülekezetet. Történeti érdeklődése korán felébredt, és felgyűjtött, kicédulázott mindent, ami keze ügyébe került. 1972-ben vonult nyugalomba, azóta folyamatosan közli kutatásainak eredményeit. Mostani könyve a szlovák betű békéscsabai útjának alapvető feldolgozása.

KŐHEGYI MIHÁLY

Potkowski, Edward: Le livre manuscrit — la société — la culture dans la Pologne du bas Moyen Age (XIVe—XVe s.). Warszawa, 1987. (Rozprawy Uniwersytetu Warszawskiego). 122 l.

Nagyjából egyidőben jelent meg Edward Potkowski könyve a *Magyar Könyvtártörténet*tel, amelyben Csapodi Csaba viszonylagos részletességgel, mint a hazai könyvkultúra fénykorát mutatta be azt a kort, amelyet a lengyel szakember tárgyául választott. A lengyel és a magyar könyvtártörténetben számos párhuzamosság van már első jegyzékszerű forrásaink is hozzávetőleg egykorúak (vö. Adam Vetulani: *Le plus ancien inventaire d'une bibliothèque polonaise.* Cracovie, 1971.) ; a most ismertetendő könyvben bemutatott korszak is a miénkéhez hasonlóan az írás és a könyv elterjedését, újfajta gyűjtemény-típusok, a bibliofília stb. megjelenését hozta. Potkowski azonban nem mondja, hogy ez volt a fénykor. Óvatosságát nyilván a megelőző korra vonatkozó források hiánya, s a következő kor dokumentumainak mássága, feltáratlansága indokolja. Az előzmények, s a könyvnyomtatás hozta változások, akárcsak vázlatszerű felvillantásának elmaradása nem várt hiányosságai e könyvnek. E hiány persze eltörpül az erények (a módszertani következetesség, a nemzetközi összehasonlításban való megmérés, irányadó bibliográfia a nem lengyel, s részletes a lengyel szakirodalomhoz) mellett. És ha már a kötet általános értékelésével kezdtem, meg kell említeni, hogy a nagyon hasznos, Lengyelország határainak változását mutató térkép mellett fontos lett volna egy egyházi közigazgatást ábrázoló is. E. Potkowski ugyanis nagyon is érthetően egyes káptalani gyűjtemények bemutatásakor a könyvanyag összetételét az illető káptalanhoz tartozó terület elhelyezkedésével is indokolja. Miután a kiadvány a külföldnek készült, aligha tévedek, hogy hozzám hasonlóan sokan nem tudják ezt az elhelyezkedést elképzelni.

Az első fejezetben a szerző azt a történelmi, társadalmi, kulturális hátteret mutatja be, amelyben a krakkói egyetem alapításának (1364), általában is az iskolahálózat sűrűsödésének, a prereformációs (a szerző nem használja e terminus technicust) mozgalmaknak („eretnekségek" [főleg a huszita], a kolduló-rendek elterjedése, hitviták, fordításirodalom stb.), a Lengyel-litván Uniónak (1385), részben az ennek nyomán fellendülő diplomáciai tevékenységnek, s általában a közügyek száma szaporodásának stb. következtében az írásbeliség szerepe megváltozik, kiszélesedik, s amelyet az írás technikai feltételeinek átalakulása csak meggyorsít.

A második fejezetet a lengyel könyvkultúra főbb centrumai bemutatásának szentelte E. Potkowski. Rövid módszertani bevezető után részletesen tárgyalja a krakkói egyetem hatását a könyves kultúra minden ágának fejlődésére, majd néhány példát láthatunk a XV. században átlag 100—200 kötet nagyságú professzori gyűjteményekre (pl. Jan Dabrówka [megh. 1471], Andrzej Grzymala [megh. 1466]), azok tematikus összetételére. A diákok könyveiről csak néhány említés maradt fenn, ezek a 15—30 könyv birtoklását tanúsítják. Külön érdekesség, hogy a XV. század vége felé megjelennek a kölcsönzést is dokumentáló források.

A krakkói, gnieznói, płocki és lwówi káptalan könyvtáráról a tárgyalt korszakból több jegyzék is fennmaradt. Ez tette lehetővé az összehasonlítást, a gazdagodás irányainak felvázolását, továbbá annak dokumentálását (egyéb források bekapcsolásával), hogy ezek a könyvtárak mennyire nyitottak voltak a szónak nem csupán szellemi értelmében: fennmaradt egy feljegyzés 1457-ből, amely 27 kötet együttes kölcsönzését tanúsítja egy világi személy által.

A parókiai könyvtárak fejlődését krakkói, gdański, elblagi és toruńi példán láthatjuk. E 30—150 kötetnyi gyűjtemények a helyi papság igényei mellett a parókiai iskola diákjainak igényeit is ki kellett, hogy elégítsék.

Ez utóbbi szempont szerepet játszott a rendházak (melyek száma a XV. század végére elérte a 200-at) könyvtárainak kialakításában is, ám ezek-

ben az iskolai anyag mellett természetesen a „rend könyvei", a kánonjog, szentek élete, a hitvitairodalom volt túlsúlyban.

Hazánkhoz hasonlóan a XV– XVI. század fordulóján Lengyelországban is megjelennek a világi „szakgyűjtemények", pl. a városi könyvtárak.

A harmadik fejezetben a magángyűjtemények száma szaporodásának folyamatát, egyes nagyobb könyvtárak anyagát ismerhetjük meg. Csak egyetlen példát emelünk ki, akit E. Potkowski a „lengyel Janus Pannonius"-ként értékelt, Zbigniew Olesnicki krakkói püspököt (1423—1455). A párhuzam alapja az, hogy a krakkói püspök is inkább a könyvek tartalmát, s nem a díszes kivitelt becsülte meg. Líviusát Vitéz Jánostól kölcsönkért példányról másoltatta, majd emendálta. A kiemelt példa nem az átlagos gyűjtőt, s gyűjteményt mutatja. A püspökök, s jelentősebb politikusok átlag 100—200 kötetet birtokoltak, s közülük kerültek ki a bibliofilek is.

A szerző ezek után társadalmi rétegenként haladva hoz néhány példát a gyűjtemények és tulajdonosok jellemzésére.

E fejezet feltétlen kiemelendő tanulsága az, hogy a királyi család a lengyel könyvkultúra fejlődésében, a mienkéhez képest elenyésző szerepet játszott.

A két utolsó részben azokról a kisebb könyvtárakról ejt szót a szerző, amelyek a közepes, illetve kisebb városokban alakultak ki, főként magánszemélyek tulajdonaként. E két fejezet tanulsága a bevezetéshez kapcsolódik vissza: a könyv társadalomtörténetében annak „demokratizálódása" ment végbe, a gyűjtemények tartalmi összetételében pedig természetesen a tulajdonos személye volt a meghatározó. Fő tendenciáiban azonban azt az európai folyamatot követi e változás, amely egyrészről a főként a szöveg épségére ügyelő humanista könyvgyűjtők, és a díszes kéziratot gyűjtők rétegének kialakulásához vezetett, másrészről egy olyan réteg megjelenéséhez, amely a korszak vallási érzülete átalakulásának megfelelően, az új műfajú művek (a Jézus- és szent életrajzok, a haláltánc, a látomásirodalom stb.) olvasóivá váltak.

MONOK ISTVÁN

Nigel Griffin: Jesuit school drama. Valencia, 1986. Research bibliographies and checklists. 12 Supplement.

A magyarországi jezsuita dráma szakirodalma örvendetesen gyarapodik, a magyar drámakutatásnak azonban ez a reneszánsza nem egyedülálló jelenség Európában, inkább az a tiszteletre méltó, hogy a szocialista országok közül a nemzeti dráma történetét kutatva, a lengyel és a magyar kutatók veszik egyelőre számba az egyes felekezeti iskolák, így a jezsuiták egykor volt színházi tevékenységét. Az európai keresztény kultúrában talán még soha nem volt egyetlen olyan nemzetek felett álló felekezeti vagy világi közösség, amely annyira egységessé tudta volna tenni Európa-szerte a papi szolgálatot vagy az iskolai oktatást, mint éppen a jezsuita rend.

Lojolai Ignác és utódai ebben a kiválóan szervezett közösségben egész Európában egységes oktatási tervet dolgoztak ki, egységes retorika, dramaturgia és poétika alapján szónokoltak, léptették tanítványaikat színpadra vagy írtak és írattak verseket.

Ezért örvendetes jelenség, hogy a magyar dráma- és irodalomtörténetnek erre a mostanában fellendülő szakterületére a nemzetközi bibliográfiai irodalom is felfigyelt, illetőleg a magyarországi kutatóknak alkalmat ad arra, hogy a magyar dráma kapcsolatait nemcsak a közvetlenül szomszédos, hanem a távollabbi országok jezsuita drámaírói körében is keresse. Nigel Griffin most megjelent precíz filológiai munkáról tanúskodó, a jezsuita drámák történetéről szóló tanulmányokat feldolgozó bibliográfiája hasznos kézikönyv mindazoknak, akik ebben a tárgykörben kutatnak.

Griffin a tanulmányírók nevének betűrendjében veszi sorra az egész világ jezsuita színjátszás történetének bibliográfiáját. Minden bibliográfiai tétel, illetőleg minden tanulmányszerző a betűrend szerint csoportosítva sorszámot kap, s az illető számot ábécé szerint (pl. 204 a b c stb.) tovább bontja. A mutatóban tehát már csak

ezekre a sorszámokra kell hivatkoznia. Így külön csoportosítja azokat a tanulmányokat, amelyek a színpadról, a színpadi dekorációról, tehát a díszletezésről, a jelmezekről szólnak. Egy más csoportban a balettről, a táncról, a színpadi mozgásról szóló utaló számok kaptak helyet. Majd ugyanitt külön csoportba szedik azokat a munkákat, amelyek a jezsuita Ratio Studiorum, a drámaelmélet és retorica és a színjátszás szabályait foglalják össze.

Egy külön mutató „tárgyalja" a jezsuita szerzőket, amelyben – több, még ismeretlen – magyar név is szerepel, de Kereskényi Ádámé például nem, holott mint ismeretes, több drámája jelent meg a XVIII. század második felében.

A mutatók sorát a kollégiumok és országok indexe zárja le. Ez önmagában véve is tanulságos. Az közismert, hogy Európában alig volt olyan ország, ahol a jezsuiták ne alapítottak volna rendházat és gimnáziumot. Az is ismeretes, hogy Amerikában is letelepedtek, így Mexikóban, Columbiában, Peruban, Equadorban, Brazíliában, Argentínában, Indiában, Japánban, a Filippi-szigeteken és még több helyen.

A magyar recenzenst természetesen érzékenyen érinti a Magyarország címszó alatt található nagyon kevés város. Hamarosan rá kell azonban jönnie, hogy az egykori magyar városok, mint Besztercebánya, Selmecbánya, Pozsony, Komárom, Kassa, Lőcse, Eperjes, Rozsnyó, Szakolca, Szepeskáptalan, Trencsén, Nagyszombat, Zsolna a Csehszlovákia címszó alatt keresendő, holott a jezsuiták feloszlatásáig, sőt még a következő században sem létezett Csehszlovákia, mint államalakulat. Nem kellett volna sokat gondolkoznia Griffinnek csak éppen meg kellett volna néznie, hogy az említett városok jezsuita színjátszásáról szóló tanulmányok milyen nyelven születtek. Magyar kutatók írták ezt magyarul. Azért mert például Magyarországon az első házat Nagyszombatban alapították a jezsuiták, s később ez lett a rendi központ is. Kolozsvárott ezt követően telepedtek meg Lojolai Ignác követői Magyarországon, ennek a háznak adatait viszont Romániában kell keresnünk. „Romániában" Gyulafehérvár, Kolozsvár, Nagyvárad és Nagyszeben kivételével más városokban a jezsuiták a bibliográfia adatai szerint nem mutattak be színjátékot.

Griffin tehát egyrészről a jelenlegi határok szerint rendezi anyagát, másrészről azonban, ha következetes, akkor már nem lenne szabad Oroszországról, Ukrajnáról, Észtországról, Lettországról, Litvániáról írnia. Európa országhatárai a történelem folyamán változtak, vagy a jelenlegi országhatárokat kellene a társadalomtudományi kutatás során figyelembe venni, vagy minthogy régi, XVI—XVIII. századi drámatörténeti anyagról van ebben a bibliográfiában szó a tárgyalt kor határaihoz kell anyagát igazítania. A jezsuita provinciák határai sem egyeztek az országhatárokkal, így hát a recenzensnek az a javaslata, hogy a tárgyalt kor, és nem a jelenlegi állapot határozza meg az anyag rendezési elvét.

Nigel Griffin munkája példás filológiai munka eredménye, a magyarul nyilván nem tudó kutató hibátlan magyar helyesírással idézi a tanulmányok címeit. S ami még jobban meglepő, ismeri a legfrissebb anyagot is. Staud Géza 1984-ben megjelent könyve az 1986-ban már napvilágot látott bibliográfiában helyet kapott. Griffin munkája a magyarországi drámakutatók számára kiváló bibliográfiai kézikönyv, hiszen a legfrissebb, s az egész világ jezsuita drámairodalmát felölelő bibliográfiai anyag a magyarországi összehasonlító drámatörténeti kutatást nagymértékben tudja segíteni.

KILIÁN ISTVÁN

Wytrzens Günther: Die slavischen und Slavica betreffenden Drucke der Wiener Mechitaristen. Ein Beitrag zur Wiener Druck- und zur österreichischen Kulturgeschichte. Wien, 1985. (Österreichische Akademia der Wissenschaften. Philosophische-Historische Klasse Sitzungsberichte 460. Band) 337 l. 20 tábla.

Günther Wytrzens, a bécsi egyetem Szláv Filológiai Tanszékének vezetője – akinek nevét egyebek mellett szakbibliográfiák sora tette ismertté – jelentős művel gazdagította a szlavisztikát, a nyomda- és művelődéstörténetet: elkészítette és közreadta a bécsi mechitarista nyomda szláv eredetű és szláv vonatkozású nyomtatványainak bibliográfiáját.

Boldogemlékű Mechitár (1676–1749), Sebaste szülötte ifjú korában Aleppóban katolizált, 1701-ben alapította a róla elnevezett rendet, 1717-ben

szerzetestestvéreivel a Velence melletti San Lazzaro szigetre költözött, ottani házuk napjainkban is fennáll. A bécsi ág az 1810-es években alakult.

Mechitár két célt tűzött ki rendje elé: a katolikus vallás terjesztését az örmények között és a tudományok művelését, az utóbbi célt szolgálták és szolgálják a velencei és bécsi mechitarista nyomdák.

Wytrzens könyvének szerkezete a következő: bevezetés, a nyomtatványok leírásánál használt módszer és sorrend ismertetése, rövidítések sziglák, a felhasznált bibliográfiák jegyzéke, 360 nyomtatvány leírása nyelvek szerinti csoportosításban,[1] s ezen belül időrendben de folyamatos számozással, névmutató (forrásjegyzékkel), címmutató, tárgymutató, időrendi mutató.

A szerző már az anyaggyűjtéssel kivételes teljesítményt nyújtott; átkutatott hat bécsi állami, egyházi és intézményi könyvtárat és három levéltárt, hét másik osztrák nagykönyvtárt, valamint a Szerb Nemzeti Könyvtárt, levelezés útján szerzett adatokat szovjet, jugoszláv és lengyel könyvtáraktól, magánszemélyektől, s végezetül komoly magángyűjteményt szerzett mechitarista slavicák xeroxmásolataiból.[2] Gyűjtése felöleli a könyveket, hírlapokat, folyóiratokat, tankönyveket, kalendáriumokat, alkalmi kiadványokat, valamint az egyleveleseket. Több esetben a nemzeti bibliográfiák hiányait sikerült pótolnia.

A nyomtatványok leírásának szkémája a következő: sorszám, lelőhely, jelzet, megjelenés éve, formátum, írás(ok), nyelv(ek), impresszum helye, kötés, szerző, cím-alcím, a cím német fordítása, hivatkozás a megfelelő nemzeti bibliográfiára, egyéb adatok. Valamennyi leírás mintaszerű; az egyéb adatok rubrikája azonban valóságos kincsesbánya a szlavisták, irodalom- és művelődéstörténészek, illetve a monarchia nemzetiségi viszonyait kutatók számára. Egy könyvismertetés keretein belül nem lehet teljes képet adni arról: milyen áttekintéssel, tudással nyújt a szerző képet a nyomtatványok formai és tartalmi jegyeiről, korabeli és későbbi jelentőségéről, összefüggéseikről a birodalom és Európa szellemi mozgalmaival.

A teljesség igénye nélkül felsorolom a leggyakrabban előforduló egyéb adatokat. Ezek a következők: tartalomismertetés a hírlapok és folyóiratok esetében részleges repertorizálással-, illusztrációk (téma és kivitelezési technika), ajánlások, cenzori engedélyek, mottók (a bibliai, illetve szépirodalmi szövegek azonosításával), kézírásos margináliák, possessori és sorközi bejegyzések, dedikációk, magánosok és testületek bélyegzőlenyomatai, exlibrisek, ritkaság és unicum jelleg, szövegmutatványok nyelvi elemzéshez, versek incipitjei, explicitjei, korabeli recenziók, függelékként kinyomtatott hirdetések, többszínnyomás, újranyomás, kották, a szépirodalmi művek jelentősége a nemzeti irodalmakban, előfizetők névsorai (ez a rovat rendkívül tanulságos magyarországi adataival!).

A kötetben a múlt század nemzeti újjászületési mozgalmai, a népek tavasza, az első világháború, valamint a kialakuló és felvirágzó szlavisztika, a szláv irodalmak korabeli termésének tekintélyes hányada nyert ismertetést egy nyomda kiadványainak tükrében. A legtöbb művel szereplő szerzők: Karadžič, Obradovič, Tekelija, Njegos, Daničič, Miklosich, Kopitar, Kollár, Hurban, Hodža, s a sort még lehetne folytatni.

A bibliográfiában több érdekes és tanulságos magyar és magyar vonatkozású adat található, elsősorban a szerb, a ruszin és a szlovák részben; így pl. az 1848 1849. évi forradalommal és szabadságharccal kapcsolatos nyomtatvány (74.), magyar nyelvtanok a nemzetiségiek számára (265.), a pest-budai árvíz leírása (266.), brosúra a kiegyezés utáni vasútépítkezésről (348.) stb.

A nevelés- és egyháztörténészeket érdekelhetik a tankönyvek és a vitairatok, hitbuzgalmi kiadványok. A szerző a névmutatóban *valamennyi*, a főszövegben megemlített személy életrajzi adatait, hovatartozását közli, így a regiszter magában is adattárként szolgál. A mechitarista slavicáknak a történeti Magyarországon komoly forgalma, kelendősége volt, a mai határokon belül is szép számmal bukkannak fel, a kötet ezért is érdeklődésre tarthat számot. A könyv nyomdai

[1] 1 7: többnyelvű, 8 16: egyházi szláv, 17 28: bolgár, 29 124: szerb, 125 162: horvát, 163a 166: szlovén, 167 210: cseh, 211 235: szlovák, 236 264a: lengyel, 265 303: ruszin és ukrán, 304 311a: orosz, 312 360: nem szláv nyelven írt szerzői és tartalmi slavicák.

[2] Adatsorában mindig közli az eredeti példány lelőhelyét és jelzetét!

kiállítása megfelelő bár ez bizonyos betűk és a felülírt jelek miatt nagy munkát igényelhetett.

Wytrzens bevezetőjében azt a célt jelölte meg, hogy egy megírandó „összosztrák" művelődéstörténethez egy mozaikkövet adjon. Műve elolvasása után bizton mondhatjuk: sokkal többet tett ennél, bibliográfiája sokáig lesz fontos kézikönyvünk!

OJTOZI ESZTER

Annelise Schmitt: Deutsche Exlibris. Eine kleine Geschichte von den Ursprüngen bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts. Leipzig, 1986, Koehler Amelang Verl. 189 l.

Az évszázados hagyományokkal rendelkező német exlibris történetének újabb kismonográfiáját jelentette meg nemrégiben a lipcsei Koehler-Amelang kiadó. Annelise Schmitt, aki az utóbbi évtizedben kisgrafikai tanulmányokat írt, most arra vállalkozott, hogy önálló kötetbe gyűjtse össze a szakirodalomban állandóan hivatkozott exlibris művészek legrégebbi, zömében leírásban ismertetett, de ritkaságuknál, kevés fennmaradt példányuknál fogva együtt még nem közölt darabjait.

A könyv első és egyben legterjedelmesebb része 144 régi és újabb exlibris színes képét tartalmazza; a második részben a szerző a német exlibris történetét vázolja fel a kezdetektől a 20. század első évtizedjeiig; ezt követi a bemutatott lapok részletes leírása, majd háromféle (a művészek, a készíttető tulajdonosok és motívum) mutató zárja a kötetet. Érdeme, hogy az összeállító a legnagyobb magán- (Leiningen-Westerburg, Zur Westen, Warnecke, Seyler) és közgyűjtemények (British Museum, Deutsche Staatbibliothek Berlin, Bibliothek des Börsenvereins) anyagából úgy válogatta ki a bemutatandó lapokat, hogy azok a lehető legszélesebben fogják át a német exlibris fejlődési szakaszait, motívumait, művészeit, grafikai eljárásait és típusait. Így képviselve van az univerzális exlibris (67, 68), a donátor exlibris (61), a portré exlibris (68), a női exlibris (89, 106, 121, 123, 125, 137), sőt a 19. századi Németországban igen elterjedt exlibrist utánzó ún. könyvjegyzőszignet (62) is. Ugyancsak e században volt jellemző az exlibris-bélyegzők alkalmazása, melynek használata éppen attól fosztotta meg az exlibrist, ami annak lényege: művészi szépségétől, a tulajdonos személyiségének kifejezésétől. E követésre nem méltó, jellegtelen fajtát is megtaláljuk a kötetben (63), mely nagy hangsúlyt fektet a régi anyag bemutatására. Érthető ez, hiszen a szerző maga is a régi könyvek és kéziratok jeles kutatója, s e tárgyban több kézikönyv értékű munkáját forgatják magyar könyvtárosaink. Régi könyvekkel kapcsolatos kutatásai során vehette számba az exlibriseket, s bizonyára nem véletlen, hogy a 15—16. századi anyag mindegyik olyan lapját közli, amely valamilyen szempontból előrelépést, változást hozott az exlibris történetében. Az első két lap 1480-ból való: az egyik Brandenburgi Hildebrandé, a másik Hans Igleré. Mint ismeretes, a 15. században Németalföldön születtek meg azok az egyházi rendeletek, melyek kimondták, hogy a könyvvel megajándékozott kolostor kötelessége az ajándékozó nevének megörökítése a könyvben. Egy ilyen 1454-es rendeletnek köszönhető, hogy az imént említett két fametszetes és színes exlibris fennmaradt. Nemcsak a német anyagban, de világviszonylatban is a legrégebbiként számon tartott exlibrisek ezek. (A kötet külső címlapján is a Hans Igler lap látható.) Ilyen, kézzel színezett fametszetes exlibrist a magyar anyagban még nem találtak. Albrecht Dürer magyarországi kapcsolatait, tevékenységét a szakirodalom már feltárta, exlibris munkásságáról azonban kevés szó esik. Pedig Lucas Cranach, Barthel Beham, Jost Amman, Hans Sebald Beham, Hans Siebmacher mellett korának kiváló fametszetes exlibriseit készítette. A napjainkra fennmaradt mintegy 20 exlibrise közül Willibald Pirkheimer számára metszett a legismertebb, s ezt a 16. századi lapot a kutatás úgy tartja számon, mint az exlibris-készítés mintaképét. Ez és a fentebb említett német alkotók jelentős munkái megtalálhatók e kötetben. E századból magyar vonatkozásai miatt — külön kell szólnunk a Dürer iskola ismert testvérpárjáról: Barthel és Hans Sebald Behamról. Feltételezhetően valamelyikük metszette a 16. századi legelső magyar címeres exlibrist Werbőczi István (1460—1542) számára. Ennek egyetlen ismert példányát nem Magyarországon, hanem a bécsi Albertinában őrzik. A 17—19. századi anyag jól tükrözi a német exlibris fejlődését. A heraldikus ábrázolásmód — az angolhoz hasonlóan — Németországban fennmaradt egészen a 20. század első

feléig. Szigorúan ragaszkodtak a címeres, majd stilizált címeres exlibrisek készítéséhez, alkalmazásához. E lapok között találjuk meg azt az exlibrist is, amit 1767-ben Goethe készített Katchen Schönkopf számára.

Míg a 20. századi stílusirányzatok, új művészeti- és életfelfogások, a Ruskin Morris-i elvek a magyar exlibris kultúrát részben szétzilálták, a németeknél a formabontás nem jelentett visszaesést. Otto Hupp, Emil Orlik, Oscar Graf, Mathilde Ade, Josef Sattler, Otto Eckmann itt közzétett exlibrisei is bizonyítják ezt. 1913-ban valamennyien részt vettek a budapesti exlibris világkiállításon, amelyet a Szent György Céh rendezett. Közülük Franz von Bayrost, az osztrák szecesszió közismert és a magyarországira nagy hatással lévő művészét emeljük ki. E kötetben csak egyetlen exlibrise található (117), azonban ez is jól szemlélteti azt a rá jellemző erotikus stílust, mely valószínűleg közrejátszott abban, hogy 1913-ban ugyancsak a Szent György Céh által rendezett önálló budapesti exlibris kiállítását néhány nappal a megnyitó után betiltották.

Végezetül elmondhatjuk, hogy Annelise Schmitt szép kiállítású, alapos ismeretekkel megírt könyve szervesen beleillik abba a vonulatba, melynek gyökerei Walter Zur Westen és Leiningen-Westerburg munkásságáig nyúlik vissza. A német szakkutatás ismét gyarapodott egy kiváló művel, mi pedig eltöprenkedhetünk azon, hogy mi az oka, hogy *A Gyűjtő* 1913-as exlibris különszáma óta Magyarországon önálló, igényes monográfia Cs. Horváth Hilda válogatását kivéve nem jelent meg. Annelise Schmittről példát vehetnénk annál is inkább, mert a híres Soó, Arady, Galambos és más gyűjtemények kitűnő alapot nyújthatnak egy szép magyar kötet megjelentetéséhez.

PAJOR ENIKŐ

Verzeichnis der Zeitungen im Stadtarchiv Schwelm, erstellt von Wolfgang FENNER. Schwelm 1987, Hg.: Stadtarchiv/Kulturamt der Stadt Schwelm, lapszámozás nélkül. **Der „Kulturkampf" in einer protestantischen Stadt Westfalens,** Zum Geburtstag des Schwelmer Lehrers, Historikers und Publizisten Wilhelm Tobien. Eine Quellensammlung, zusammengestellt, eingeleitet von Wolfgang FENNER. Schwelm 1987. Stadtarchiv/Kulturamt der Stadt Schwelm, 85 lap. (Quellen und Untersuchungen zur Geschichte der Stadt Schwelm; Heft 3, 4.)

A nálunk is, az NSZK-ban is örvendetesen fellendülő helytörténeti kutatások két szép dokumentumát tarthatjuk kezünkben. Mindkét kötet nem pusztán hozzájárulás egy, a történelemben viszonylag keveset emlegetett, de fejlődésével sok tekintetben modellül állítható városka historikumához, hanem a szintén örvendetesen fellendülő „mindennapi élet"-kutatások példájául is szolgálhat. Hiszen a látványosan alakuló, a nagy egyéniségek munkálkodásában testet öltő, széles területet átfogó kulturális tendenciák mellett igen érdekes lehet e nagy tendenciák mögött megbúvó, e nagy tendenciákkal távolról érintkező mozgások, reagálások elemzése, amelyből egy-egy kisebb tájegység, falu, város, település életrajza, érdeklődése, művelődése bontakozhat ki. Egy-egy falusi vagy városi könyvtár épülése, használóinak „katalogizálása" a mindennapi élet kultúrájára világíthat rá, mint ahogy egy-egy, a vidéki lapokban lezajlott polémia során (például a XIX. vagy a XX. században) azok az erők mérkőznek, akik a választások során a maguk szerény módján az országos politikát is befolyásolhatják. A Wolfgang Fenner által sajtó alá rendezett két kötet nyilvánvalóan a helytörténeti kutatások szolgálatában áll, ám a sajtó alá rendezés módja, a kötetek tanulsága túlmutat a regionális jelentőségen. Ugyanis az újságjegyzék valójában a kulturális életrajzra céloz, egy olyan városéra, amelyben már 1788-ban volt Lesegesellschaft (tudjuk, hogy ezek segítették a társadalmi nyilvánosság szerkezetváltását), a XVIII. század végétől vannak adatok nyomdászati törekvésekre, 1823-ban megjelent *Hermann* címen egy folyóirat, 1834-ben jelent meg és 1848-ig állt fönn a *Wochenblatt für den Land- und Stadtgerichtsbezirk Schwelm*, a *Schwelmer Zeitung* 1864-ben indult, és 1945-ig létezett, majd 1949 1980 között, míg a *Schwelmer Gemeindeblatt* című hetilap 1858 1941 között. Tudunk az 1897 1927, majd 1929 1930. között kiadott *Schwelmer Tageblatt*ról, míg a legújabb alapítású *Schwelmer Stadt-Anzeiger* 1981 86 között található meg a könyvtárban. A kötet 180 tételben a könyvtár teljes újságállományát regisztrálja, kövérített betűvel kiemelve a címet, majd az összes címváltozatot feltüntetve, a címváltozást ismét

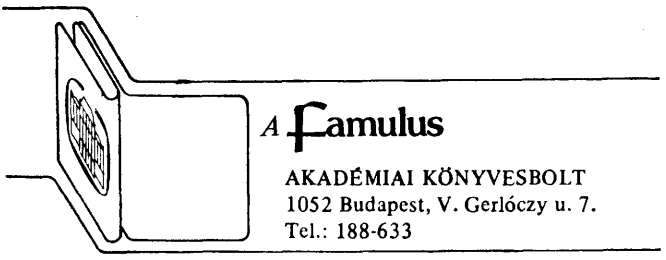
más betűtípussal jelezve, illetve külön érzékeltetve, hogy mi található meg a könyvtár állományában. A szakirodalmi utalás sosem marad el. Természetesen csak azokról a lapokról készült ilyen részletes leírás, amelyeknek viszonylagos teljes évfolyamai meglelhetők a schwelmi Stadtarchiv könyvtárában, minden más esetben a fontosabb adatok után csak a meglévő számokat tünteti föl a szerkesztő. A jó bevezető ügyes és érdekes schwelmi sajtó- és nyomdatörténetet ad.

A másik kötet egy schwelmi nevezetesség működésének egy szeletét mutatja be, az 1837 1911 között élt gimnáziumi igazgató, városi díszpolgár küzdelmes pályáját, és ezen keresztül a XIX. századi, egységesülő Németország liberális és konzervatív nézeteinek harcát. A kötet valójában újságkivágatok, a „kulturális harc" dokumentumait tartalmazó cikkek, illetve egy Tobien-színmű másolatát adja, miközben a sajtó alá rendező a bevezető tanulmányban fölvázolja Tobien pályáját, és az egyes cikkmásolatok között magyarázatával megvilágítja az események rugóit. A kitűnő minőségű másolatok és a kiadvány finom papírja külön is említést érdemelnek, bizonyítván a helyi erők áldozatkészségét, amely színre lép, ha önismeretről van szó. Az irodalomjegyzék feltünteti a schwelmi Stadtarchivban található Tobien-művek jegyzékét, valamint az ezzel összefüggő levéltári anyagot, továbbá az egyébként használt szakirodalmat. Mindkét kötet gondos gyűjtőmunkáról, a bibliográfus alaposságáról tanúskodik.

FRIED ISTVÁN

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte. Felelős vezető: Hazai György
Budapest, 1989. Nyomdai táskaszám: 17667
Felelős szerkesztő: Kókay György
Műszaki szerkesztő: Sándor István
Megjelent: 10,15 (A/5 ív) terjedelemben
HU ISSN 0025 0171

A FAMULUS
A TUDOMÁNYOKBAN MUNKÁLKODÓK SEGÍTŐJE

CSÖKKENTETT ÁRON ÁRUSÍTJA

az AKADÉMIAI KIADÓ
és más könyvkiadók
régebben megjelent könyveit.

A tudományok minden területéről találhatók szakkönyvek a könyvesbolt készletében.
A felsőoktatásban tankönyvként használt kiadványok, a tudományos kutatásban nélkülözhetetlen monográfiák és kézikönyvek, valamint tudományos folyóiratok régebbi számai gazdagítják a választékot.
Keresőlistákat, megrendeléseket elfogadnak egyéni és közületi vásárlóktól, postai, utánvétes szállításra is.
(A közületi vásárlók átutalással is fizethetnek.)

Tudományos kiadványok kedvezményes áron:

A FAMULUS
A TAKARÉKOS, TUDNI VÁGYÓ OLVASÓK KÖNYVESBOLTJA

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST

J. SOLTÉSZ KATALIN

ARANY JÁNOS VERSELÉSE

Opus Irodalomtörténeti tanulmányok 9.

A monográfia nagy nemzeti klasszikusunk verstechnikájának részletes elemzésével egyúttal a magyar verselés klasszikus normáinak kérdését is megvilágítja. A feldolgozott anyag között van Arany János valamennyi fennmaradt verses műve, a töredékekkel, kétes hitelűekkel és fordításokkal együtt. A könyv felépítése a versszöveg vizuális befogadására alapozódik: első fejezete a „látható versformá"-val, az írásképpel foglalkozik, ezt követi a strófaszerkezetek és rímképletek vizsgálata, majd a prozódia és ritmika, a rím, a járulékos versdíszek és alakzatok (alliteráció, refrén stb.) fejezete. A versformák áttekintése a hagyományos felosztásra épül: magyaros versformák, időmértékes versformák, szabadversek, kombinált és keverék versformák.

A kötet függelékében — a szerző Babits Mihály költői nyelve c. könyvéhez hasonlóan — a tárgyalt költői életmű valamennyi versformájának táblázata található; a táblázat az egyes versek formájának, verselési sajátságainak meghatározására is alkalmas.

345 oldal — 14 × 21 cm — Fűzve 58,— Ft

ISBN 963 05 4027 4

TARTALOM

Borsa Gedeon: Hess nyomtatványainak papírja és kötése 1
V. Ecsedy Judit: Szenci Kertész Ábrahám és ismeretlen nyomtatványai 20
Balogh Mihály: Lappangó 1848-as kisnyomtatványok egy iskolai könyvtárban 48
V. Windisch Éva: Az újkori hungarikum kézirat-kataszter (HKK) munkálatairól 61

KÖZLEMÉNYEK

Karácsonyi Béla—Monok István—Ötvös Péter: Sylvester János saját kezű számlája 1544-ből .. 71
Földesi Ferenc: Adalék a „Debreceni Biblia" történetéhez 72
Riczel Etelka: Jankovich János versgyűjteménye (1788—1793) 75
Enyedi Sándor: Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság történetéhez II. 86
Fried István: „Slavica" a magyarországi német nyelvű sajtóban a reformkorban 94

SZEMLE

Szelestei N. László: Bél Mátyás kéziratos hagyatékának katalógusa. Bp. 1984. *(Németh S. Katalin)* 101
A Szüry-gyűjtemény katalógusa. Bp. 1987. *(V. Ecsedy Judit)* 101
Tótfalusi Kis Miklós. Debrecen, 1985. *(Monok István)* 103
Barlay Ö. Szabolcs: „Romon virág". Fejezetek a Mohács utáni reneszánszról. Bp. 1986. *(Balázs János)* 104
Adalékok a 16—20. századi magyar művelődés történetéhez. Bp. 1987. *(Varga Imre)* 106
Dedinszky Gyula: A szlovák betű útja Békéscsabán. Békéscsaba, 1987. *(Kőhegyi Mihály)* 107
Potkowski, Edward: Le livre manuscrit — la societé — la culture dans la Pologne du bas Moyen Age. Warszawa, 1987. *(Monok István)* 108
Griffin, Nigel: Jesuit school drama. Valencia, 1986. *(Kilián István)* 109
Wytrzens, Günther: Die slavischen und Slavica betreffenden Drucke der Wiener Mechitaristen, Wien, 1985. *(Ojtozi Eszter)* 110
Schmitt, Annelise: Deutsche Exlibris. Leipzig, 1986. *(Pajor Enikő)* 112
Verzeichnis der Zeitungen im Stadtarchiv Schwelm. Schwelm, 1987. *(Fried István)* 113

Ára: 48,— Ft
Előfizetés egy évre: 192,— Ft

SOMMAIRE

Borsa, Gedeon: Papier et reliure des imprimés des Hess 1
V. Ecsedy, Judit: Ábrahám Szenci Kertész et ses publications inconnues 20
Balogh, Mihály: Imprimés de petit format de 1848 découverts dans une bibliothèque scolaire . 48
V. Windisch, Éva: Travaux du cadastre des manuscrits „Hungarica" de l'époque moderne ... 61

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

Karácsonyi, Béla—Monok, István—Ötvös, Péter: Une facture écrite à la main par János Sylvester en 1544 71
Földesi, Ferenc: Contribution à l'histoire de la „Bible de Debrecen" 72
Riczel Etelka: Le recueil de poèmes de János Jankovics (1788—1793) 75
Enyedi, Sándor: Sur l'histoire de la Société Transylvaine pour la Culture de la Langue Hongroise II. 86
Fried István: „Slavica" dans la presse allemande de Hongrie à l'epoque des réformes 94

REVUE

Szelestei, N. László: Catalogue du legs manuscrit de Mátyás Bél. Bp. 1984 *(Katalin Németh S).* 101
Catalogue de la collection Szüry. Bp. 1987. *(Judit V. Ecsedy)* 101
Tótfalusi Kis, Miklós. Debrecen, 1986. *(István Monok)* 103
Barlay, Ö. Szabolcs: „Romon virág". Fejezetek a Mohács utáni reneszánszról („Fleurs sur les ruines". Chapitres sur la renaissance après Mohács). Bp. 1986. *(János Balázs)* 104
Adalékok a 16—20. századi magyar művelődés történetéhez (Contribution à l'histoire de la culture hongroise aux 16—20es siècles.) Bp. 1987. *(Imre Varga)* 106
Dedinszky, Gyula: A szlovák betű útja Békéscsabán (Le chemin des lettres slovaques à Békéscsaba). Békéscsaba, 1987. *(Mihály Kőhegyi)* 107
Potkowski, Edward: Le livre manuscrit — la societé — la culture dans la Pologne du bas Moyen Age. Warszawa, 1987. *(István Monok)* 108
Griffin, Nigel: Jesuit school drama. Valencia, 1986. *(István Kilián)* 109
Wytrzens, Günther: Die slavischen und Slavica betreffenden Drucke der Wiener Mechitaristen. Wien, 1985. *(Eszter Ojtozi)* 110
Schmitt Annelise: Deutsche Exlibris. Leipzig, 1986. *(Enikő Pajor)* 112
Verzeichnis der Zeitungen im Stadtarchív Schwelm. Schwelm, 1987. *(István Fried)* 113